

તત્વ ભૂમિમાં.

પ્રવાસ.

પ્રસિદ્ધકર્તા

શ્રી લાલન નિકેતન

મદદા.

સંવત ૧૯૮૧

સને ૧૯૨૫

શ્રી બહાદુરસીંહજી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ-પાલીતાણા.
શાહ અમરચંદ બહેચરદાસે છાપ્યું.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

શ્રી તત્ત્વ ભૂમિમાં પ્રવાસ.

પ્રથમ ભૂમિકા.

(જીવ તત્ત્વ ભૂમિકા).

સર્વ પૃથ્વી ઉપર ફરી ફરી શાંત થઇ ગયેલો
અને પોતાની ધારણા સફળ ન થવાથી ખેદ પામતો,
એક જૈન મુસાફર ઘાટા અરણ્યમાં ઉભો ઉભો
નીચે પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો :—

“અહા ! શું મારી ઇચ્છા સફળ નહીં થાય ;
શું આ પૃથ્વીમાંથી બધાં તત્ત્વો આલ્યાં ગયાં હશે !
અથવા અદૃશ્ય તત્ત્વો દૃશ્યરૂપે નહીં થતા હોય, જે
તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નહીં થાય તો મારો અભિગ્રહ
અપૂર્ણ રહેશે, અને તેથી આખરે અનશનથીજ આ
જીવનની સમાપ્તિ લાવવી પડશે.

જ્યાં હું જોવાનું ત્યાં મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વ દેખાય છે. સ્થાને સ્થાને મિથ્યાત્વના પ્રતિધ્વનિ આવ્યા કરે છે. કોઈ સમ્યક્ત્વધારી ક્વચિત્ મળે છે તો તેનામાં શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ દેખાતું નથી. સર્વ સ્થળે સમ્યક્ત્વ ભાવાભાવરૂપે રહેલ છે. સ્થળે સ્થળે વિવિધ પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓ જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ સમ્યક્ત્વ દર્શક શક્તિ ધારી મહાત્માવાદ શુદ્ધ જૈનચોખી જોવામાં આવતો નથી; તેમજ કોઈ શુદ્ધ શ્રાવક પણ જોવામાં આવતો નથી. હવે હું કહું? અને કોની સહાય લેવી? તત્ત્વજ્ઞાનને અનુભવ કરનાર, તત્ત્વ વાસનાને ઉપજાવવા સમર્થ રહેનાર, વિષયોમાં નહીં ફરતી જનાર આ મૃતદ લોકના શુદ્ધ વિષય ભોગમાં લિપ્ત નહીં થનાર, સામાન્ય મોહક પ્રસંગોથી નહીં ભોળવાઈ જનાર, સામાન્ય શુદ્ધ હૃદયોથી લયને વશ નહીં થનાર, અને સાધારણ અવહાર પ્રસંગોથી અંતઃકરણના શોકમય ભાવને નહીં અનુભવનાર, એવા મહા પુરુષો મારા જોવામાં આવતા નથી. જો એવા કોઈ મહાત્માનો મેળાપ થઈ જાય તો મને ઘણો લાલ થાય.

એક વખતે કોઈ જૈન મુનિએ મારા હિતની ખાતર મને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે આ વખતે મારા હૃદય ખેંચમાં જાણત થાય છે. તેઓએ મને જણાવ્યું હતું કે, “ભદ્ર, હું હસુહુ અને ભવિ જીવ છું, તેથી તારે કેટલીએક શુભ સામગ્રી સંપાદન કરવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો તું કોઈ મહા જ્ઞાનવંત સમર્થ સદાકરને મળી લેજે. જો તેવા ગુરુ પ્રાપ્ત થાય તો તેમને શરણુ ધરે, તેમની પાસેથી અંતઃકરણનો જય કરવાની મુક્તિ મેળવજે; શારીરિક અને માનસિક દૃઢ્ય બળની સુરક્ષાનું જ્ઞાન તેમના દ્વારા મેળવજે.”

આ પ્રમાણે કરવાથી તું તત્ત્વના સ્વરૂપને જાણનાર થઈ શકીશ, જ્યારે તત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ તારા જાણવામાં આવશે, એટલે તું તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે તદ્રૂપ થઈ જઈશ. પછી તારા નિર્મળ દૃઢ્યમાં શુભ અધ્યયનસાધ પ્રગટ થઈ આવશે, એટલે જ્ઞાન, ચૈતન્ય તથા શાંતિના સાગર સરખા મહા પુરુષોનો સમાગમ તને ખાસ સ્પર્શ. છીય લાગશે, એથી તારી મનોવૃત્તિ એ સમાગમ તરફ આકર્ષાશે,

પછી વિષયી અથવા સંસારી જનોનો સંબંધ તને અત્યંત દુઃખ-
દાયક લાગશે, તારી નિર્જન વૃત્તિમાં પ્રતીતિ થશે કે—“જેઓ રાત્રી
ત્રિસ દુઃખ ધર્મોવાળા પૈદ્ગાલોક સુખને માટે આતુર થઈ વિષયો-
નાંજ ધ્યાન થતા હોય તેઓમાં સુખરૂપતા ક્યાંથી હોય? જેઓ
જ્ઞાન અને શક્તિના લાગરને રાત્રી ત્રિસ રળતા હોય છે તેમનામાંજ
તે હોય છે, માટે વિષયી જનોનો સંબંધ સ્પહર્ણીય નથી; આવો
નિશ્ચય થયાથી તું તારી મનોવૃત્તિને સન્માર્ગ તરફ રાખ્યા કરીશ.”

આ પ્રમાણે તે જૈન સુસાદ્ર વિચાર કરતો હતો ત્યાં કોઈએ
આકાશવાણીથી જણાવ્યું—“ભદ્ર, ચિંતા કર નહીં, તારી ધારણા
સફળ કરવાને મેં ઉત્તમ યોજના કરી છે. આ અરણ્યમાંથી તું
પસાર થઈ જા. પછી એક સુંદર નગર આવશે તેમાં તું પ્રવેશ
કરશે, તેની અંદર પ્રવેશ કરતાંજ તને જુદા જુદા તત્ત્વ પ્રત્યક્ષરૂપે
મળ્યા કરશે, જે તત્ત્વ જે રૂપે તારી આગળ આવે તેને તું પ્રશ્ન
કરશે, એટલે તે તત્ત્વ તને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જણાવશે. પછી તેનું
શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી તું તારા હૃદયમાં તે સ્વરૂપનો અનુભવ કરશે.”

આવી રીતે અદ્વય વાણી સાંભળી તે સુસાદ્ર ઘણો પ્રસન્ન
થઈ ગયો. ધોનાની મનોમારણા સફળ થશે એવું જાણી તેની અંત-
રંગ આશા ઉદ્ભવ થઈ અને તે હર્ષથી નૃત્ય કરવા લાગ્યો.

ક્ષણવાર પછી હૃદયમાં જ્ઞાનદાનુભવ કરતો, અને શુભ
અધ્યયનસાથ પ્રગટ કરતો તે મહાશય સુસાદ્ર તે અરણ્યની પૂર્વના
માર્ગ તરફ ચાલ્યો. ઉત્પાહના આવેશથી ચાલતો અને અંગમાં
ઉમંગ ધારણ કરતો તે સુસાદ્ર અલ્પ સમયમાં અરણ્યની પેલી
પાર દિતરી ગયો. અરણ્યના છેડા પછી થોડે દૂર જતાં એક સુંદર
નગર તેના જોવામાં આવ્યું. નગરનો દેખાવ જાણે તત્ત્વમય હોય
તેવો લાગતો હતો તેની અંદર તત્ત્વોનાં તરંગથી વહન થતી
અને તાત્વિક રીતિમતાને આપતી એક સુંદર સરિતા વહેતી હતી.
નગરની અંદર આવેલી હવેલીઓ, મોટા અને મંદિરોમાં તત્ત્વની
શોભા દેખાતી હતી.

આ નગરને જોતાંજ તે જૈનયોગી મુસાફર હૃદયમાં અત્યંત આનંદ પામ્યો, અને તેની અંદર પેસવાની હોંશ વધારવા લાગ્યો; જ્યાં નગરના મુખ્ય દ્વાર આગળ આવ્યો ત્યાં નીચે પ્રમાણે એક ભાષા દોહો લખેલો તેના જોવામાં આવ્યો :—

દોહા.

વસ્તુ વિચારત ધ્યાવૈ, મન પાવૈ વિશ્રામ ।

રસ સ્વાદન સુખ જપજે, અનુજવ યાકો નામ ॥૧॥

આ દોહો વાંચતાંજ તે મુસાફર વિચારમાં પડ્યો. વાહ ! આ પવિત્ર ભૂમિનો પ્રભાવ અહીંથી જણાઈ આવે છે. આ દોહો મેં પૂર્વે જાણ્યો નથી, પણ મારા જૈન ગુરૂએ જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે ઉપદેશ આ વખતે સ્મરણ માર્ગમાં આવે છે. અનુભવ એ શબ્દનો અર્થ હું સમજ્યો હતો, પણ તેનું આવું સ્પષ્ટીકરણ મારા હૃદયમાં કદિ પણ થયું ન હતું. આ દોહાનો અર્થ મને ખરાબર સ્ફુરી આવ્યો છે. “અજાણી વસ્તુ જાણવાને મનમાં વિચાર કરવાથી તથા તેનું ચિંતાવન કરવાથી મનમાં જ્યારે ઠીક લાગે ત્યારે સત્ય સમજવાના રસનો સ્વાદ પ્રાપ્ત થાય, અને તેથી જે મુખ્ય ઉપજે તે અનુભવ કહેવાય છે.”

અહા ! અનુભવનો કેવો ગૂઢાર્થ છે ? અનુભવનો પ્રભાવ અદ્ભૂત અને દિવ્ય છે. અનુભવી વિદ્વાનો અનુભવને ચિંતામણિ રત્ન કહે છે, કેટલાએક તેને રસાયન કૂપિકા માને છે. ગીતાર્થ મહાશયો એટલે સુધી કહે છે કે, “અનુભવ એ મોક્ષનો માર્ગ છે, અને મોક્ષનું સ્વરૂપ છે.” આ પ્રમાણે વિચારી અનુભવના સ્વરૂપનું મનન કરતો તે મુસાફર આગળ ચાલ્યો ત્યાં એક દિવ્ય સ્વરૂપી પુરૂષ તેને સામો મળ્યો તે પુરૂષ પેલા મુસાફરને પુછ્યું—“ભદ્ર, તું ક્યાં જાય છે ? મુસાફરે આનંદપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.” મહાશય, હું આ નગરની અંદર જાઉં છું. “ભદ્ર, આ નગર શું છે, અને તું તેમાં શામાટે જાય છે ? તેણે ઉચ્ચે

સ્વરે જણાવ્યું.” મહાનુભાવ, આ નગર તત્ત્વનું દેખાય છે, બીજું હું કંઈ જાણતો નથી આપ કૃપા કરી મને વિશેષ માહિતી આપો. તે દિવ્ય પુરૂષે વિનયથી કહ્યું—“ ભદ્ર, આ નગર તત્ત્વભૂમિ કહેવાય છે. આ પવિત્ર ભૂમિમાં જે અધિકારી હોય તેના થીજ પ્રવેશ થઈ શકે છે, એ ઉપરથી મુસાફરે કહ્યું—“ મહાનુભાવ, આ તત્ત્વભૂમિમાં પ્રવેશ કરવાને કેવો અધિકારી જોઈએ? દિવ્ય પુરૂષે જણાવ્યું તે અધિકારીની પરીક્ષા હું પોતેજ કરું છું. પથિકે પુનઃ હું, મહાશય! ત્યારે મારી પરીક્ષા પણ આપજ કરશો? મહાશયે કહ્યું, હા, હું પોતેજ તારી પરીક્ષા કરીશ. આ પ્રમાણે કહી તે દિવ્ય પુરૂષે ક્ષણવાર ધ્યાન કર્યું, અને પછી તેણે પેલા મુસાફરને પ્રશ્ન કર્યો. ભદ્ર, જો તું આ તત્ત્વભૂમિમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા રાખતો હું તો પ્રથમ તારે અનુભવની જરૂર છે. અનુભવ વિના આ ભૂમિમાં કોઈ પણ પ્રવેશ કરી શકતો નથી, તેથી આ ભૂમિના પ્રવેશદ્વાર આગળ અનુભવને માટે એક દોહો આપેલો છે, જે તારા વાંચાવામાં આવ્યો હશે. હવે તને એટલુંજ પુછવાનું છે કે, અનુભવથી શો લાભ થાય છે? અને અનુભવનો મહિમા કેવો છે? તે વિષે તું વર્ણન કરી બતાવ. એ અનુભવના મહિમાનું વર્ણન કરવાથી આ તત્ત્વભૂમિમાં પ્રવેશ કરવાને તું અધિકારી છે કે નહીં? એ વાત જણાઈ આવશે. જ્યારે એ પરીક્ષામાં તું પ્રસાર થઈશ તો પછી તને આ તત્ત્વભૂમિમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવશે.” તે દિવ્ય પુરૂષના આવાં વચનો સાંભળી તે જૈન મુસાફર ઉત્સુક થઈને બોલ્યો—મહાનુભાવ, સાંભળો—“ અજ્ઞાત વસ્તુ જાણવાને મનમાં વિચાર તથા ચિંતન કરતાં છેવટે જ્યારે મનમાં ઠીક લાગે અને સત્ય સ્વરૂપ સમજાય તે વખતે જે રસાસ્વાદ આવે અને તેનાથી જે સુખ ઉપજે તે અનુભવ કહેવાય છે. એ અનુભવનો આનંદ બે પ્રકારનો છે: એક બાહ્યાનંદ અને બીજો અંતરંગાનંદ—કોઈ વિષય તથા સાંસારિક વ્યવહાર સંબંધી અનુભવ થતાં જે આનંદ ઉપજે તે બાહ્યાનંદ કહેવાય છે, અને ધર્મ ધાર્મિક ક્રિયા તથા જ્ઞાનનો અનુભવ થતાં જે આનંદ ઉપજે તે અંતરંગાનંદ કહેવાય છે તેના બીજા નામ દ્રવ્યાનુભવો અને ભાવાનુભવો

એવા પણ છે. ભાવાનંદ દ્રવ્યાનંદથી અધિક છે, અને તેનો મહિમા અનંત અને દિવ્ય છે.

જગતના વિકાનોએ અનુભવના રસને રસાયન કહે છે, જેમ રસાયન લોહાનું સુવર્ણ કરે છે તેમ અનુભવ શિથિલાવીને સમ્યકરવી બનાવે છે, જેમ અપાવન પુરુષ તીર્થની સમીપે જવાથી પાવન થાય છે. તેમ અનુભવના અનુભવનો અભ્યાસ અજ્ઞાતને જ્ઞાત કરી, જ્ઞાનાનંદમાં મગ્ન કરી દે છે. અનુભવમાં આ ચૈત્ત રાજલોક રહેલા છે. અનુભવની કીડા કામધેનુરૂપ છે; કામધેનુ જેમ વાંછિત સમૃદ્ધિને વધારનારી છે તેમ અનુભવરૂપી કામધેનુ સર્વ પ્રકારની વાંછિત સમૃદ્ધિને વધારનારી છે. અનુભવની કીડા ચિત્રાવદ્ધીની જેમ અક્ષય ઋદ્ધિ કરે છે. અનુભવનો સ્વાદ પંચામૃતના સ્વાદથી અધિક છે, છેવટે એ અનુભવ કર્માવદ્ધીને તોડી પરમાત્માના સ્વરૂપની સાથે જોડી દે છે તેથી સર્વ ધર્મને ધારણ કરવામાં અનુભવના જેવો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. અનુભવ એ પરમપવિત્ર મોક્ષ માર્ગનો અરે-ખરો ભોમીયો છે.

આટલું કહી તે મુસાફર બોલતો બંધ રહ્યો, એટલે ચેલા દિવ્ય પુરુષે કહ્યું. “ ભદ્ર, તું ખરેખરો જ્ઞાત પુત્ર છે. આ પવિત્ર તત્ત્વભૂમિમાં મુસાફરી કરવાને લાયક છે. મિત્ર, તને એટલી સૂચના આપવાની છે કે, આ ભૂમિમાં પ્રવેશ કરતાં બધાં જૈનતત્ત્વો તને પ્રત્યક્ષ થશે, જેથી તું એ બધા તત્ત્વોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકીશ. આ બધી માત્ર કલ્પના છે, પણ તારી મનોવૃત્તિમાં તત્ત્વોનું બરાબર ભાન કરવાનું તે એક ઉત્તમ સાધન છે. હવે તું નિર્ભય થઈ આ તત્ત્વભૂમિમાં પ્રવેશ કર ? હું તને એક કવિતા આપું તેનું તું વારંવાર સ્મરણ કરજે કે જેથી તારી મનોવૃત્તિમાં શંકા, આકાંક્ષા વિગેરે દોષો પ્રગટ થશે નહીં. આ પ્રમાણે કહી તે દિવ્ય પુરુષ નીચે પ્રમાણે એક કવિતા બોલ્યો :—

દોહો.

“શોચિત નિજ અનુચ્છતિ મુત, ચિદાનંદ જગદાન ।

સાર પદારથ આતમા, સકલ પદારથ જાન ॥ ૧ ॥”

આ કવિતા બોલી તે દિવ્ય પુરુષે નમન કર્યું, તે સાથેજ તે જ્ઞાની મુસાફર પણ નીચેની કવિતા બોલ્યો :—

સર્વેયા.

“જો અપની કૃતિ આપ વિરાજત,
 હૈં પરધાન પદારથ નામી.
 ચેતન અંક સદા નિકલંક,
 મહા સુખસાગર કો વિસરામી.
 જીવ અજીવ જિતે જગમેં,
 તિનકો ગુન કાચક અંતરજામીઃ
 સો શિવરૂપ વસૈ શિવજાનક,
 તાહિ વિદ્યોક્તમેં શિવગમી ॥ ૧ ॥”

આ કવિતા ગાઈ મુસાફરે આકાશ તરફ જોઈ ધ્યાનપૂર્વક વંદના કરી.

દિવ્ય પુરુષે કહ્યું. ભદ્ર, એ કવિતાનો આશય જણાવ.

મુસાફર આનંદપૂર્વક બોલ્યો—“જે પોતાથી પોતે ભાસી રહ્યો છે. બીજો પદાર્થવડે જેનો ભાસ થતો નથી, જે કોઈ પ્રધાન પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. જેવું ચેતનરૂપ લક્ષણ છે, જે સદા નિષ્કલંક તથા નિરંજન છે. જે મહાસાગરમાં વિશ્રાંત થઈ રહેલ છે, એટલે જે એકાગ્ર ચિત્તે સહજ સમાધિ મુખમાં રમી રહ્યો છે; આ જગતના જીવ અજીવ બધા પદાર્થોનો જે ગુણગ્રાહક છે. જે અંતર્યામી છે, જે ઘટઘટમાં વિરાજમાન છે, જે સિદ્ધ સ્વરૂપ થઈ લોકાગ્ર ભાગે સિદ્ધાવસ્થામાં વસી રહ્યો છે, અને મુક્તિગામી જીવ જેને જ્ઞાન દૃષ્ટિએ જોઈ નમસ્કાર કરે છે. ૧”

મુસાફરના મુખથી આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ વર્ણન સાંભળી તે દિવ્ય પુરૂષને અતિશય આનંદ ઉપજ્યો. પછી તેણે સાનંદ હૃદયથી જણાવ્યું. “ ભદ્ર તું ખરેખર અધ્યાત્મ વિદ્યાનો અનુભવી છું. આ પવિત્ર તત્વભૂમિ તારા જેવા મુસાફરને જ યોગ્ય છે. આ ભૂમિમાં તારા જેવો કોઈ જ્ઞાન વીર મુસાફર અઘાપિ આવ્યો નથી. જા, હવે તું તારા ચરણને આગળ ઉપાડ, અને આ આનંદમય ભૂમિનો ઉત્તમ અનુભવ સંપાદન કરી લે.”

આટલું કહી તે દિવ્ય પુરૂષ ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો.

જ્ઞાની મુસાફર તત્વભૂમિના નગરના દરવાજા પાસે આવ્યો, ત્યાં એક સુંદર કુમારિકા તેને સામી મળી તેનામાં સૌંદર્ય અનુપમ હતું, તેણીની આસપાસ જ્ઞાનનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું. શરીરના દરેક અવયવોમાં જ્ઞાનમય રસ વહન થતો હતો. હાથમાં સ્ફટિક માળા અને આગમ પુસ્તક રહેલાં હતાં, એક હાથ જ્ઞાન મુદ્રાથી મુશોભિત હતો.

એ સુંદર બાળાને જોતાં જ જૈન મુસાફર વિચારમાં પડ્યો તેના મુખ ઉપર હર્ષના અંકુરો સ્ફુરી રહ્યાં, અને આનંદની પ્રભા પ્રકાશી નીકળી, તે રમણીય બાળાએ મધુર સ્વરે કહ્યું—“ ભદ્ર! તમે કોણ છો? અને અહીં ક્યાં જાઓ છો?” મુસાફરે નમન કરી ઉત્તર આપ્યો—મહાનુભાવા, હું મુસાફર છું. આ પવિત્ર તત્વ-ભૂમિમાં મુસાફરી કરવાને આવ્યો છું. આપ કુમારિકા કોણ છો? આપનું સ્વરૂપ જાણવાને મારી પ્રબળ ઇચ્છા છે. કુમારિકાએ હસતાં હસતાં કહ્યું—ભદ્ર! હું મારું સ્વરૂપ કોઈને કહેતી નથી, જે આ તત્વભૂમિની મુસાફરી કરવાનો અધિકારી હોય તે મારા સ્વરૂપને સ્વતઃ જાણી શકે છે? ભદ્ર! વિચાર કરી મારું સ્વરૂપ કહી આપો.

તે સુંદર બાળિકાના આવાં વચનો સાંભળી જૈન મુસાફરે પોતાના નેત્રો મીંચી ધ્યાન કરવા માંડ્યું, શુભ ધ્યાન કરતાં તે પવિત્ર મુસા-

ફરને તે બાળિકાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થઇ આવ્યું. તરતજ તે નીચેની કવિતા ઉત્સાહથી બોલ્યો :—

“ જોગ ધૈર રહિ જોગ સું જિન્ન,
અનંત ગુનાતમ કેવલ જ્ઞાની.
તાસ હ્રદે દ્રહસોં નિકસી,
સરિતા સમ વહેં શ્રુતસિંધુ સમાની.
યાતેં અનંત નયાતમ લચ્છન,
સન્ય સ્વરૂપ સિદ્ધાંત બચ્ચાની.
બુદ્ધ લક્ષે ન લક્ષે દુરબુદ્ધિ,
સદા જગમાંહિ જગે જિનવાણી.” ॥૧॥

આ કવિતા સાંભળી એ બાળા અંતરમાં અતિશય આનંદ પામી ગઇ, અને તેણીએ ઊંચે સ્વરે કહ્યું—“ ભદ્ર ! તારું કલ્યાણ થાયો. આ તત્ત્વ ભૂમિનો માર્ગ તને બન્ને લોકમાં સુખકારી થાયો.” તારી કવિતા સાંભળી મારું અંતરંગ પ્રસન્ન થઇ ગયું છે, તે કહેલ કવિતાનો ભાવાર્થ ભાષારૂપે હોવાથી સર્વ સુજ્ઞ જનને સુગમ પડે તેવો છે, તથાપિ તેના ભાવાર્થ વ્યાખ્યાનરૂપે સાંભળવાની મારી ઠંછા છે, તો ફરીવાર તે કવિતાનો અર્થ કહી બતાવ.

મુસાફરે પ્રસન્ન વદને જણાવ્યું, હે જિનવાણી ! આપની આજ્ઞા મારે માન્ય છે. આપ આ જગતને ઉદ્ધાર કરનારા અને લોકાલોકને હસ્તામલકવત્ જોનારા છો. આપનાથી કંઈ પણ અજ્ઞાત નથી. આ વિશ્વ ઉપર જે અનંતા ભાવો બનેલા છે, બનવાના છે અને બને છે, તે બધા આપના હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા છે. સર્વ જગતને પવિત્ર કરનારી આપની અદૃશ્ય પ્રતિમાને દૃશ્ય થયેલી જોઇ મને અતુલિત આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. આપ સર્વ શુભ સંપન્ન છો, તથાપિ આપની આજ્ઞાને અનુસરી હું આપના સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન આપું છું,

“ જે મન, વચન અને કાયાના ત્રણ યોગને ધારણ કરે છે, તથાપિ એ ત્રણે યોગથી અલિપ્ત રહે છે. જેનો આત્મા અનંત ગુણની પ્રગટતાને લીધે કેવળ જ્ઞાની રૂપ છે; જે કેવળ જ્ઞાનીના હૃદયરૂપ દ્રહમાંથી નદીરૂપે નીકળી શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમાં જઈને મળેલી છે, જે જિનભગવંતે અનંતા નયસ્વરૂપ લક્ષણ સત્ય સ્વ-રૂપે સિદ્ધાંતમાં વખાણેલી છે, બુદ્ધિવંત તત્ત્વદર્શી પુરૂષો જેને લખી શકે છે, અને દુર્બુદ્ધિ મિથ્યા મતિ જેને લખી શકતા નથી તેમ જાણી શકતા નથી, એવી શ્રી જિનવાણી આ જગતમાં જન્મત થઈને રહેલી છે.”

આટલું આખ્યાન કહી તે પવિત્ર મુસાફરે નિવેદન કર્યું કે, હે વાગદેવી ! એવા સ્વરૂપવાળા તમે પોતેજ છો, અને આ જગ-તના નિષ્કારણ ઉપકારી છો. તમે અનંત જીવોનો ઉદ્ધાર કરેલો છે, અને કરો છો. દ્વાદશાંગીમાં પણ તમેજ વાસ કરીને રહેલા છો. તમારા પ્રસાદથી આ જગત ઉપર આગમરૂપ કલ્પવૃક્ષ નવ પલ્લવિત થઈ રહેલું છે, એ કલ્પવૃક્ષની શીતળ છાયામાં રહી ભવ્ય વિકાસનો પ્રબોધ સુખનો અનુભવ કરે છે, અને પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરે છે.

મુસાફરના આવા વચનો સાંભળી જિનવાણી પ્રસન્ન થઈ અને તેણીએ ઉંચે સ્વરે કહ્યું.

“ તત્ત્વજ્ઞમેઃ સુપથિક,

તત્ત્વમાર્ગાનુસારકઃ ।

જવ ત્વં જવ્યજ્ઞાવેન,

શ્રેયઃશ્રેણિમવાપ્નુહિ ॥૧॥

“ હે તત્ત્વ ભૂમિના મુસાફર ! તું ભવ્યપણાથી તત્ત્વ માર્ગને અનુસરનારો થા, અને કલ્યાણની પરંપરાને પ્રાપ્ત કર. ” આ પ્રમા-ણે આશીર્વાચન ઉચ્ચારતી જિનવાણી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. નિર્મળ મતિ પથિક તેને વંદના કરી આગળ ચાલ્યો—થોડે દૂર જતાં એક

તેજસ્વી ચૈતન્ય સ્વરૂપ પુરૂષ તેના જોવામાં આવ્યો. તે પુરૂષનો દેખાવ વિચિત્ર હતો. ક્ષણે ક્ષણે તેના પરિણામીરૂપ થતાં હતાં, અને તેથી તેનામાં એક જુદા પ્રકારની સ્થિતિ દેખાતી હતી. તેને જોઈ આપણાં જૈન મુસાફરે પ્રશ્ન કર્યો. “ ભદ્ર, તમે કોણ છો ?” તેણે વિનયથી ઉત્તર આપ્યો. “ હું જીવું છું. ”

મુસાફર—તમે જીવ છો એ શી રીતે જાણવું ?

જીવ—શુદ્ધ નિશ્ચયનવડે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન કાળમાં હું શુદ્ધ ચેતનામય પિંડ છું, અને એજ મારી મૂર્તિ છે.

મુસાફર—હું જીવાત્મા ! જો તમે શુદ્ધ ચેતનામય પિંડમૂર્તિ હો, તો તમારો શુદ્ધ સ્વભાવ છોડીને વિભાવમાં કેમ પરિણામો છો ?

જીવ—કર્મ વિગેરે પરવસ્તુ છે, તેનું પરિણમન થયું, તેથી તેની જડતા સ્ફુરણાયમાન થઈ, તે જડતા મારામાં પ્રસરી રહી છે, તેથી મારામાં વિપરીત દેખાય છે.

મુસાફર—જ્યારે તમારો એવો શુદ્ધ સ્વભાવ હતો ત્યારે તમે પર વસ્તુની પરિણતિ કેમ ગ્રહણ કરી ?

જીવ—રાગ દ્વેષરૂપ જે કર્મ છે, તે ઉત્કૃષ્ટ કારણ પામીને મારા ચેતન આત્માને મોહિત કરે છે.

મુસાફર—તે કેવી રીતે મોહિત કરે ? તે મને દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવો.

જીવ—જેમ ધતુરાનું પાન કરનાર માણસ પોતાનો મૂળ સ્વભાવ છોડી વિવિધ પ્રકારે નાચે છે, અને કુદે છે, તેવી રીતે આ ચેતન અનાદિ કાળના મોહને પામીને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને છોડી દે છે અને વિભાવથી મૂર્છા પામી રહે છે.

મુસાફર—એ મોહનો ત્યાગ કરી ચેતન પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની કેવી રીતે પ્રાપ્તિ કરે ?

જીવ—જ્યારે જીવ આત્મસ્વરૂપને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે એટલે તે પરમ શુદ્ધપણાના સ્વભાવને જાણી શકે છે. એટલે

તેનામ રહેલ વિભાવ નાશ પામી જાય છે અને તેના શુદ્ધ સ્વ-
ભાવનું જ્ઞાન તેને સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

એ જીવના આ વચનો સાંભળી જૈન મુસાફર હૃદયમાં
આનંદ પામી ગયો અને પોતાના હૃદયમાં જીવના સ્વરૂપનું મનન
કરતો તે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. થોડે દૂર જતાં એક તેજસ્વી
પુરૂષ તેને સામે મળ્યો. તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનના તેજથી પ્રકાશિત
હતું, એક હાથમાં લિખિત પુસ્તક રહેલું હતું, અને બીજા હાથમાં
મપીધાની તથા લેખની રાખેલા હતા. તે પુરૂષને જોઈ મુસાફરે
વંદના કરી, અને અંજળી જોડી તેને પુછ્યું.

મુસાફર—મહાનુભાવ, તમે કોણ છો ? તે પુરૂષે ગંભીર સ્વ-
રથી જણાવ્યું. જે પુરૂષ તને પેહેલા મળ્યો હતો, તેનું શુદ્ધ
સ્વરૂપ મારાથી જોળખાય છે, તે ઉપરથી જાણી લે કે, “હું કોણ
હું ?” મુસાફર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—મહાનુભાવ, મેં તમને જોળ-
ખી લીધા છે. તમે સર્વ પદાર્થોને દર્શાવનારા અને જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુથી
વિશ્વવિલોકન કરાવનારા આગમ છો. તમારો પ્રભાવ દિવ્ય અને
અદ્ભુત છે. તમારા સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારો અને સર્વદા તમારી-
જ સેવા કરનારો પુરૂષ કદિપણ અધોગતિને પામતો નથી. આ
વિશ્વમાં તમારા સેવનથી જે આનંદ મળે છે, જે સુખાનુભવ પ્રાપ્ત
થાય છે, અને જે સત્કીર્તિ સંપાદિત થાય છે, તે આનંદ સુખાનુ-
ભવ, અને સત્કીર્તિ બીજાથી કદિપણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. મહાનુ-
ભાવ, કૃપા કરી તમારું શુદ્ધ સ્વરૂપ મને જણાવશો.

આગમ—ભદ્ર, હું આગમ છું. મારું રૂપ જ્ઞાન છે. હું
નિશ્ચયનયમાં એક રૂપ દેખાઉં છું. અને વ્યવહારનયની અપે-
ક્ષાએ અનેક રૂપ દેખાઉં છું. વ્યવહારનયમાં નયનો વિરોધ મોટો
છે. એજ નયમાં આ બધું વિશ્વ ભરમાયું છે અને એજ ભ્રમથી
આ વિશ્વમાં વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થયો છે. એ જગતનો વાદવિવાદ
મટાડવાને હું વચ્ચે પ્રમાણિક સાક્ષીરૂપે છું. હું શ્રી જિનેશ્વરનો
કહેવાઉં છું, તેથી મારી સાક્ષી પ્રમાણિક જણાય છે. મારામાં સ્થા-

દ્વાદ મત રહેલો છે, એ સ્યાદ્વાદનું નામ લેવાથી સર્વ પદાર્થોનું લક્ષણ સર્વને શોધાવે છે. 'સ્યાત્' એટલે ક્યારેક દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ ત્યારે એ નય સાચો અને કોઈ વાર પર્યાયદૃષ્ટિએ જોઈએ ત્યારે એ નય સાચો, એવી રીતે કહેવાથી માત્ર સ્યાદ્વાદ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન થાય છે.

મુસાફર—મહાનુભાવ, આપના સ્વરૂપમાં મને એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જો આપની ઇચ્છા હોય તો પુછું ?

આગમ—પુશીથી પુછા.

મુસાફર—ભદ્ર, તમે જે સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું, એવા સ્યાદ્વાદ સહિત જિનાગમ પ્રમાણ છે, એમ જો માનીએ તો એ સ્યાદ્વાદ સર્વના હૃદયમાં કેમ રચતો નથી ?

આગમ—જે પુરૂષનો અનાદિ કાળનો મિથ્યાદર્શનનો મોહ ગયો હોય, તેવા પુરૂષના હૃદયમાં હું જિનાગમ સ્યાદ્વાદથી પ્રમાણ ભૂત થયો છું, પણ જેઓનું હૃદય મિથ્યાદર્શનના મોહથી યુક્ત છે, તેઓને એ સ્યાદ્વાદ રચીકર લાગતો નથી.

મુસાફર હૃદયમાં પુશી ધઈને બોલ્યો—મહાનુભાવ, સ્યાદ્વાદના જાણનારને શું કળ મળે ? તે મને કૃપા કરી સંભળાવો.

આગમે સાનંદ થઈ કહ્યું, “ ભદ્ર, જે પદ નયના જેવું નથી, કારણકે નય તો એકાંતમાં હી છે, અને તે અનંકાંત છે, તેથી તે પૂર્ણપદને શી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ? કારણકે, તે પૂર્ણપદ અખંડિત, અનાદિ, પુરાતન અને અનંત તેજવાળું છે, તેવા પદને સ્યાદ્વાદ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

આગમના આવા વચનો સાંભળી મુસાફર હર્ષ પામ્યો, અને તે બોલ્યો—મહાશય, હવે હું સ્યાદ્વાદનું ખરું સ્વરૂપ સમજ્યો છું. માત્ર હવે નિશ્ચય અને વ્યાહાર નયનું જો વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ થાય તો હું મારા આત્માને વિશેષ કૃતાર્થ થયેલો માનીશ.

આગમે ઉત્સાહથી જણાવ્યું—‘ભદ્ર, અહીંથી જેમ જેમ આગમ જશે, તેમ તેમ તમારા હૃદયમાં વિશેષ સતોષ થતો જશે. આટલું કહી તેને રજા આપી પવિત્રમૂર્તિ જિનાગમ ત્યાંથી પ્રસાર થઇ ચાલતો થયો.

જૈન મુસાફર પવિત્ર તત્ત્વભૂમિની રચના જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો, ત્યાં તેને બે પુરૂષો સામા મળ્યા. તેઓમાં એક પુરૂષ વિચિત્ર હતો અને બીજો પુરૂષ શાંત અને દિવ્ય સ્વરૂપને ધારણ કરનારો હતો. તેઓને જોતાંજ મુસાફર સ્વયંમેવ ઉભો રહ્યો, અને તેણે બે હાથ જોડી તેમને વંદના કરી.

જૈન મુસાફરે વિનયથી જણાવ્યું, મહાશયો, આપ બન્ને કોણ છો ? અને આ ભૂમિમાં ક્યાં રહ્યો છો ? મુસાફરની આ વાણી સાંભળી તેઓ હસી પડ્યા અને ક્ષણવાર તેની સામે એકી નજરે જોઇ રહ્યા. પછી તેઓ સાથે બોલ્યા—ભદ્ર, જો તું ચતુર હો અથવા આ પવિત્ર ભૂમિમાં પ્રવાસ કરવાને અવિ-કારી હો, તો અમોને જુદા જુદા જોગખી કાઢ ? અમે બન્ને સાથે રહીએ છીએ તથાપિ અમારા માર્ગ જુદા જુદા છે. અમારા સ્વરૂપમાં એક બીજા વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. છતાં દરેક પ્રસંગે અમારો સાથે ઉપયોગ થઇ શકે છે.

તે બન્નેની આવી વાણી સાંભળી જૈન મુસાફર પ્રસન્ન થઇને બોલ્યો—મહાશયો, તમારું સ્વરૂપ મારા જણવામાં આવ્યું છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હું તમારી ખરેખરી જોગખ આપું. તેઓએ આનંદપૂર્વક જણાવ્યું, હા, ખુશીથી કહે ? અમે પણ તારી આકૃતિ ઉપરથી જાણી ગયા છીએ કે, તં અમારા સ્વરૂપને સારી રીતે જોગખી લીધું છે. પછી મુસાફર હર્ષિત થઇને બોલ્યો—મહાશયો, તમે નિશ્ચયનય અને વ્યવહાર નય છો. વિચિત્રતાને ધારણ કરનારા આપ વ્યવહાર નય છો અને શાંત તથા દિવ્ય સ્વરૂપને ધારણ કરનારા આપ નિશ્ચયનય છો. તમારા સ્વરૂપમાં ખરેખરી શુદ્ધતા દેખાય છે. હવે આપ

કૃપા કરી તમારા સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરી મને વિશેષ આનંદ આપો. જોયો હું તમારા સ્થૂલ સ્વરૂપને જાણું છું, તેવો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને જાણતો નથી.

નિશ્ચયનય—તારે શું જાણવું છે ?

મુસાફર—પ્રથમ તો મારા મનમાં એવી શંકા થાય છે કે, નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને નયને લીધે આગમ કહ્યો છે, તો તે બંને નયમાં કાર્યની સિદ્ધિ કરનારો કયો નય ? તે મને સમજાવો.

મુસાફરના તેવા વચન સાંભળી નિશ્ચયનય કાંઠપણ બોલ્યો નહીં. અને તે વિચારમાં પડ્યો એટલે વ્યવહારનયે વિનયથી જણાવ્યું, ભદ્ર, આ નિશ્ચયનય કે જે મારો સજાતીય છે, પણ તે મારાથી ચડીઆતો છે; તથાપિ તે વિનીત હોવાથી પોતાની પ્રશંસા કરતાં શરમાય છે, મારે તેને વિષે હું પોતે કહું તે તું લક્ષમાં રાખજે.

જેમ કોઈ પુરૂષ પર્વત ઉપરથી નીચે પડતો હોય અને બીજા પુરૂષ તેનો હાથ મજબૂત ઝાલી રહી તેને પડતો અટકાવી રાખે, તો તે પુરૂષ તેનો હિતકારી કહેવાય છે, તેવી રીતે પડિતાને જ્યાંસુધી મોક્ષ મુખની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાંસુધી વ્યવહાર ભલો છે, એટલે ચાથા ગુણઠાણાથી માંડીને ચૌદમા શૈલેશીકરણ ગુણઠાણા સુધી વ્યવહારનું આલંબન કરવું પડે છે, તેથી એ વ્યવહાર આલંબન પ્રમાણ ભૂત છે, તથાપિ પરમાર્થ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રનું શુદ્ધપણું ચેતનમાંજ સંધાય છે, બીજાથી સંધાતું નથી. અને જે જીવ છે તે પોતાનાજ ગુણમાં વ્યાપી રહ્યો છે અને કર્મ વિગેરે જડ જીવ સત્તા રહિત છે, તેની સાથે જીવ વ્યાપક થતો નથી અને જે હું વ્યવહાર છું, તે તો બીજાની છાયામાં રહેનારો છું એટલે પરની નિશ્ચા વિના મારાથી રહી શકાયજ નહીં. વ્યવહારનય જે હું તેના કરતાં આ નિશ્ચયનય શુદ્ધ છે અને તેથી તે મારાથી ચડીઆતો છે.

પછી મુસાફરે નિશ્ચયનયની સામે જોયું, એટલે તેના ઉપકારને મારે નિશ્ચયનય નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:—

ભદ્ર, હવે તારા જાણવામાં આવ્યું હશે કે, હું શુદ્ધ નિશ્ચયનય

છું. હવે મારાથી સમ્યગ્દર્શન કેવી રીતે પ્રગટે છે? તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ.

મારા નિશ્ચયનયની અપેક્ષા લેવાથી જે ચેતનામય પદાર્થ છે, તે પોતાની સત્તાએ પોતે એકલોજ છે, અને પોતાના જ્ઞાનાદિક ગુણના પર્યાયના જે અવસ્થાના ભેદ છે, તેને અહણ કરીને તે રહેલો છે. જે ૫૨ દ્રવ્ય વિગેરેનું વિશેષ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે અને તેના જે પૂર્ણધન એટલે પિંડ તે વ્યવહાર નયમાંજ દેખાય છે અને એજ વ્યવહારનયથી નવતત્ત્વરૂપ લઈ ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યમાં એકત્ર થઈને રહે છે અને એવાજ વ્યવહારમાં શુદ્ધ નિશ્ચય કેવળના પાંચ દ્રવ્ય અને નવતત્ત્વ તેથી ભિન્ન છે. એમ જાણી લેવું. એવી દ્રવ્ય દૃષ્ટિથી જે બીજી ઉપાધિના આશ્રય અહણ કરે નહીં, તે ખરેખરે સમ્યગ્દર્શની કહેવાય છે અને જે સમ્યગ્દર્શન છે, તે આત્મસ્વરૂપ છે.

નિશ્ચયનયના આવા તાત્વિક વચ્ચેના સાંભળી જૈન પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈ ગયો, પણ તેના હૃદયમાં એક શંકા ઊત્પન્ન થઈ તેથી તે બોલ્યો :—

મહાનુભાવ, આપે કહ્યું કે, પાંચ દ્રવ્ય અને નવ તત્ત્વ જીવદ્ર વ્યથી જુદા છે, તે કેવી રીતે?

નિશ્ચયનયે ઉમંગથી ઊત્તર આપ્યો—ભદ્ર, તે ઉપર એક અભિનું દૃષ્ટાંત છે, તે સાંભળ, જેથી તારી શંકા નિર્મૂળ થઈ જશે. જેમ અભિમાં ઘાસ, કાષ્ટ, વાંસ, અને છાણાં વિગેરે અનેક પ્રકારનાં ઇંધણા બાળીએ છીએ, તે ઇંધણા જ્યારે બળી રહે ત્યારે જેવી ઇંધણાની આકૃતિ હોય, તેવા આકારનો અભિ દેખાય છે; તેથી આપણે તે અભિને નાના પ્રકારનો કહીએ છીએ, પણ તે અભિ નાના પ્રકારનો નથી. બધા અભિનો દાહક સ્વભાવ સરખો છે, અનેતેવી રીતે લેતાં તે બધો અભિ એક રૂપજ છે, તેવી રીતે પાંચદ્રવ્ય કે નવ તત્ત્વમાં જે જીવ છે, તે વિવિધ પ્રકારે રહેલો છે. તે નાના પ્રકારનો દેખાય છે, પણ તે એકજ છે પણ તેની સાથે ભિન્નિત

થવાથી તે જીવ અશુદ્ધ થયેલ છે. તેમાં જે અશુદ્ધરૂપ થયેલો જીવ તેનું નામ આ વ્યવહારનય છે અને જે ક્ષણે નવે તત્ત્વમાં એકજ ચેતનાશક્તિ વિચારીએ તે જીવ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તેનું નામ હું પોતે નિશ્ચયનય છું. મારા નિશ્ચયનયના સ્વરૂપથી નવ તત્ત્વનો પ્રપંચ અમુલ્ય રાખી જે અલક્યરૂપ જીવ છે તે સર્વત્ર અભેદરૂપે પ્રાપ્ત કરાય છે, તે મારા શુદ્ધ નિશ્ચયનયનું સ્વરૂપ છે.

પ્રવાસી આ સાંભળતાંજ ઘણા પ્રસન્ન થઈ ગયો અને તેણે નિશ્ચયનયને વંદના કરી પુનઃ વિનંતિ કરી—મહાનુભાવ, આપે જે દ્રષ્ટાંત આપ્યું, તેથી મને આપના સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન થઈ આવ્યું છે, જે હવે ફરીવાર બીજું કોઈ દ્રષ્ટાંત આપો તો આપનો મોટો ઉપકાર થશે.

નિશ્ચયનયે આનંદપૂર્વક કહ્યું, ભદ્ર, શુદ્ધ જીવ વ્યવસ્થાને મારે બીજું એક મનન કરવા યોગ્ય દ્રષ્ટાંત છે, તે એક ચિન્તે સાંભળ—જેમ ચાખ્યા સોનામાં રૂપું, ત્રાંચુ, સીસું, જસત, કથીર વગેરે હલકી ધાતુ મેળવીએ, ત્યારે તે સોનું જુદી જુદી જાતનું થાય છે, તથાપિ તે બધું એક સોનાના નામથી ઓળખાય છે. જ્યારે શરાફ તે અશુદ્ધ સોનાને કસોટી ઉપર મુકે છે ત્યારે તે સોનાના જુદા જુદા ભાવ મુકે છે અને તે પ્રમાણે સોનાની કીંમત ઉપજે છે, તેવી રીતે આ જીવ અનાદિ કાળથી પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સંયોગી છે, મારે એ જીવે નવ તત્ત્વરૂપી વ્યવસ્થા ધારી ગતિ, સ્થિતિ, ભાજન, વર્તમાન અને આધારપણે એ પાંચે દ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યા, પણ તેમાં જે કોઈ અરૂપી મહા તેજસ્વંત દ્રવ્ય છે, તે તો કોઈ રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે ગ્રહણ થતું નથી, તે અનુમાનથી ગ્રહણ કરાય છે. તેજ જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે.

પ્રવાસીએ વચમાં પ્રશ્ન કર્યો—મહાશય, તે કેવા અનુમાનથી ગ્રહણ કરાય છે ?

નિશ્ચયનયે કહ્યું, જે પ્રત્યેક સ્થાને ઉદ્ભાતવાન પ્રકાશમાન દ્રવ્ય દેખાય, તે દ્રવ્ય બીજું કોઈ દ્રવ્ય નહીં પણ એક આત્મા-

રામ જીવ છે. ‘આત્મારામ’ એ શબ્દ સાંભળતાંજ જૈન પ્રવાસી ખુશી ખુશી થઈ ગયો. તે પવિત્ર પ્રવાસીના મુખ ઉપર ખુશીના ચિન્હ જોઈ નિશ્ચયનયે પ્રીતી કહ્યું, ભદ્ર, તને અનુભવના લક્ષણની ખબર છે ?

મુસાફર—હા, મેં જ્યારે આ તત્ત્વભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પ્રથમજ અનુભવનો મેળાપ થયો હતો. અને તે વખતે તેણે પોતેજ મને અનુભવનો અનુભવ કરાવ્યો હતો.

નિશ્ચયનય—ત્યારે તે અનુભવને મારી (નયની) સાથે કેવો સંબંધ છે ? તે તું જાણે છે ?

મુસાફર—મહાનુભાવ, એ મારા જાણવામાં નથી. આપ કૃપા કરીને મને તે જણાવો.

નિશ્ચયનય—સાંભળ, તે ઉપર એક સુબોધક દૃષ્ટાંત છે. જેમ સૂર્યમંડળના ઉદયથી પૃથ્વીમાં તડકો પ્રસરી જાય છે, અને અંધકાર નાશ પામી જાય છે, અને ચારે તરફ તેજનો ઉદ્યાત થઈ રહે છે, તેમ શુદ્ધ મારા (નિશ્ચયનયના) બળવડે જ્યાં સુધી અંતરાત્માને વિષે પરમાત્માનો અનુભવ રહે છે, ત્યાંસુધી કોઈ પોતપોતાના મતનો પક્ષપાત રહેતો નથી. અને તેમાં નયનો અંશ પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણકે, નય અને અનુભવમાં કેટલોએક તફાવત છે—જેનાથી વસ્તુનું સાધન કરાય તે નય અને જે સિદ્ધ વસ્તુમાં પ્રવર્તે તે અનુભવ કહેવાય છે. એટલે નયથી વસ્તુનું સાધન કરાય છે અને અનુભવતો સિદ્ધ વસ્તુનો હોય છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, અનુભવમાં નયનો લેશ નથી તેમજ એમાં પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ વગેરે પ્રમાણોનો પ્રવેશ પણ નથી. કારણકે, જે પ્રમાણ હોય તે અસિદ્ધનું સાધન કરે પણ જે સિદ્ધ વસ્તુ હોય તેને શું સાધે ?

વળી નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિર્લેષો છે;

તે પણ અસિદ્ધ વસ્તુનું સાધન કરે છે. પણ જ્યારે પરમાત્માનો અનુભવ સિદ્ધ થયો, ત્યારે તે નિર્લેપના વંશનો તદ્દન નાશ થઈ જાય છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં અંધકાર નાશ પામી જાય છે, તેમ પરમાત્માનો અનુભવ સિદ્ધ થતાં એ નિર્લેપનો ભય થઈ જાય છે.

એ પરમાત્માને નય, પ્રમાણ અને નિર્લેપાદિ જે જે વસ્તુ સાધક છે, તે સર્વ વસ્તુ પરમાત્માના અનુભવમાં આધક થાય છે. કારણકે, જ્યાંસુધી નય, પ્રમાણ અને નિર્લેપનો પરિવાર હોય, ત્યાંસુધી શુદ્ધ અનુભવ હોઈ શકે નહીં એથી તે આધક ગણાય છે. બાકી જે રાગદ્વેષની દશા છે, તેની તો શી વાત કરવી? તેમાં તો નય વગેરે કહેવાજ નોંધ્યે.

નિશ્ચયનયના આ વચનોએ પ્રવાસીના હૃદયમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો એથી તેણે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો.

મહાનુભાવ, હવે અનુભવમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ જીવની વ્યવસ્થા કહી સંભળાવો, જેથી મારું અંતરંગ અતિશય આનંદ મમ થાય.

નિશ્ચયનય સાનંદ થઈ બોલ્યો—ભદ્ર, સાંભળ, જીવની પેહલેલી અવસ્થા નિગોદ છે, અને છેડી સિદ્ધાવસ્થા છે. આદિ નિગોદ અને અંત સિદ્ધ અવસ્થાની વચે જીવ ચેતનારૂપે પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવે કરી યુક્ત છે. તે શુદ્ધ ચેતનામાં પરસ્વરૂપ જે જડ સ્વરૂપ અને પરયોગ જે પુદ્ગલ સંયોગ તેની દશા કલ્પના અને વિચારણાથી તે યુક્ત છે, તેનો સ્વભાવ આદિ અંત સુધી એકજ છે. તે ચેતના સર્વદા રસમય અને પ્રગટ વસ્તુ છે. તેને જૈન આગમમાં મારા શુદ્ધ સ્વરૂપ (શુદ્ધ નિશ્ચયનય)નું આલંબન કહેલ છે. જેવી રીતે તેનું કથન કરેલું છે, તેવી રીતે તે વચન વ્યવહારમાં વિરાજમાન રહે છે.

આવા નિશ્ચયનયના વચન સાંભળી જૈન પ્રવાસીને જે આનંદ થઈ આવ્યો, તે અવર્ણનીય અને અનિર્વચનીય હતો. તેના

શરીરમાં રોમેરોમ આનંદ રસ ઉછળી ચાલ્યો અને તેથી તેનું શરીર રોમાંચિત થઈ ગયું.

પછી નિશ્ચયનયે કહ્યું, “ ભદ્ર, હવે અમે જમણે છીએ. તારો અધિકાર પૂર્ણ થયેલો જોઈ અમને અતિશય સંતોષ થાય છે. તું આગળ જા. તને આ ભૂમિમાં વિશેષ આનંદ મળતો જશે. ” આટલું કહી નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બંને ત્યાંથી ચાલતા થયા.

તેમને વંદના કરતો અને તેમના સમાગમના આનંદને અનુભવતો જૈન મુસાફર તત્વભૂમિના પવિત્ર પ્રદેશને જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો. થોડે દૂર જતાં એક મધુર સ્વર તેના કાન ઉપર આવ્યો. કંઠના માધુર્યથી તે આકર્ષાયો અને ‘ તે સ્વર ક્યાંથી આવે છે ? ’ તેની શોધમાં આસપાસ જોવા લાગ્યો. ક્ષણવારે એક પવિત્ર અને શાંત મૂર્તિ પુરૂષ તેના જોવામાં આવ્યો, તે પુરૂષના પ્રવાસીએ પ્રેમથી દર્શન કર્યા. તે પ્રવાસીને જોઈ તે શાંતમૂર્તિ પુરૂષ નીચેની કવિતા બોલ્યો:—

કવિતંત્રંદ.

સદ્ગુરુ કહે જવ્ય જીવ નિસો ,
તો હુ તુરત મોહકી જેઠા ।
સમકિત રૂપ ગયો અપનો ગુણ,
કર હું શુદ્ધ અનુજવકો સ્વેદ ॥
પુદ્ગલ પિંડ જાવ રાગાદિક,
ઇનસો નહીં તુમારો મેદા ।
એ જરૂ પ્રગટ ગુણ તુમ ચેતન,
જૈસે જિન્ન તોય અરુ તેદા. ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી વૈરાગ્ય રસમાં રંજિત થઈ ગયો.

તેણે આવી વિનયથી તે શાંત પુરૂષને પુછ્યું, મહાનુભાવ, આપ કોણ છો ? આપના મુખની વાણીએ મારા હૃદયમાં અમૃત રસ રેડ્યો છે, એ રસિક કવિતાનો ભાવાર્થ મારા સમજવામાં આવ્યો છે, તથાપિ તેની વ્યાખ્યા સાંભળવાની મારી પ્રબળ ઇચ્છા થઈ છે. તે પ્રભાવિક પુરૂષે હાસ્ય કરતાં જણાવ્યું, ભદ્ર, તને જોઈ મને સંતોષ થાય છે, તથાપિ તારા પવિત્ર હૃદયની પરીક્ષા કરવાને મારી ઇચ્છા છે, તેથી હું કોણ છું ? તે તું પોતેજ જાણી લે. તારા પવિત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાની હૃદયમાં મારા શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થઈ આવશે.

તે પુરૂષના આવાં વચન સાંભળી જૈન મુસાફર હૃદયમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ક્ષણવાર વિચાર કરી તેણે પ્રગટપણે જણાવ્યું, મહાનુભાવ, આપનું સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવી ગયું છે. આપના મુખમાંથી જે કવિતા પ્રગટ થઈ હતી, તે સાંભળતાંજ મને આપના સ્વરૂપની સ્ફુર્તિ થઈ આવી હતી. આપ પોતે હિતોપદેશ છો, અને આ જગતની જૈન પ્રજાના મોટા ઉપકારી છો, હુમેશાં આપનો નિવાસ મહાપુરૂષોના મુખમાં હોય છે. પૂર્વે તીર્થંકરોએ, ગણધરોએ, અને સૂરીશ્વરોએ આપના અદૃશ્ય સ્વરૂપને વારંવાર પ્રગટ કરેલું છે. તે અદૃશ્ય રૂપને આજે પ્રત્યક્ષ જોઈ મને અતિશય આનંદ ઉપજે છે. પૂર્વના પુણ્યરાશિ વિના આપના પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં નથી. કોટી ગમે દ્રવ્ય આપવાથી ચક્રવર્તી અને રાજાઓની સમૃદ્ધિનું દાન કરવાથી જે ઉપકાર થતો નથી, તે ઉપકાર આપનું દાન કરવાથી થાય છે. ઉપદેશ દાન છે, એ મહા તીર્થંકરોના સાંવત્સરિક દાનના કરતાં પણ ઉપદેશ દાનની ભારે પ્રશંસા થાય છે. હું મહાનુભાવ, આપના મુખની વાણીના પ્રવાહે મારા સર્વ અંગને અમૃતમય કરી દીધું છે. હવે આપ કૃપા કરી એ રસિક કવિતાનું વ્યાખ્યાન આપી મારા આનંદમાં મોટી વૃદ્ધિ કરો.

પ્રવાસીનાં આ વચનો સાંભળી હિતોપદેશ પ્રસન્ન થઈ ગયો, અને તે પ્રવાસીને ધન્યવાદ આપી બોલ્યો—ભદ્ર, સાવધાન થઈને સાંભળ.

સદ્ગુરુ ભવ્ય જીવોને હિતોપદેશ આપે છે—હે ભવ્ય જીવો! જાગૃત થાઓ, તમે તમારા મોહબંધને તોડી નાખો, અને તમારો પોતાનો જે સમકિત ગુણ છે, તેનું ગ્રહણ કરો, અને તે ગુણ લઈને તમારા શુદ્ધ અનુભવનો ખેલ ખેલો. જે આ તમારું અદૃશ્ય શરીર છે, તે માત્ર પુદ્ગલનો પિંડ છે, અને તેની સાથે રહેલ કર્મ પણ એક પૌદ્ગલિક પિંડ છે. એ પુદ્ગલ પિંડનો જે રાગદ્વેષાદિ ભાવ તે તેનો સ્વભાવ છે, પણ એ વસ્તુની સાથે તમારો મેળાપ નથી; કારણકે, તે વસ્તુ જડ છે, ને પ્રગટ છે, તેથી તે દેખવામાં આવે છે, અને તમે તો ચેતન અને અદૃશ્ય છો, તેથી પુદ્ગલ પિંડની અને તમારી સ્થિતિ જળ અને તેલના જેવી છે.

હિતોપદેશના મુખથી આ વ્યાખ્યાન સાંભળી તે પ્રવાસી આનંદસાગરમાં મગ્ન થઈ ગયો, તેને જોઈ હિતોપદેશ બોલ્યો—ભદ્ર, તું હવે જ્ઞાતા પુરૂષ થયો, હવે તારો કેવો વિલાસ છે? તે તું નીચેની કવિતાથી સમજી લે:—

સવૈયા.

“કોણ બુદ્ધિવંત નર, નિરસૈ શરીર ઘર,
જેદ જ્ઞાન દ્રષ્ટિમાં વિચારે વસ્તુ વાસતો ।
અતીત અનાગત વર્તમાન મોહરસ,
જિજ્ઞો ચિદાનંદ લસૈ, બંધમેં વિલાસતો ॥
બંધકો વિકારી, મહા મોહકો સુજાણ મારી,
આતમકો ધ્યાન કરી, દેવો પર ગાસતો ।
કરમ કલંક પંક, રહિત પ્રગટ રૂપ,
અચલ અબાધિત, વિલોકૈ દેવ સાસતો ॥૧॥

આ કવિતાના શ્રવણે પ્રવાસીને આખંડાનંદમાં ડુકાવી દીધો. તે વખતે તે પવિત્ર પુરૂષ નેત્ર મીચી ધ્યાનસ્થ થઈ ગયો. ક્ષણવારે

જાત્રત થઈ વિનીત ભાવથી બોલ્યો—હું વિદ્યહિતકારી, હિતોપદેશ, તમારી આ વાણીએ મને એક દિવ્યરસમાં મગ્ન કરી દીધો છે. હવે કૃપા કરી તેનું વ્યાખ્યાન કરી સંભળાવો.

હિતોપદેશ હર્ષિત થઈને બોલ્યો—કોઈ બુદ્ધિવંત સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષે પોતાના શરીરને એક ઘરરૂપે જોવું અને પછી તેની અંદર વિચાર કરી જડ ચેતનનો ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ જાણી લેવો. તે સાથે વસ્તુ સ્વભાવનો વિચાર કરવો. અતીત, અનાગત અને વર્તમાન કાળે મોહરસમાં ભિન્ન થઈ કર્મબંધમાં વિલાસ કરતાં પોતાના ચિદાનંદ પરમાત્માને ઓળખવો. તે પછી તે અનુક્રમે બંધને વિદારનો જાણ છે, કાર્ય કરી મોહના સ્વભાવને મૂકતો જાણ છે, પોતાના આત્માનું ધ્યાન કરતો જાણ છે, અને અનુભવમાં પ્રકાશમયરૂપને અવલોકતો જાણ છે. પછી તે કર્મરૂપ કલંક તથા કાદવથી રહિત પ્રગટરૂપ, અચળ, અબાધિત અને શાશ્વત એવો નિરંજન પરમાત્મા પોતેજ છે, એવું તે દેખી શકે છે.

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરી હિતોપદેશે વિશેષમાં જણાવ્યું કે, ભદ્ર, હવે તારે ગુણ અને ગુણીના અભેદને માટે વિચાર કરવો. જે વિચાર આ પ્રમાણે છે. “શુદ્ધ અનુભવ એ ગુણ છે, અને આત્મા ગુણી છે, તેના અભેદ સ્વરૂપને માટે જૈન આગમ આ પ્રમાણે કહે છે.” શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપી આત્માનો જે અનુભવ છે, તેજ વિશેષરૂપ જ્ઞાન સંપત્તિ છે. તેમાં આત્મા ગુણી છે, અને અનુભવ જ્ઞાન ગુણુ છે. હવે એ બે વસ્તુ શું છે? એવો જે વિચાર કરીએ તો એક આત્મપદાર્થજ ભાસે છે. એકજ પદાર્થમાં ‘આ ગુણુ અને આ ગુણી’ એવા બે નામ છે, તેનું નામજ ભેદ કહેવાય છે. આવી રીતે સર્વ પ્રકારે પોતાને ગુણુ ગુણી રૂપ લેખી જે કોઈ આત્મધ્યાન કરે તો તેને અશુદ્ધ વિભાવની દશા મટીને સિદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણે કહી મહાનુભાવ હિતોપદેશે આગળ ચાલવા માંડ્યું એટલે જૈન મુસાફરે વિનંતિ કરી જણાવ્યું, મહાનુભાવ,

કૃપા કરી ક્ષણવાર ઉભા રહો, અને મારો કાંઈ વિશેષ ઉપકાર કરો. તમે આ જગતના ઉદ્ધારક અને મહોપકારી છો.

પ્રવાસીનાં આ વચનો સાંભળી હિતોપદેશે કહ્યું, હે જ્ઞાતા પુરૂષ, તું નિર્ભય થઈ આ તત્ત્વ ભૂમિમાં પ્રવાસ કર. અહીંથી થોડે જતાં તને એક બીજો જ્ઞાતા પુરૂષ મળશે, અને તે તારા હૃદયને ઘણાજ સંતોષ આપશે.

મુસાફરે ચિંતામસ્ત થઈને કહ્યું, મહાનુભાવ, આપે જે સૂચના આપી તેને મારે હું આપનો ઉપકાર માનું છું, તથાપિ આપના દર્શનને મારે મારું હૃદય વિશેષ આતુર રહે છે, તે આપનું દર્શન મને પુનઃ થશે કે, નહીં? તેવી મારી પ્રબળ જિજ્ઞાસા છે, તે આપ પૂર્ણ કરો. હિતોપદેશે કહ્યું, ભદ્ર, નિશ્ચિંત રહે આ તત્ત્વભૂમિમાં દરેક પ્રદેશની અંદર હું વારંવાર ભમ્યા કરું છું. હજી પણ તને હું ઘણે સ્થાને મળ્યા કરીશ, અને તારા નિર્ભય આત્માને અનુપમ આનંદ આપ્યા કરીશ.

આ પ્રમાણે કહી હિતોપદેશ ત્યાંથી આગળ પ્રસાર થયો, તેની સ્થૂળ દ્રવ્યમૂર્તિ અદૃશ્ય થઈ હતી, પણ તેની સૂક્ષ્મ ભાવ મૂર્તિ તે પ્રવાસીના હૃદયમાં દૃશ્યમાન થઈ રહી હતી. તેની દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને મૂર્તિને નમન કરી જૈન પ્રવાસી આગળ ચાલ્યો, ત્યાં બીજો દિવ્ય પુરૂષ નીચેની કવિતા બોલતો તેની સામે આવ્યો—

સવૈયા.

અપનેહી ગુન પર જાયસો પ્રવાહરૂપ,

પરિનયો તિહૂંકાલ અપને આધારસોં ।

અંતર બાહિર પરકાશવન એકરસ,
 સ્વિન્નતા ન ગદૈં જિન્ન રહે જૌં વિકાર સૌં ॥
 ચેતના કે રસ સરવંગ જરી રહ્યો જીવ,
 જેસેં જ્ઞાન કાકર જયોં હૈં રસ ઘારસેં ॥
 પૂરન સરૂપ અતિ હજ્જલ વિજ્ઞાનધન,
 મોકોં હોહુ પ્રગટ નિરોષ નિરવારસોં ॥૧॥

આ કવિતા સાંભળી મુસાફર તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયો. તેથી તે આનંદિત થઈ બોલ્યો— “મહાનુભાવ, આપ કોણ છે? આપની કવિતા એ મારા હૃદયને રસાર્દ કરી લીધું છે. તે કવિતાના ભાવ ઉપરથી મેં આપને ઓળખી લીધા છે, આપ પણ એક જ્ઞાતા પુરૂષ છે. આપના ચિંતનનું સ્વરૂપ મારા સમજવામાં આવી ગયું છે.”

મુસાફરનાં આ વચનો સાંભળી તે જ્ઞાતા પુરૂષે કહ્યું, “ભદ્ર, તેં મને ઓળખી લીધો, એ વાતની મને પ્રતીતિ આવે છે. તથાપિ તારી જ્ઞાનાત્મક અને અનુભવિક વાણી સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે, તેથી આ મારી કવિતાનું વ્યાખ્યાન તું પોતેજ કરી બતાવ.”

‘આપની આજ્ઞા મારે શિરોવંધ છે’ એમ કહી મુસાફરે નીચે પ્રમાણે તે કવિતાનું વ્યાખ્યાન કરવા માંડ્યું—“જ્ઞાતા પુરૂષ પોતાના ચિત્તમાં કેવું ચિંતવે છે? તે આ પ્રમાણે છે.” જે આત્મા છે, તે વિજ્ઞાન ધન છે. એટલે વિશેષ જ્ઞાનમય એક પિંડ છે. તે અતિત, અનાગત અને વર્તમાન—એ ત્રણે કાળે પ્રવાહરૂપે અવિ-ચિન્ન ધારાએ પોતાનાજ ગુણપર્યાયે કરી પોતાનાજ જ્ઞાનાદિક ગુણની અવસ્થાના ભેદને લીધે પોતાના આધારથી પરના આશ્રય વિના પરિણમ્યો રહે છે.

વળી એ વિજ્ઞાનધન આત્માનો એવો મહિમા છે કે જેથી બાહ્યરે અને અંદર એક ચિત્ત ચેતના રસવડે પ્રકાશવાન થઈ

અંતર તથા બાહ્યરની વસ્તુને જાણી તે બાહ્યર પ્રકાશ એવાં કાર્યમાં અખિત્ર થઈ અને આ સંસારના વિકારથી જીદા રહી સર્વ પ્રદેશને વિશે તે ચેતના રસવડે ભરપૂર થઈ રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે મુસાફરના મુખનું વ્યાખ્યાન સાંભળી તે જ્ઞાતા હૃદયમાં સંતોષ પામી ગયો અને તેના મનમાં આ પ્રવાસીની ચોચ્યતાને માટે ઉંચો વિચાર બંધાઈ ગયો. તથાપિ તે પુનઃ પ્રવાસીની પરીક્ષા કરવાને બોલ્યો—ભદ્ર, તમારું વ્યાખ્યાન સાંભળી મને સંતોષ થયો છે. તથાપિ તમારા મુખની મધુર વાણી સાંભળવાની ઇચ્છાથી હું તમને એક પ્રશ્ન કરું છું, તેનો પ્રત્યુત્તર આપો.

પ્રવાસીએ વિનયથી જણાવ્યું, મહાનુભાવ, હું તમારી પાસે કોણુ માગ છું. તમારા ગહન પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર મારાથી શી રીતે આપી શકાય? તથાપિ જે આપની ઇચ્છા હોય તો ખુશીથી પ્રશ્ન કરો. પણ જે હું યથામતિ કહું, તે અંગીકાર કરી લેજે. જ્ઞાતા પુરૂષ બોલ્યો—ભદ્ર, તમે જે આત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તે યથાર્થ છે. પણ તે વિષે એક સુંદર દૃષ્ટાંત આપી તે સ્વરૂપના લક્ષણને પુષ્ટ કરો. પ્રવાસીએ ક્ષણવાર વિચારીને કહ્યું, મહાનુભાવ, ખીજું કોઈ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત મારા હૃદયમાં સ્ફુરી આવતું નથી. પણ એક વ્યવહારિક દૃષ્ટાંત મને સ્ફુરી આવ્યું છે, તે આપ સાંભળો— “જેમ લુણના કાંકરા ખાર રસથી ભરેલા છે; તેવી રીતે જીવ—આત્મા ચેતના રસથી ભરપૂર થઈ રહ્યો છે.” આ દૃષ્ટાંત સાંભળતાં જ્ઞાતા પુરૂષ પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે હૃષીપૂર્વક જણાવ્યું, “મિત્ર પ્રવાસી, તારો અનુભવ ઘણો પ્રશંસનીય છે. તું આગળ જતાં સિદ્ધાવસ્થાનો અધિકારી થઈ શકીશ.” પ્રવાસીએ પ્રેમ દર્શાવી કહ્યું, હું ઉપકારી, જે આપની ઇચ્છા હોય તો, મારા હૃદયમાં કેટલાએક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા છે, તે હું આપને નિવેદન કરું, જેથી મારું મન નિઃશંક થઈ જાય.

જ્ઞાતા પુરૂષે પ્રસન્નતાથી જણાવ્યું, “ભદ્ર, ખુશીથી પુછ.

હું તારી સાથે પરિચય રાખવાને ખુશી છું. તારી સાથે વાર્તા-લાપ કરવાથી મને અનુપમ આનંદ આવે છે.”

પ્રવાસીએ વિનયથી પુછ્યું ? દ્રવ્ય પર્યાયનો અભેદ કેવી રીતે થાય ?

જ્ઞાતા—વિજ્ઞાનધન એ દ્રવ્ય છે અને તેનો જ્ઞાતા તે પર્યાય છે. તેથી વિજ્ઞાન અને જ્ઞાતા એકજ છે. જ્યાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય એવો જે ક્રુપ ધર્મ એટલે નિશ્ચળ સ્વભાવ, તે સિદ્ધપણું કહેવાય છે અને તે પદસાધ્ય છે. જે તીર્થંકર સાધુઓ શુદ્ધ ઉપયોગ લઈ મન, વચન અને કાયયોગમાં મંડિત થઈ પર્યાય લઈ રહ્યા છે, તેઓ સાધુ કહેવાય છે. એ સાધુપણું તે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. અને સાંધ્યપણું તે પરોક્ષ સ્વરૂપ છે. એ બન્ને અવસ્થાને લઈને એક વિજ્ઞાન ધન છે. મોક્ષને ઈચ્છનાર સાધુ સાંધ્ય બન્નેને એક જ્ઞાનના સંચયથી સેવે, તે બન્ને પદમાં વિજ્ઞાન ધન એક છે. અને બન્ને પદની સેવામાં સ્થિર થઈ રહે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વદા દ્રવ્ય પર્યાયનો અભેદ રહેલો છે.

પ્રવાસી—મહાશય, તે અભેદ વ્યવસ્થા કયા નયના બળથી જાણવી ?

જ્ઞાતા—દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના ભેદની અવસ્થા વ્યવહારનયથી છે. તે કેવી રીતે છે ? તે સાંભળો—

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ આત્માના ગુણ છે. તેને સ્વરૂપથી વ્યવહાર કહીએ તો તે સમગરૂપ છે અને નિશ્ચય દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એક ચેતના રસમય દેખાય છે. તે ચેતનાએ કરીને તે અભેદ, અવિચળ, અવિકાર અને નિર્મળ રૂપ છે. નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય—એ બન્ને સમ્યક્ દશામાં પ્રમાણ છે, કારણકે, નય એ એક જાતનો અભિ-પ્રાય છે.

પ્રવાસી—તે વાત વ્યવહારનયથી સમજાવો.

જ્ઞાતા—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારીત્ર એ ત્રણ વ્યવહારનયથી છે. કારણકે આત્મ દ્રવ્ય એક રૂપ છે અને જ્ઞાન, દર્શન અને ચરિત્ર એ ત્રણ ભેદભાવના પરિણામ છે. એ ઉપરથી એકમાં ત્રણ ભેદ થયા; તેથી એ વ્યવહારથી સમલરૂપ થઈ ગયું.

પ્રવાસી—એ વાત તો સમજવામાં આવી, હવે તેમાં નિશ્ચયનય ઉતારી સમજાવો.

જ્ઞાતા—ભદ્ર, આત્માને વિષે અનેક શક્તિ તથા અનેક પર્યાય દેખાય છે, પણ તે ખરી રીતે નથી. તે તો વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ દેખાય છે. અને જે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ દેખાય તે સમજી કહેવાય છે, તેને જ્યારે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ વિચારીએ, ત્યારે તે શુદ્ધ, નિરંજન અને એકજ જાણવામાં આવે છે.

પ્રવાસી—માહાતુભાવ, ઘણા સારો ખુલાસો કર્યો, હવે કૃપા કરી શુદ્ધ અતુલ્ય વિષે કહી વિવેચન કરો તો મારા મનને અતિ આનંદ થાય, અને આ તત્ત્વભૂમિનો પ્રવાસ સફળ થાય.

જ્ઞાતા—ભદ્ર, તારી તાત્વિક પ્રીતિ જોઈ મને અતિશય આનંદ થાય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપને માટે એક નીચેનો ભાષા દોહો પ્રખ્યાત છે, તેને તું હૃદયેશાં મનન કરી બુદ્ધિમાં સ્થાપિત કરી રાખજો:—

“ એક દેશિયે જાનિયે, રમિરહિયે એક ગૈર;
સમઠ ત્રિમઠ ન વિચારિયે, યહે સિદ્ધિ નહિ ઝૌર. ” ?

ભદ્ર, તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

“ જે એક શુદ્ધ ચેતનામય રૂપજ દેખાયું, તે દર્શન, તેવી રીતે જાણાયું, તે જ્ઞાન અને તેમાં જે રમી રહેયું, તે ચારિત્ર. તે નયની અપેક્ષાએ સમજી કે વિમજી રૂપ વિચારયું નહાં. એજ સિદ્ધ કહેવાય છે, તે સિવાય બીજા સ્વરૂપમાં સિદ્ધ નથી.”

ભદ્ર, આ કાવ્ય કંઠસ્થ કરી લે એટલે તારી પવિત્ર મનોવૃત્તિ શુભ ભાવના જાગૃત થઈ આવશે. જે ભાવનામાં તારૂં ચિંતવન નીચે પ્રમાણે થશે:—

“ જેને વિષે અનંત જ્ઞાનરૂપ સુલક્ષણ શોભે છે, અને સ્વ-પરતું જાણુપું, એ રૂપ જ્યોતિ જેનામાં જગત્કલ્પમાન થઈ રહી છે. જેના બાહ્યાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા—એ ત્રણ રૂપ વ્યવહાર-નયથી રહેલા છે, પણ નિશ્ચયનયથી તો જેનું એકજ રૂપ છે એવો પદાર્થ તે જીવ એવા નામથી ઓળખાય છે. વળી જેને માટે યુક્તિથી ધ્યાન કરવા મારા મનમાં ઉમંગ રહ્યા કરે છે, અને જેના ધ્યાનથી પોતાની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ રુદ્ધિ અવિચળ થાય છે, એજ રીતે જે સિદ્ધ છે, અને બીજે કોઈ પ્રકારે સિદ્ધ નથી. ”

હું ભદ્ર, આપું ચિંતવન થવાથી, તું તારા તાત્વિક જીવનને સારી સ્થિતિમાં મુકી શકીશ અને તારા નિર્મળ હૃદયમાં અનુભવનો મહાનંદ પ્રગટ થશે, પછી એ આનંદ સાગરમાં તરતો એવો તું પૂર્ણ જ્ઞાતા થઈશ. જ્ઞાતાઓની સ્થિતિને માટે આગમમાં જુદા જુદા વિચાર દર્શાવ્યા છે, એક જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાતાને માટે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ કોઈ અધિકારી પુરૂષ પોતાનું પદ જે પોતાનું નિરાલંબ સ્વરૂપ, તેને પોતાની મેળે સંભારી અને પોતે પોતાનો અધિ ભેદ કરી પોતાને ઓળખે છે, કોઈ ગુરૂના મુખની વાણી સાંભળી પોતાને ઓળખે છે, અને કેટલાએક તો પોતાના ઘટમાં જડચેતનના ભેદનું વિજ્ઞાન જાગવાથી પોતાના ચેતનપણાનું ઐશ્વર્ય ઘટમાં પ્રગટ કરે છે, તેથી તેમાં પ્રીતિર્ભિમિત થયેલા અનંત ભાવ પદાર્થનો જ્ઞાતા થાય છે, એટલે તે જીવતાં છતાં મુક્ત સ્વરૂપ બને છે. તેથી પ્રતિર્ભિમિત થયેલા અનંત ભાવને તે દર્પણની જેમ નિર્વિકારી, સ્થિર અને સુખદાયક પ્રાપ્ત કરે છે. ”

હું ભદ્ર, જ્ઞાતાના આ અનુભવ વચ્ચેનું મનન કરી તું તારા પ્રવાસને આગળ વધારજે. તારી પવિત્ર મનોવૃત્તિ તારા

પ્રવાસ માર્ગને કલ્યાણ રૂપ બનાવશે. ભદ્ર, અહીંથી તું થોડે દૂર જઈશ, ત્યાં તને એક સુંદર બાળા મળશે, તેને તું શુદ્ધતાથી ઓળખી લેજે.

આ પ્રણાણે કહી તે જાતા પુરૂષ આગળ ચાલતો થયો, અને જૈન મુસાફર ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો, થોડે દૂર જતાં એક સુંદર બાળા નીચેનું પથ બોલતી બોલતી તેને સામી મળી—

સવૈયા.

“શુનજ્ઞાની કહે જૈયા જવ્ય, મુનો મેરી શીશ,

કેહૂ જાંતિ કૈસેહુકે एसो काज कीजिए ।

एकहु मुहूरत मिथ्यात को बिध्वंस होइ,

ज्ञानको जगाइ अंस हंस खोजि द्वीजिये ॥

वाहीको विचार वाको ध्यान यह कौतूहल,

योंही जरि जनम परम रस पीजिए ।

तजी जबवास की विदास सविकारूप,

अंतकरि मोहको अनंत काळ जीजिए. ॥ ? ॥

આ અધ્યાત્મ વાણી સાંભળી પ્રવાસી પ્રેમમય બની ગયો. તેણે વિનયથી એ સુંદર બાળાને નમન કર્યું. અને નમ્રતાથી પુછ્યું કે, મહાશયે, આપ કોણ છો? બાળાએ મૃદુહાસ્ય કરતાં ઉત્તર આપ્યો. “ભદ્ર, હું કોણ છું? એ તમારેજ જાણવાનું છે, કારણકે, આ ભૂમિનો મુસાફર જે અહિં સુધી પ્રવાસ કરે, તેણે મારા સ્વરૂપને ઓળખવું જ નોંધ્યું.

જૈનપ્રવાસી ક્ષણવાર ધ્યાન ધરી બોલ્યો—“પવિત્ર દેવી, હું

આપના સ્વરૂપને ઓળખી શક્યો છું. આપ પરમાર્થ શિક્ષા છો. કહો, તે સાચું છે કે ખોટું ?

આળા હસીને બોલી—ભદ્ર, તમે સાચા છો. હું આર્હત-ધર્મની પરમાર્થ શિક્ષા છું. મારા પિતાનું નામ હિતોપદેશ છે. જેઓ તમને આગળ મળ્યા હશે.

પ્રવાસી—હા, એ ખરી વાત છે. તમારા પવિત્ર પિતા મને હમણાજ મળ્યા હતા. તેમણે આ પ્રવાસીનો ભારે ઉપકાર કર્યો છે. મારો ઉપકાર કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ? એ મહાનુભાવ તો આ વિધના ઉપકારી છે. મહાદેવી, તમે હમણા જે બોધક કવિતા ગાઇ હતી, તે મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો.

પરમાર્થ શિક્ષા—મારી ઇચ્છા એવી છે કે, એનું વ્યાખ્યાન તમે પોતેજ કરો.

પ્રવાસી—મારા કરતાં આપને સુખે સારું વ્યાખ્યાન થશે.

પરમાર્થ શિક્ષા—નહીં, મને ખાતરી છે કે, તમે તેનું વ્યાખ્યાન સારી રીતે કરી શકશો.

પ્રવાસી—જેવી આપની ઇચ્છા. આ પ્રમાણે કહી જૈન મુસાફરે તે પરમાર્થ શિક્ષાની કવિતાનું વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે કરવા માંડ્યું:—“શુદ્ધ જીવદ્રવ્યમાં જે તેજ રહેલું છે, તે પરમાર્થ કહેવાય છે. હું ભવ્ય જીવો, તમારે કેમ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પામીને એવું કામ કરવું કે, જેથી એક મુહૂર્ત માત્રમાં તમારા મિથ્યાત્વ મોહનો નાશ થાય અને તમારામાં જ્ઞાનનો અંશ જન્યત થાય તે પછી તમારે ‘સોહં હંસો’ એવા ધ્વનીને કરતો હંસ જે આત્મા તેને શોધી લેવો. પછી તેનું લક્ષણ વિચારી તેને ઓળખી તેનું ધ્યાન કરવું. એવી તેની કળાનું શોધન કરતાં કરતાં કુતૂહલના ખેલ કરવા. જેથી તમારે જન્મપર્યંત તેના રસનું પાન કરવું. એ રીતે સવિકાર રૂપથી ફેલાઈ રહેલા ભવવાસના વિલાસનો ત્યાગ

કરી તથા મોહનો અંત લાવી અનંતકાળ સુધી જીવવું, એટલા પ્રકારથી સિદ્ધ થઈ શકાય છે.

પ્રવાસીના મુખથી આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન સાંભળી પરમાર્થ શિક્ષા પ્રસન્ન થઈ ગઈ. તેણી સાનંદા થઈ બોલી—ભદ્ર, તમારી તાત્ત્વિક બુદ્ધિનો વિલાસ જોઈ મને ઘણાજ સંતોષ થયો છે. હવે જે તમારી ઈચ્છા હોય તે કાંઈ માગી લ્યો. હું તમને આપવાને તૈયાર છું.

પ્રવાસીએ નમ્રતાથી કહ્યું, મહાનુભાવા, મારે આ લોકના કોઈ પદાર્થની ઈચ્છા નથી, જે આપ પ્રસન્ન થયાં હો તો મને આ તત્ત્વભૂમિના પ્રવાસમાં સહાયભૂત થાઓ.

પરમાર્થ શિક્ષા પ્રસન્નવદને બોલી—ભદ્ર, જાઓ, અહીંથી થોડે દૂર જતાં તમે કોઈ એક કીલ્લાવાળું શાખાનગર (પર્વ) જોશો, તે તમને જડચેતનના ભિન્ન ભાવમાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડશે. આ પ્રમાણે કહી તે પરમાર્થ શિક્ષા ત્યાંથી અદશ્ય થઈ આવી ગઈ. જ્યારે તે મનોહરાતું સુંદરરૂપ જોવામાં આવ્યું નહીં, એટલે જૈનપ્રવાસી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો—

મુસાફરે આગળ ચાલી જાયું, ત્યાં એક સુંદર કીલ્લાવાળું નગર આકાશ તરફ જોવામાં આવ્યું. તે નગરનો કીલ્લો મજબૂત અને ઉંચો હતો. કીલ્લાની ઉપર કોરણીવાળા કાંગરાઓ આવેલા હતાં. તેની ચારે તરફ બગીચાની સુંદર શાલા આવી રહી હતી. તેની બાહર ચારે તરફ ઊંડી બાઈ રહેલી હતી. તેને નવ દરવાજા હતા, અને દરેક દરવાજે જુદા જુદા ચોકીદારો બેઠેલા હતા. આકાશ તરફ રહેલા આ નગરને જોઈ જૈન મુસાફર વિચારમાં પડ્યો—અહા ! આ શું હશે ? આ તત્ત્વભૂમિમાં આવો દેખાવ શેનો હશે ? પવિત્ર બુદ્ધિવાળી પરમાર્થ શિક્ષાએ જે સચના આપી હતી, તે પ્રમાણે આ નગરની રચના છે, પણ તે આકાશ તરફ દેખાય છે અને તેમાં પ્રવેશ કરવાનું કાંઈ પણ સાધન જોવામાં આવતું નથી. આ નગરમાં પેસવાનો માર્ગ ક્યાં હશે ? તે પણ જણાતું નથી. શું આ સત્ય નગર હશે કે ગંધર્વ નગર હશે ? તે મારા મનમાં નિશ્ચય તો નથી.”

આવું વિચારી તે પ્રવાસી ઉભો રહ્યો. ત્યાં આકાશ-માંથી અદૃશ્ય વાણી ઉત્પન્ન થઈ—“હે પ્રવાસી, આ નગર સત્ય નથી, માત્ર યોધને માટે તેને દર્શાવવામાં આવ્યું છે, આ નગરનો ઉપનય તું તારા શરીર ઉપર ઉતારજો. આ નગર તે એક શરીર સમજજો. તેને જે નવ દરવાજા છે, તે તેની નવ ઇંદ્રિયોના દ્વાર જાણજો. દરેક દરવાજો જે ચોક્કીદાર બેઠા છે, તે તે ઇંદ્રિયોના વિષયો છે. તે નગર સર્વથી ભિન્ન દેખાય છે, તે ઉપરથી સમજી લેજો કે, આ શરીર ચિદાનંદ પર-માત્માથી ભિન્ન રહેલું છે.

આ પ્રમાણે યોધનાં વચનો ઊંચ્ચારી તે અદૃશ્ય વાણી વિરામ પામી ગઈ. તેના મુખોધક વચનો સાંભળી પ્રવાસીને વિશેષ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ. ચિદાનંદ આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા જાણી તેની તત્ત્વદૃષ્ટીમાં વિશેષ પ્રકાશ પડી ગયો. તે અદૃશ્ય વાણી કોની હશે? તેને માટે તેના મનમાં શંકા થઈ પણુ છેવટે આ તત્ત્વ ભૂમિનો કોઈ ચમત્કાર હશે એવું માની અને હૃદયમાં સંતોષ પામી તેણે પોતાનો પ્રવાસ આગળ ચલાવ્યો.

તત્ત્વ ભૂમિની સુંદર રચના જોતો જોતો પ્રવાસી આગળ ચાલ્યો, ત્યાં એક ચૈતન્ય સ્વરૂપ તેના જોવામાં આવ્યું. તેને જોતાંજ પ્રવાસીના હૃદયમાં પરમાનંદ પ્રગટ થઈ આવ્યો. તેના આનંદ સાગરના ઊર્મિઓ ઊછળવા લાગ્યા અને જાણે નિર્મળ દ્રષ્ટિ ઉપર અમૃતનું સિંચન થતું હોય તેવો ઊત્તમ અનુભવ તેને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો. તે શીતળ અને શાંત સ્વરૂપનું દર્શન કરી પ્રવાસીએ પ્રેમપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો—હે શાંત મૂર્તિ શુદ્ધ સ્વરૂપ આપ કોણુ છો? આપની શુદ્ધ પ્રકાશ-મય પ્રતિમાનું અવલોકન મને અતુળ આનંદ ગિતપદ કરે છે. આપના સ્વરૂપની આસપાસ રહેલું આ મંડળ મારા અંતરની પ્રતિમા ઉપર તારો પ્રકાશ પાડે છે.

મહાનુભાવ, કૃપા કરી તમારા સુંદર અને શાંત સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન આપો.

તે ચૈતન્ય સ્વરૂપમાંથી નીચે પ્રમાણે ધ્વનિ ઊત્પન્ન થયો:—

હે તત્ત્વપ્રેમી પ્રવાસી, તું મારા સ્વરૂપને સમજે છે, તથાપિ તારી આગળ મારા સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની આવશ્યકતા છે, તેથી હું કહું, તે સાંભળ. હું પોતે વસ્તુ સ્વરૂપ છું. મારા સ્વરૂપને ખરો અનુભવી જાણી શકે છે. તે સિવાય જેવા તેવા પુરૂષથી મારું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતું નથી. મારું સ્વરૂપ જાણવાને માટે હૃદયમાં ઘણી શંકાઓ થયા કરે છે. પણ જ્યારે હૃદય તત્ત્વ જ્ઞાનથી ભરપૂર થાય, ત્યારેજ મારું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે.

પ્રવાસીએ પ્રેમ દર્શાવી કહ્યું, મહાનુભાવ, કૃપા કરી તમારા એ સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન કરાવો. મારા અંતરની એજ ઇચ્છા છે. અને એ ઇચ્છાને આધીન થઈનેજ હું આ તત્ત્વ ભૂમિનો પ્રવાસી થયો છું. મારા ઉપકારી પૂર્વ મિત્રે તેને માટેજ આ પ્રયાસ કર્યો છે. હે દયાનિધિ, મારા ઊપર કૃપા કરો અને મને આપનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણાવો.

વસ્તુસ્વરૂપે હાસ્ય કરતાં કહ્યું, ભદ્ર, મારું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રથમ જીવની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ. કારણકે, કર્મનાં ફળ સુખદુઃખને ભોગવનારો જીવ એ કર્મનાં જાળમાંથી ક્યારે મુક્ત થઈ શકે? એ વાત તેની સ્થિતિ જાણવાથી લક્ષ્યમાં આવે છે. અનુપમ મહિમાને ધારણ કરનારો જીવ આ શરીરમાં કેવી રીતે પમાય છે? તે જાણવાને માટે એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત અપાય છે. જે કોઈ મોટા દ્રવ્યનો નિધિ જમીનમાં દટાઈ રહ્યો હોય, તે કોઈના જાણવામાં આવતો નથી. પણ જ્યારે કોઈ તે ધનના નિધિને ખોદી જમીનમાંથી બાહર કાઢે ત્યારે નેત્રવાળા માણસના દેખવામાં આવે છે, એટલે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. તેવી રીતે આ જીવ અનાદિ કાળથી જડ એવા પુદ્ગળ દ્રવ્યરૂપ જમીનમાં દટાઈ રહ્યો

છે. તેને નય સહિત આગમ-સિદ્ધાંત વડે જ્યારે ગુરૂ સાધન વડે સિદ્ધ કરી પ્રગટ કરે છે, એટલે ચતુર પુરૂષ તેને સારી રીતે જાણી શકે છે. આવી રીતે જે સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તેજ હું પોતે વસ્તુસ્વરૂપ છું.

આ વચનો સાંભળી જૈન મુસાફર ઘણાજ પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેના નિર્ભળ હૃદયમાં વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ સ્ફુર્તિ થઈ આવી. તત્ત્વદર્શનના ઉત્તમ પ્રકાશથી તેનું અજ્ઞાન અંધકાર વિલીન થઈ ગયું. જાણે તે કાષોત્સર્ગ ધ્યાને રહ્યો હોય તેમ ક્ષણવાર ધ્યાનસ્થ થઈ ઊભો રહ્યો અને તે સ્વરૂપનું ઘણીવાર મનન કરી પોતાના હૃદયની સાથે તેને દૃઢ કરી દીધું.

પ્રવાસીએ પ્રસન્ન મુખે જણાવ્યું—મહાનુભાવ, આપે આપેલાં દૃષ્ટાંતથી મને અનુપમ લાભ થયો છે. હવે જડ-પુદ્ગળ અને જીવના ભેદનું જ્ઞાન થવા માટે કોઈ તેણું અસરકારક દૃષ્ટાંત આપો કે જેથી હું મારા આત્માને કૃતાર્થ સમજી પરમ આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરું.

વસ્તુસ્વરૂપે ક્ષણવાર વિચાર કરીને કહ્યું, પ્રવાસી, જડ-પુદ્ગળ અને જીવના ભેદનું જ્ઞાન થવા માટે એક દૃષ્ટાંત કહું, તે સાંભળ.

કોઈ માણસ ઘોળીને ઘેર ગયો હોતો, તેણે કોઈ બીજાનું વસ્ત્ર પોતાનું ધારીને પહેરી લીધું. તેવામાં તે વસ્ત્રનો ખરો માલિક આવી ચડ્યો, તેણે તે વસ્ત્ર જોઈને ઓળખી લીધું અને પેલા શૂદ્ધસ્થને કહ્યું કે, “તમે જે આ વસ્ત્ર પહેર્યું છે, તે માંડ છે.” તે સાંભળી પેલા પહેરનારના જાણવામાં આવ્યું કે, “આ વસ્ત્ર માંડ નથી,” પછી તેણે તે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી દીધો. અને તેના માલિકને તે વસ્ત્ર સોંપી દીધું. તે પ્રમાણે જીવને અનાદિ કાળથી અજાણતાં પુદ્ગળનો યોગ થઈ આવ્યો છે. શરીર તથા

કર્મના સંયોગી જીવ અનાદિ કાળનો છે. તે સંગના મમત્વથી ઉલટા ભાવમાં વહી રહ્યો હતો. જ્યારે તેને સિદ્ધાંતના યોગથી જડચેતનની ભિન્નતાનું જ્ઞાન થયું, ત્યારે તે પોતાના સ્વરૂપને તથા પરના પુદ્ગળના સ્વરૂપને સમજ્યો. અને તે પરના રૂપથી જુદા થયો અને તેણે પોતાના સ્વરૂપનું ગ્રહણ કર્યું.

જીવને જડ-પુદ્ગળનો યોગ તે પારકા વસ્ત્રના જેવો છે. જે સિદ્ધાંતથી એ જ્ઞાન થયું, તે સિદ્ધાંત પેલા વસ્ત્રના માલેકના જેવો સમજ્યો. જેમ પેલાને તે વસ્ત્ર પારકું છે એવું જ્ઞાન થયું, એટલે તે વસ્ત્રને તેણે છોડી દીધું, તેવી રીતે જીવને જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનું અને પરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું, ત્યારે પોતે તે પરરૂપથી જુદા થયો એટલે તેને પરરૂપનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાના સ્વરૂપનું તેણે ગ્રહણ કર્યું હતું.

હું પ્રિય પ્રવાસી, હવે તેને માટે હું તને એક નીચેની કવિતા કહું તે તું ધ્યાન રાખીને સાંભળજે. એ કવિતા તને નિશ્ચયનયના સ્વરૂપનું ભાન કરાવશે:—

અડિલ્લ છંદ.

“કહે વિચ્છન્ન પુરુષ સદા હોં એક હોં;

અપને રસસોં જયોં આપની ટેક હોં ।

મોહ કર્મ મમ નાંહિ નાંહિ ભ્રમ કૂપ હૈ,

શુદ્ધ ચેતના સિંધુ હમારો રૂપ હૈ. ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી તે સાંભળી પ્રસન્ન થઈ બોલ્યો મહાનુભાવ,
મેં આ કવિતાનો ભાવાર્થ મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ગ્રાહ્ય કર્યો છે,

તથાપિ આપના તત્વમય મુખે તેની વ્યાખ્યા સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે, તો આપ કૃપા કરી મને સંભળાવશો.

વસ્તુસ્વરૂપે વિશેષ આનંદિત થઈને કહ્યું, હું તત્ત્વ પ્રેમી પ્રવાસી, સાવધાન થઈને એ તાત્વિક કવિતાનો ભાવાર્થ સાંભળ —

“વિચક્ષણ ચેતન પુરૂષ (જીવ) કહે છે કે, હું સર્વદા એક-પણે રહું છું, હું હંમેશાં ચેતના રસવડે ભરપૂર છું. મારે કોઈ બીજાનો આધાર નથી, હું મારા પોતાનાજ આધારથી રહું છું. જે આ વિવિધ જાતના મોહનો પ્રપંચ છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી. આ ભ્રમરૂપ કૂપ—કૂવો છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી, જે શુદ્ધ ચેતનાનો સમુદ્ર છે, તે મારું રૂપ છે.”

જ્યારે જીવને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરે છે અને તે વખતે તેની મનોવૃત્તિ ધણીજ ઊંચા પ્રકારની થાય છે. જ્ઞાતાજીવને પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી કેવી અવસ્થા થાય છે? તેનું આગમમાં સારું વર્ણન કરેલું છે. જેનો સાર આ પ્રમાણે છે. જ્યારે જીવને તત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તે પોતાના જ્ઞાનાદિક ગુણમાં અને બીજાનો દ્રવ્ય ગુણ કે જેમાં ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહ, વર્તના અને વર્ણાદિક—એ સર્વની પ્રતીતિ રહેલી છે, તે સાથે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર—એ ત્રણ ગુણને વિષે તે પરિણમી રહે છે. નિર્મળ તત્ત્વનો વિવેક આવ્યાથી તે વિશ્રાંત થઈ સ્થિરતા પામે છે. અને તે સ્થિરતાને લઈને તે પોતાના સહજ સ્વભાવને શોધી લે છે. તે વખતે આત્મસ્વરૂપ અર્થરૂપ પુરૂષાર્થનું ગ્રહણ કરતો તે જીવ સહજ સ્વભાવમાં આવે છે અને તેથી રાગદ્વેષ મોહરૂપી વિભાવ કે જે તેનામાં અનાદિ-

કાળનો રહેલો છે, તે તડકાળ દૂર થઈ જાય છે. એટલે પોતે ઈંટોની ભઠ્ઠીમાં ગાળેલા મુવર્ણની જેમ શુદ્ધ ચેતન નિર્મળ સ્વરૂપે પ્રકાશરૂપ થઈ જાય છે.

પ્રિયમુસાફર, તે ઊપર એક નદીનું દૃષ્ટાંત સમજવા જેવું છે. જેમ કોઈ નાયનારી સ્ત્રી વસ્ત્રભરણથી મુશોભિત થઈ આડો પડેલા રાખી રંગભૂમિ ઊપર આવી ઊભી રહે, પણ જ્યાંસુધી તે અંતરપટ દૂર કર્યું ન હોય, ત્યાંસુધી તે લોકોના જીવામાં આવતી નથી. પણ જ્યારે તે અંતરપટ દૂર કરે એટલે તે લોકોના જીવામાં આવે છે અને તેના શરીરનું તથા વસ્ત્રભરણનું સૌંદર્ય જોઈ લોકોના મન રંજન થાય છે, તેવી રીતે આ જ્ઞાનનો સાગર આત્મા આડા મિથ્યાત્વરૂપ પડકારમાં ધુપી રીતે રહેલો છે, તે મિથ્યાત્વરૂપ અંધિનો પડેલો જ્યારે દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. જે સ્વરૂપ જ્ઞાનરૂપ સાગરથી ભરપૂર છે. તેનાથી તે આ ત્રણ લોકને ભરી રહ્યો છે અને તે ત્રણ લોક તેને વિષે ભાસી રહ્યા છે.

વસ્તુસ્વરૂપના મુખથી આ વ્યાખ્યાન સાંભળી પ્રવાસી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં અને શેમેશમ તાસ્વિક હર્ષ વ્યાપી રહ્યો. આ અનાદિ વિદ્ય અને તેમાં રહેલા જડ ચેતન પદાર્થો તેની દિવ્ય તથા તાસ્વિક દૃષ્ટિ આગળ ખુદ્દી રીતે દેખાવા લાગ્યા. પછી તે પ્રવાસીએ વસ્તુસ્વરૂપના ચરણમાં વંદના કરી અને અંજલિ જોડી તેની સ્તુતિ કરી.

તે પ્રવાસી તાસ્વિક પ્રેમમાં મગ્ન થઈ અંજલિ જોડી ઉભો રહ્યો અને તે વખતે દિવ્ય તેજને ધારણ કરનાર વસ્તુસ્વરૂપ મુખથી

जय ध्वनि करतुं त्यांथी आगण यासतुं थयुं. न्यांसुधी ते
दृष्टिगोचर थयुं, त्यांसुधी नैन प्रवासी अनिमेध दृष्टिमे तेनुं
अवलोकन करतो उलो रह्या.

पशुस्वर्ष अदृश्य थया पछी नैन मुसादर आगण यादयो
त्यां अेक सुंदर दरवाजे जेवाभां आव्यो. तेनी पासे नशुक
आवतां नीचे प्रभाळे अेक स्तुतिमय काव्य सांलणवाभां
आव्युः—

सवैया.

“ जाकी देह दूति सों दसो दिसा पवित्र जइ,
जाके तेज, आगे सब तेजवंत रुके हैं ।
जाको रूप नीरखी चकित महा रूपवंत,
जाकी वपुवाससों सुवास और लुके हैं ॥
जाकी दिव्य धुनी सुनी श्रवनको सुख होत,
जाके तन लच्छन अनेक आइ टूँके हैं ।
तेइ जिनराज जाके कहे विवहार गुन,
निहचै निरखी शुद्ध चेतनसों चुके हैं ॥ १ ॥ ”

आ स्तुति काव्य सांलणी प्रवासीना आत्मा लज्जितभाव-
नाथी लरपूर थई गयो. क्षणवार पछी तेज दिशाभांथी नीचे
प्रभाळे तेनी व्याख्या सांलणवाभां आवी.

“જેના દેહની કાંતિ એવી પ્રસરી રહી છે કે જેથી દશે દિશા પવિત્ર થઈ જાય છે; શોભાયમાન થઈ જાય છે; જેના તેજ આગળ બીજા સર્વ તેજ મંદ થઈ જાય છે, જેનાં સુંદર રૂપને જોઈ મહા રૂપવંત પંચ અનુત્તરવાસી દેવતા પણ ચકિત થઈ જાય છે જેના શરીરની સુવાસથી બીજી સુગંધી વસ્તુઓ લુપ્ત થાય છે, જેનો દિવ્ય ધ્વનિ સાંભળી શ્રવણને મુગ્ધ થાય છે અને જેના શરીરમાં અનેક શુભ લક્ષણો આવી રહેલાં છે, એવા શ્રી જિનરાજ દેવ છે. એ પ્રભુના ગુણો અશુદ્ધ વ્યવહારનયનો આશ્રય લઈને કહેલા છે, પણ નિશ્ચયનયથી એ કહેલા સર્વ ગુણ સર્વ શુદ્ધ ચેતનની ભિન્નતા દર્શાવે છે.

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યા પછી તે ધ્વનિ શાંત થઈ ગયો. મુસાફર તે ધ્વનિની શોધ કરવા લાગ્યો, પણ તેની શોધ થઈ શકી નહીં. તે સાનંદાશ્ચર્ય થઈ વિચાર કરતો હતો, ત્યાંનીચે પ્રમાણે બીજી સ્તુતિકાવ્ય તેના સાંભળવામાં આવ્યું:—

સવૈયા.

“જામેં બાઝસનો તરુનપનો વૃષ્ઠપનો નાંહિ,
આયુ પરંત મહારૂપ મહાબઝ હૈ;
બિના હિ જનત જાકે તનમેં અનેક ગુન,
અતિસૈ બિરાજમાન કાયા નિરમલ હૈ ॥
જૈસેં વિનુ પવન સમુદ્ર અવિચલરૂપ,
તૈસે જાકો મન અરુ આસન અચલ હૈ;
એસોં જિનરાજ જયવંત હોઝ જગતમેં,
જાકી શુજગતિ મહાસુકૃતિકો ફલ હૈ. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે કાવ્યધ્વનિ થઈ રહ્યા પછી તરતજ નીચે પ્રમાણે તેનું ભાષામય વ્યાખ્યાન શરૂ થયું:—

“જેમાં જન્મથી માંડીને મરણુ પર્યંત મહારૂપ અને મહાખળ સમાન રહે છે, જેની બાહ્ય, તાદૃશ્ય અને વૃદ્ધત્વની ત્રણ અવસ્થામાં રૂપ તથા બળનો ભેદ થતો નથી. જેના શરીરમાં યત્ન વિના સહજ સ્વભાવે અનેક ગુણ આવી રહે છે, જેનામાં ચાત્રીશ અતિશયના ગુણ વિરાજમાન થઈ રહે છે, જેની કાયા સ્વેદ રહિત તથા નિર્મળ રહે છે, જેમ પવનની હોર વિના સમુદ્ર અચળરૂપ થઈ રહે છે, તેમ જેનું મન સર્વદા અચળ રહે છે અને જેનું આસન પણ ગતિની અપેક્ષા વિના સ્થિર રહે છે, એવા શ્રી જિનરાજ દેવ જગતમાં જયવંત થાયો. જે દેવની ભક્તિ કરવાથી ભુક્તિફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.” ૧

આ પ્રમાણે અવહારનય વડે પ્રભુની સ્તુતિ સાંભળી પ્રવાસીના હૃદયમાં અતિશય આનંદ વ્યાપી રહ્યો. તેણે ત્રિકરણ શુદ્ધિથી તે દિશા તરફ રહી પ્રભુને વંદના કરી અને હૃદયમાં ભક્તિની ભાવના ભાવવા માંડી, તેવામાં પાછો શ્રીવાર સ્તુતિ કાવ્યનો ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવ્યો:—

જોમેં લોકોલોકકે સુજાણ પ્રતિ જાસે સબ,
જગી જ્ઞાન સગતિ બિમલ જૈસી આરસી;
દર્શન ઉદોત દિયો અંતરાય અંત કિયો,
ગયો મહામોહ જયો પરમ મહારસી ।
સંન્યાસી સહજ જોગી જોગસોં ઉદાસી જામે,
પ્રકૃતિ પંચાશી લગિ રહિ જરિ છારસી;

સો હૈં ઘટ્મંદિરમેં ચેતન પ્રગટ રૂપ
 એસો જિનરાજ તાહિંં બંદત બનારસી ॥ ૧ ॥

તે ધ્વનિ સાથેજ નીચે પ્રમાણે તેની વ્યાખ્યાનો
 ઉચ્ચાર થયો:—

આ સ્તુતિ કાવ્યમાં તીર્થંકર પદને લઇને રહેલી વસ્તુના સ્વરૂપનું વર્ણન છે—“જેમાં લોકાલોકનો સ્વભાવ એટલે ષદ્ દ્રવ્યનો ભાવ ભાસી રહ્યો છે, એવી રીતે જેના જ્ઞાનમાં સર્વ ભાવ ભાસે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય કર્મનો નાશ થવાથી કેવળ જ્ઞાનનો ઉદ્યોત થઈ રહ્યો છે. તેમજ અંતરાયનો નાશ થવાથી અનંતવીર્ય ધૈર્યવંત થતાં મહામોહનીય કર્મનો નાશ થઈ ગયો છે, તેથી જે પરમ—ઉત્કૃષ્ટ ઋષિ થયેલ છે. તેણે કરી જે યથાખ્યાત ચારિત્રના સન્યાસને ધારણ કરનાર છે તથા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ જે સહજ યોગ છે, તેથી જે સર્વદા યુક્ત છે, તથા મન, વચન, કાયાના યોગથી ઉદ્ધાસ થઈ અધ્યાત્મિક ચાર કર્મની પરચાશી પ્રકૃતિઓની સત્તા જેમાં રહેલી છે, તે પણ બળીને જ્યાં ભસ્મ થઈ ગયેલ છે અને જેના ઘટ્મંદિરમાં ચેતનદેવ પ્રગટપણે સાક્ષી થઈને રહેલો છે, તેવા શ્રી જિનરાજ દેવને કવિ વંદન કરે છે.” ૧

આ વ્યાખ્યાન સાંભળી પ્રવાસીની જ્ઞાનમય દૃષ્ટિ ઉઘડી ગઈ. તેણે તાત્ત્વિકભાવ સંપાદન કર્યો. તે વખતે તેના જાણવામાં આવ્યું કે, “આ સ્તુતિકાવ્ય અને તેની વ્યાખ્યા કરનાર કોઈ મારો પરમ ઉપકારી છે અને તેણે મારા આત્મિક ઉદ્ધારને માટે આ બધી કલ્પિત યોજના કરેલી હોય, તેમ જણાય છે.”

આ પ્રમાણે પ્રવાસી હૃદયમાં ચિંતવતો હતો, ત્યાં અદૃશ્ય

વાણીએ ઊંચે સ્વરે કહ્યું, ભદ્ર, તે વિચાર કરીશ નહીં. એ વિચાર તારા મનને અન્યમાર્ગે ખેંચી જશે. અને તેથી તારી શારીરિક અને આત્મિક સ્થિતિ જુદાં રૂપમાં આરૂઢ થઈ જશે. હવે તો તારે તાર્ત્વિક વિચાર કરવાના છે. તું દરેક તાર્ત્વિક વસ્તુને વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયથી અવલોકાશે. અને આ સ્તુતિની વ્યાખ્યામાં એ બંને નય ઉતારશે. પ્રિય પ્રવાસી, તારા હૃદયમાં એક વાત સદા યાદ રાખજે કે, “શરીર અને આત્મા—એ બંને વ્યવહારનયે સરખા છે અને નિશ્ચયનયથી બંને જુદા જુદા છે. માટે શરીરની સ્તુતિ કરતાં જીવની સ્તુતિ કરવી એ વ્યવહારનયથી સત્ય લાગે છે, પણ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી જોતાં તે સ્તુતિ મિથ્યા છે. જે જિનપદ કર્મ છે, તે જીવવિપાકી છે, પુદ્ગળવિપાકી નથી; તેથી જિન તે જીવ છે અને જીવ તે જિન છે, પણ શરીર અને જીવને એક કરી માનીશ નહીં. કારણકે, તેથી શરીરની સ્તુતિ એ જિનવરની સ્તુતિ થતી નથી.”

હું પ્રવાસી, આ તાર્ત્વિક સિદ્ધાંત તારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરજે. એટલે તને તારો સન્માર્ગ પ્રત્યક્ષ થઈ જશે કે, જે માર્ગે પ્રવર્તતાં તું તારા આત્મિક જીવને શિવપુરી સુધી લઈ જઈ શકીશ. હું માનવાંતા મુસાફર, આ રથજો આ તરવભૂમિની પ્રથમ ભૂમિકા ખૂરી થાય છે. હવે તારો પ્રવાસ બીજી ભૂમિકામાં થવાનો છે. આ ભૂમિકાનું નામ જીવભૂમિકા છે. હવે બીજી અજિવભૂમિકા આવશે. તે ભૂમિકા પણ ઘણી વિશાળ અને સુખોદક છે. તારો પ્રથમ ભૂમિકાનો અનુભવ એ ભૂમિકામાં ઉપયોગી થશે. બીજી ભૂમિકાનો આ પ્રથમ દરવાજો છે. તે દરવાજા ઉપરથીજ તે જિનેશ્વરની સ્તુતિના રસિક અને બોધક કાવ્યો વ્યાખ્યાન સાથે સાંભળવાં છે. હવેથી બીજી ભૂમિકાના પ્રવાસનો અધિકારી થયો છું. પેહેલી જીવતરવની

(૪૪)

ભૂમિકામાં તને જે જે પાત્રો મળ્યાં હતાં, અને તેમના તરફથી જે જે સ્વરૂપના ઓધ તેં સાંભળ્યાં હતાં અને અનુભવ્યાં હતાં તે બધાં આ બીજી ભૂમિકામાં સ્ફુરણાયમાન થશે અને તેથી તને તારા આત્મામાં અનુપમ આનંદ પ્રગટ થશે. “પ્રિય પ્રવાસી, તારૂં કલ્યાણ થાઓ.”

આ પ્રમાણે કહી તે અદશ્ય વાણી વિરામ પામી અને તે સાંભળી મનમાં મગ્ન થતો જૈન મુસાફર આગળ ચાલ્યો, ત્યાં દરવાજો સ્વતઃ ઓઘડી ગયો અને તેમાં તેણે સાનંદ થઈને પ્રવેશ કર્યો.

પ્રથમ જીવતત્વભૂમિકા.

સમાપ્ત.

द्वितीय ભૂમિકા.

(અણ્વ તત્વભૂમિકા.)

અણ્વ તત્વનાં શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણી દૃઢ્યમાં આનંદ પામતો જૈન મુસાફર તે દરવાજામાં પેઢા. ત્યાં તેને સર્વ વસ્તુ દૃશ્યમાન થયા લાગી. તત્વભૂમિના વિલક્ષણ વિલાસ તેની દિવ્ય દૃષ્ટિ આગળ ઉલ્લાસ પામવા લાગ્યો. ઉત્તમ વિચારના પૂર્ણ સાગરનું અવલોકન કરતો અને તેના જુદા જુદા ભાગ પાડી દરેક અંશનું મનન કરતો તે આગળ ચાલતો હતો. તેવામાં એક દિવ્ય તેજ તેના જોવામાં આવ્યું તે તેજમાં કોઈ વિલક્ષણ વ્યક્ત સ્વરૂપ દેખાતું હતું. તેને જોતાંજ પ્રવાસી અતિશય પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે તે દિવ્યજ્યોતિને વિનયથી નમન કર્યું અને તેની આગળ તે નમ્ર થઈને ઊભો રહ્યો.

તે દિવ્ય તેજમાંથી નીચે પ્રમાણે મધુર ધ્વનિ પ્રગટ થયો:—

સવૈયા.

પરમ પ્રતીતિ ઉપજાઈ ગનધર કીસી,
અંતર અનાદિકી વિજાવતા બિદારી હૈ;
જેદજ્ઞાન દૃષ્ટિસોં બિબેકકી શક્તિ સાધી,
ચેતન અચેતનકી દશા નિરવારી હૈ ।

કરમકો નાશ કરી અનુજૌ અજ્યાસ ધરી,

હિયેમે હરસ્વ નિજ શુદ્ધતા સંજારી હૈ;

અંતરાય નાશ ગયો શુદ્ધ પરકાશ જયો,

જ્ઞાનકો વિદ્યાસ તાકોં વંદના હમારી હૈ. ॥ ? ॥

આ કાવ્ય ધ્વની સાંભળી પ્રવાસી પ્રેમપૂર્વક બોલ્યો—હે દિવ્યજ્યોતિ, તમારા આ કાવ્યધ્વનિએ મને તમને સારી રીતે ઓળખાવ્યા છે. તમે પોતે જ્ઞાન છો. તમારી મહત્તા આ જગતમાં મોટી છે. તમારા પ્રભાવથી ભવ્ય પ્રાણી સારાસાર જાણી શકે છે. તમારી સત્તાનો પ્રવાહ શિવમાર્ગના સીમાડા સુધી પેહોંચે છે. તીર્થંકરપણું, ગણધરપણું, આચાર્યપણું, ઉપાધ્યાયપણું અને મુનિપણું—એ તમારા પ્રભાવથી પ્રકાશે છે. હે મહાનુભાવ, આપના દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો છું. હવે મારીપર કૃપા કરી તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપનો બોધ આપો.

જ્યોતિઃસ્વરૂપ જ્ઞાને ગંભીર સ્વરે કહ્યું, હે જ્ઞાનપ્રેમી પ્રવાસી, તારો પૂર્ણ અધિકાર જોઈ મને અતિશય સંતોષ ઉપજે છે. તું મારા સ્વરૂપનો જ્ઞાતા થઈ ગયો છું, તથાપિ તારી જ્ઞાનમય વાણી સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે, તેથી તું મારા જ્ઞાનમય કાવ્યનું વ્યાખ્યાન ભાષારૂપે કહી બતાવ્ય, જેથી મારા સંતોષમાં અતિશય વધારો થાય.

જ્યોતિરૂપ જ્ઞાનનાં આ વચન સાંભળી પ્રવાસીએ તે બોધક કાવ્યનું વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે કરવા માંડ્યું:—

“જેનાથી પ્રથમ ભવ્ય લોકના આત્મામાં ગણધરની જેમ તત્વ ઊપર પ્રતીતિ ઊત્પન્ન થાયછે, જેનાથી સમકાળે અંતરાત્માને

વિષે રહેલ અંતરની અનાદિ મૂલતા વિદારણ થઈ જાય છે, જેનાથી જડચેતનનું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, અને જેની દૃષ્ટિએ વિવેકની શક્તિ સધાતાં જુદા જુદા ગુણપર્યાય જાણવામાં આવે છે, અને તે જાણી ચેતન તથા જડની દશા સારી રીતે અવલોકી પછી ગુણ શ્રેણીને ધારણ કરી ક્ષણે ક્ષણે કર્મની નિર્જરા થાય છે. તે પછી જેનાથી અનુભવનો અભ્યાસ થતાં સત્યની પ્રતીતિમાં પ્રવેશ થાય છે, એટલે હૃદયમાં હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, પછી ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ કરવાથી અંતરાય કર્મ ભાંગી જાય છે અને કેવળ જ્ઞાન પ્રકાશી નીકળે છે, એવો કોઈ જ્ઞાનનો વિલાસ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ્ઞાનને વંદના છે.” ૧

પ્રવાસીના વદનથી આઊત્તમવાણી સાંભળી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રસન્ન થયું અને તે પ્રસન્નતાથી તેનામાં વિશેષ પ્રભાનો પ્રકાશ પડી રહ્યો.

જ્ઞાને સવિલાસ વાણીથી કહ્યું, પ્રિય પ્રવાસી, તારું વ્યાખ્યાન સાંભળી મારું અંતરંગ આનંદમય બન્યું છે, હવે જે જાણવાની ઇચ્છા હોય તે કહે.

પ્રવાસી પ્રસન્ન ચિત્તે બોલ્યો—મહાનુભાવ, તમારો વિલાસ દિવ્ય છે, અને વિદ્યને આનંદ આપનાર છે, પણ તે ધણે દુર્લભ હોવાથી પ્રત્યેક જીવ તેનો આનંદ મેળવી શકતો નથી તો તેવો કોઈ ઊપાય છે? કે જેથી એ વિલાસનો આનંદ મુલલ થાય?

જ્ઞાને ઉત્સાહથી ઉત્તર આપ્યો—પ્રવાસી, તારું કહેવું સત્ય છે, મારો આનંદ દુર્લભ છે, પણ જેઓ આર્હતધર્મના શુદ્ધ ઊપાસક અને જ્ઞાનની ભવ્યભક્તિના ભાજન છે, તેઓને એ મારો આનંદ દુર્લભ નથી.

પ્રવાસી—જ્ઞાનની ભવ્યભક્તિના ભાજન શી રીતે થવાય?

જ્ઞાન—જ્ઞાનની આરાધનાથી.

પ્રવાસી—જ્ઞાનનું આરાધન કેવી રીતે કરવું?

જ્ઞાન—જ્ઞાન પંચમીએ અથવા બીજા પવિત્ર કલ્યાણકારક દિવસોમાં.

પ્રવાસી—બીજું શું ન કરવું?

જ્ઞાન—મારી આશાતના ન કરવી.

જ્ઞાનનો આ ઉત્તર સાંભળી પ્રવાસીએ અંજળિ જોડી કહ્યું, મહાનુભાવ, આપના (જ્ઞાન) ગુણનો મહિમા જે સમાધિશાસ્ત્રને અનુસરીને રહેલો છે, તેનું વર્ણન કરી મારા અંતરાત્માને પ્રસન્ન કરો.

જ્ઞાને હાસ્યપૂર્વક કહ્યું, ભદ્ર, તે જ્ઞાન ગુણનો મહિમા જે સમાધિ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યો છે, તે સાવધાન થઈને સાંભળ.

જ્ઞાન ગુણના ઊપાસક પુરૂષે પ્રથમ આત્માના વિકારનો ત્યાગ કરવો. અજ્ઞાન દશામાં આર્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાનથી ઘણાં સંકલ્પ વિકલ્પો થયા કરે છે, અને તેથી આત્માને વિષે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે આત્માના વિકારનો ત્યાગ કરી એકાંત સ્થળે સ્થિર આસન કરીને બેસવું. ત્યાં સારા પરિણામથી મનને સ્થિર કરી આ શરીરરૂપી સરોવરને ધારી ધારીને જોવું. તે શરીરરૂપ સરોવરમાં ઊભવળ કમળરૂપ હું પોતે છું, એમ ધારી તે કમળમાં તારે પોતાનેજ ભ્રમરરૂપે થવું. એમ કરવાથી હજાર પાંખડીવાળા કમળમાં તું વિલાસ કરીશ. આતું નામ પિંડસ્થ દ્યાન કહેવાય છે. એ ધ્યાનમાં પોતાના સ્વરૂપની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેથી તારા હૃદયમાં જ્ઞાન ગુણનો વિલાસ પ્રગટ થશે.

હે પ્રવાસિભિત્ર, એ જ્ઞાન ગુણનો આવીર્ભાવ થવાથી તને બે વસ્તુનાં જીવં જીવં સ્વરૂપ દેખાઈ આવશે.

પ્રવાસીએ નમ્રતાથી કહ્યું, એ વસ્તુ કઈ તે સમજવો.

જ્ઞાને ઊત્સાહથી કહ્યું, તે એ વસ્તુ આત્મા-જીવ અને પુદ્ગલ-અજીવ સમજવી. જે ચેતનાવંત અનંતગુણસહિત પદાર્થ તે આત્મા અને જે અચેતન-જડ તે પુદ્ગલના પરિણામ. તે બન્ને વસ્તુમાં તારે તારા શુદ્ધ અનુભવની યોજના કરવી, એટલે તું તારા ચેતનને જોઈ શકીશ.

તે ચેતનમાં સ્વભાવસુખ, નિર્મળતા, અવિનાશિપણું, જગતમાં શિરોમણિપણું, સહુજ સ્વરૂપ વગેરે ઉત્તમ ગુણ રહેલા છે, તે તારા અનુભવમાં આવી જશે. જે નિઃસંદેહ યથાર્થ જ્ઞાન તે અનુભવ કહેવાય છે અને તે ચેતનને શુદ્ધ કરી બતાવે છે. એટલુંજ નહીં પણ તેનાથી પોતાના સ્વભાવમાં રમણુતા થાય છે, તેથી સર્વ કર્મના ત્યાગ થાય છે. અને છેવટે મુક્તિમાર્ગની સિદ્ધિ થાય છે.

હું મુસાફર મિત્ર, તે વખતે તારે વિચાર કરવો કે, આ શરીરમાં જે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રાગ અને દ્વેષ વગેરે પદાર્થોનો મોહ છે, તે મારા આત્માનું રૂપ નથી. આવા વિચારથી તારા અનુભવમાં સિદ્ધ થશે કે, એક ક્ષેત્રમાં અવગાહન કરી રહેલા જીવ તથા અજીવ જુદાં છે અને તે મારા અનુભવમાં આવે છે.

મુસાફરે સાનંદાશ્ચર્ય થઈ કહ્યું, મહાનુભાવ, તે કોઈ દૃષ્ટાંત આપી મને સમજવો તો વિશેષ ઊપકાર થશે.

જ્ઞાનજ્યોતિએ વાણીનો પ્રકાશ કરીને કહ્યું, જેમ સોનેરી મ્યાનમાં રાખેલી તરવારને લોકો સોનેરી તરવાર કહે છે, પણ વસ્તુતાએ તે સોનેરી તરવાર નથી પણ મ્યાન સોનેરી છે. જ્યારે તરવારને સોનેરી મ્યાનમાંથી બાહર કાઢીએ ત્યારે તે તરવાર

લોહાની જણાય છે, સોનેરી જણાતી નથી. તેવી રીતે આ અંતરાત્મા પુદ્ગળની અંદર રહેલો છે. જ્યારે પુદ્ગળ અને તેનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે તે નિર્મળ રૂપે જણાય છે. એકજ આત્મા બેવહારનય વડે બાહ્યાત્મા અને અંતરાત્મા કહેવાય છે, પણ નિશ્ચયનયથી તે પરમાત્મા છે.

હે પ્રિય પ્રવાસી—જીવ અને અજીવ-પુદ્ગળનો સંબંધ કેવી રીતે છે? તે સાંભળ—વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપ—એ પુદ્ગળનો સ્વભાવ છે, તેને જીવ નવી નવી રીતે ધારણ કરે છે, તેથી જીવ બહુરૂપ ધારી કહેવાય છે. જે પુદ્ગળ છે તે કર્મ છે પણ તે વસ્તુનો વિચાર કરવાથી એ કર્મ અજીવ છે. અને જે ચિદ્રૂપ ચિદાનંદ છે, તે સર્વત્ર એક સ્વરૂપ છે ને અજીવથી ભિન્ન છે.

પ્રવાસીએ જાણીજેઈને પુછ્યું, ‘મહાશય, મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે હું સમજ્યો છું, તથાપિ વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને હું આપને પુછું છું કે, જડ-પુદ્ગળના સંયોગથી જીવને જડપણું કેમ પ્રાપ્ત ન થાય?

જ્ઞાને ઊત્તર આપ્યો—ભદ્ર, તે ઊપર એક દૃષ્ટાંત છે, તે સાંભળ—જેમ ઘડો માટીનો છે, પણ તેમાં જો ઘી રહ્યું હોય તો તે ઘીનો ઘડો પણ કહેવાય છે; પણ વસ્તુતાએ ઘડાનું રૂપ માટીનું છે, ઘીનું નથી. તેવી રીતે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વગેરે નામ કર્મ (પુદ્ગલ) અજીવરૂપ-જડ છે, તેના સંયોગથી જીવને જડપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. વસ્તુતાએ જીવ-અજીવ ભુદા છે.

જ્ઞાનના મુખમાંથી આ દૃષ્ટાંત સાંભળી પ્રવાસી અત્યંત ખુશી ખુશી થઈ ગયો, તેવામાં નીચે પ્રમાણે એક કાવ્યનો અદ્વય ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

બે ૧૪૯

દોહા.

નિરાવાધ ચેતન અલ્પસ્ર, જાને સહજ સુકીર્ણ ।

અચલ અનાદિ અનંત નિત, પ્રગટ જગતિ જીવમાર્ગે ।

તે શબ્દ સાંભળી જ્ઞાને અંગમાં ઊભંગ લાવીને કહ્યું—ભદ્ર,
તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને સાક્ષાત્ ચેતન સ્વરૂપ આવે છે.

આ કાવ્યનો ધ્વનિ તેના મુખમાંથીજ પ્રગટ થયો છે.
મિત્ર, આગળ ચાલ, તારું હૃદય નિઃશંક થશે અને તારા અંત-
રાત્મામાં આનંદનો પૂર્ણ અનુભવ થઈ જશે. હવે હું જાઉં
છું. વળી કોઈ પ્રસંગે તને આ પ્રવાસમાંજ પાછો મળીશ.

આટલું કહી જ્યોતિરૂપ જ્ઞાન ત્યાંથી આગળ પ્રસાર થઈ
ગયું અને જૈન પ્રવાસી જે દિશામાંથી કાવ્ય ધ્વનિ સંભળાતો
હતો તે દિશા તરફ જોઈ રહ્યો. ક્ષણવાર પાછો તેવોજ ધ્વનિ
આવ્યો. તે ધ્વનિ સાંભળી પ્રવાસીએ આકાશ તરફ જોઈને
કહ્યું, “હે ચિદાનંદ સ્વરૂપ, પ્રગટ થાઓ અને મારા હૃદયમાં
તાત્વિક પ્રકાશ પ્રગટ કરો.” પ્રવાસીની આ પ્રાર્થના સાંભળ-
તાંજ એક દિવ્ય જ્યોતિ તેની સામે આવી પ્રકાશમાન થયું.
તે જ્યોતિમાં એક ચૈતન્યમય દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રગટ થયું, તેમાંથી
ગંભીર ધ્વનિ નીકળ્યો. “હે માન્યવર મુસાફર, તું મારા સ્વરૂપને
જોવાને અને જાણવાને અધિકારી થયો છું, તેથી મને મારા
પ્રથમના કાવ્યનું વ્યાખ્યાન કહી સંભળાવ.

પ્રવાસીએ અંજળિ જોડી કહ્યું, હે આનંદધન સ્વરૂપ,
તમારા યથાર્થ સ્વરૂપને કહેવાને હું સમર્થ નથી; તેથી તે વ્યા-
ખ્યાન આપ પોતેજ કહી અતાવો.

ચેતન સ્વરૂપે મેઘ ધ્વનીથી જણાવ્યું, ભદ્ર, જો તારી એવી ઇચ્છા હોય તો સાંભળ—હું પોતે ચેતન સ્વરૂપ છું અનુભવિ મહાત્માઓ મને નિરાપ્પાધ, અલપ્પ, સહજ સ્વભાવ, અચળ, અનાદિ, અનંત અને નિત્ય કહે છે. કોઈ પણ રીતે મારો આધ (ખંડન) થતો નથી, તેથી હું નિરાપ્પાધ છું. ઇંદ્રિયોના જ્ઞાનથી હું લક્ષ્ય થતો નથી, તેથી હું અલક્ષ્ય-અલપ્પ છું. હું પોતેજ મારા સ્વરૂપનો જ્ઞાતા છું, બીજા કોઈ મને જાણતા નથી, તેથી હું સહજ સ્વભાવ છું. માંડે સ્વરૂપ કદિ પણ ચળ અસ્થિર નથી, તેથી હું અચળ છું મારાથી કોઈ આદિ નથી અને મારો અંત પણ નથી તેથી હું અનાદિ અને અનંત છું. અને નિત્ય પણ છું.

ચેતન સ્વરૂપનાં આ વચન સાંભળી પ્રવાસી આનંદ સાગરમાં તરવા લાગ્યો. પછી તેણે વિનયથી જણાવ્યું, ‘મહાશય, મને તમારું સ્વરૂપ સ્પષ્ટતાથી સમજાવો. ચેતન સ્વરૂપે સાનંદ થઈ જણાવ્યું—ભદ્ર, માંડે લક્ષણ ચેતન છે. અને અણવનું લક્ષણ અચેતન છે. તે ઊભય પદાર્થ જુદા જુદા છે. જેના ઘટમાં સમકિત દૃષ્ટિનું અજવાળું પડ્યું છે, તે વિચક્ષણ પુરૂષ તે બન્ને જીવ-અણવને ભિન્ન ભિન્ન જાણે છે. આ જગતમાં જે અનાદિકાળના મૂર્ખ અને મોહાંધકારમાં મગ્ન થઈ રહેલા છે, તે લોક જડચેતનને એક માને છે અને જીવને મૂર્તિમાન માને છે, પણ તે મિથ્યાત્વીઓ આખરે પોતાની યુક્તિમાંજ પરાજિત થઈ જાય છે.

હું ભદ્ર, તું દીર્ઘ વિચાર કરનારો અધિકારી જ્ઞાતા છું, માટે તારી મનોવૃત્તિમાં આ માંડે યથાર્થ કથન નિઃશંકપણે સ્થાપિત થયું હશે. તથાપિ જો તારા હૃદયમાં જરા પણ શંકા રહેતી હોય તો, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા મને પ્રશ્ન કરી દર્શાવિજે.

પ્રવાસીએ વિનીત થઈને પુછ્યું, મહાનુભાવ, હવે મારા દૃઢ્યમાં કંઈ પુછવાનું રહેતું નથી. માત્ર આપના મુખની વાણી સાંભળવાની અપેક્ષા રહે છે, તો જે કંઈ ખાસ કહેવાનું હોય, તે મને કહી સંભળાવો.

ચેતન સ્વરૂપે મૃદુહાસ્ય કરી જણાવ્યું, ભદ્ર, હવે કંઈ બીજું કહેવાનું નથી. માત્ર સંક્ષેપમાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે, આ ઘટમાં અનાદિકાળથી ભ્રમરૂપ અવિવેકનો મોટો અખારો મંડાઈ રહ્યો છે. તે અખારામાં કેઈ બીજો શુદ્ધ સ્વરૂપ ચેતન દેખાતો નથી. વળી તેની પાસે પુદ્ગલ દ્રવ્ય મોટા આડંબરથી નૃત્ય કરી રહ્યું છે. તેમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે તે અવિવેકની આજ્ઞા પ્રવર્તી રહી છે. તેને એકેન્દ્રિય વિગેરેના વેષમાં વર્ણાદિકની સામગ્રી લેવ-રાવી અનેક જાતનાં કૌતુકો દેખાડે છે. તે અખેડાના નાટકને જોનારો ચેતનરૂપી રાજા છે. જે પુદ્ગલ-જડ પદાર્થથી જુદા છે.

હું ભવ્ય, તે વિષે એક સુઓધક દૃષ્ટાંત છે, તે સાવધાન થઈને સાંભળ.

જેમ એક લોકડાને કરવતથી બે ભાગ કરી જુદું કરે છે, અને જેમ રાજહંસ દૂધ અને જળને જુદાં કરે છે, તેમ જેના દૃઢ્યમાં ભવિતવ્યનો પરિપાક થયો હોય એવો વિવેકી જન પોતાની જ્ઞાનમય ભેદક શક્તિવડે ચિદાનંદ અને પુદ્ગલ કે જે એક-મેક થયેલા છે, તેને જુદા જુદા કરી નાંખે છે. તે ઊત્પન્ન થયેલું ભેદ જ્ઞાન પોતાના ક્ષયોપશમ માફક પોતાની અવધિને ધ્યાવે એટલે પોતાની અવધિજ્ઞાન રૂપ પર્યાયને પામે. પછી તેજ જ્ઞાનથી શુદ્ધ થયેલું મનઃ પર્યાય અવસ્થાને પામે અને તેથી તે શુદ્ધ થઈને પરમાવધિ સુધી પોહોંચે, એમ વધતાં વધતાં ભેદ જ્ઞાનથી પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ ઊઘોતને ધારણ કરે છે એટલે કેવળ જ્ઞાનની

અવસ્થા ધારણ કરે છે અને સર્વ પદાર્થને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરે છે. —

આ પ્રમાણે ચેતન સ્વરૂપના સુબોધક વચનો સાંભળી પ્રવાસીના હૃદયમાં ચિદાનંદનો આનંદ પ્રગટ થઈ ગયો અને તેનો આનંદાનુભવ અધિકપણે વધવા લાગ્યો. પછી ચેતન સ્વરૂપે આનંદપૂર્વક જણાવ્યું કે, હું પ્રવાસી, હવે હું જાઉં છું. તને આ પ્રવાસમાં ઘણીવાર માંડે દર્શન થયા કરશે. આ ભૂમિકાનો પ્રવાસ તારા તાત્ત્વિક જીવનને સુધારવામાં મુખ્ય સાધન થઈ પડશે. અને તે તારા હૃદયના સંદેહના પડદાને સત્વર દૂર કરી શકશે.

આ પ્રમાણે કહી ચેતન સ્વરૂપ અદૃશ્ય થઈ ગયું અને તત્ત્વ પ્રેમી જૈન પ્રવાસીએ પોતાનો પ્રવાસ આગળ વધાર્યો. —

પ્રવાસી જોવામાં થોડે દૂર ગયો, ત્યાં આકાશમાંજે ત્રિમૂર્તિનું સ્વરૂપ તેના જોવામાં આવ્યું. “ આ ત્રણે મૂર્તિઓ શેની હશે ? ” એમ પ્રવાસી પોતાના હૃદયમાં વિચાર કરતો હતો, ત્યાં આકાશમાંથી નીચે પ્રમાણે અદૃશ્ય વાણી પ્રગટ થઈ :—

હું પ્રિય તત્ત્વ ભૂમિના પ્રવાસી, જે આ ત્રિમૂર્તિ તારા જોવામાં આવે છે, તે ત્રિમૂર્તિ કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાની છે. તે ત્રણે મૂર્તિનો સંબંધ જીવની સાથે છે. તે સંબંધ કેવી રીતે છે ? તે તારે જાણવાનું છે. તેમ વળી એ સંબંધ અજીવને વિષે કેવી રીતે રહે છે ? એનો પણ તત્ત્વજ્યુદ્ધિએ વિચાર કરવાનો છે.

આ અદૃશ્ય ધ્વનિ સાંભળી પ્રવાસીએ તે દિશા તરફ જોઈને ઉંચે સ્વરે કહ્યું, “ મહાનુભાવ, આપ જો કૃપા કરી પ્રત્યક્ષ દર્શન આપો તો મને ઘણો લાભ થાય, વળી આ ત્રિમૂર્તિમાંથી જો કોઈ

મૂર્તિ પોતાને મુખે પોતાનું સ્વરૂપ જણાવે તો મારા હૃદયને વિશેષ આનંદ થાય.”

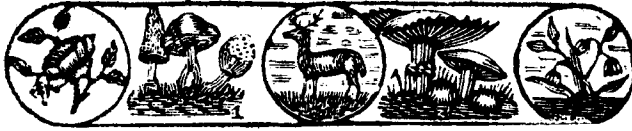
અદૃશ્ય વાણીમાંથી પ્રત્યુત્તર પ્રગટ થયો—“ ભદ્ર, આ સ્થળે તારી ઇચ્છા પૂરી થાય તેમ નથી. અહીંથી આગળ જઈશ એટલે તારા મનને વિશેષ સંતોષ થશે. કારણકે, અહીં તારો આ બીજ ભૂમિકાનો પ્રવાસ પૂરો થાય છે. હવે ત્રીજ ભૂમિકા આવશે, અને એ ભૂમિકામાં એ ત્રિપુટી પ્રગટ થઈ તારા મનને નિઃશંક કરશે. અહીં તો માત્ર તને સૂચના આપવાને આ ત્રિમૂર્તિના દર્શન કરાવ્યાં છે. ભદ્ર, નિશ્ચિત રહેજે. આ ત્રીજ ભૂમિકાનો તારો પ્રવાસ સર્વ રીતે સફળ થશે.

હે પ્રિય મિત્ર, હું પણ તને અહીં પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીશ નહીં. કારણકે, તેમાં કેટલાએક હેતુ રહેલા છે, જેનો ખુલાસો તને આગળ થશે. મારા પ્રત્યક્ષ દર્શનના કરતાં તને મારા પરોક્ષ દર્શનમાં વિશેષ લાભ છે.

દ્વિતીય ભૂમિકા,

સમાપ્ત.

તૃતીય ભૂમિકા.

(કર્તા કર્મ ક્રિયા ભૂમિકા.)

તત્વજ્ઞાનનો પ્રેમી જૈનપ્રવાસી આગળ ચાલ્યો, ત્યાં એક સુંદર દરવાજો જોવામાં આવ્યો. તેના વિશાળ દ્વાર ઉપર વિવિધ જાતની રચનાઓ ગાઢવેડી હતી. ચારે તરફ રંગબેરંગી ખાવટાઓ આવેલા હતા, અને જુદાં જુદાં વસ્તુસ્વરૂપને દર્શાવનારાં ચમત્કારી ચિત્રો આજેખેલાં હતાં.

પ્રવાસી એ ભૂમિકાનું મહાદ્વાર જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય થઈ ગયો, “જિનાય નમઃ” એ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરી તેમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં નીચે પ્રમાણે એક મનોરંજક કવિતા તેના સાંભળવામાં આવી:—

સર્વૈયા.

મયમ આજ્ઞાની જીવ કહે મેં સદૈવ એક,
 દૂસરો ન ઔર મેં હી કરતા કરમકો;
 અંતર બિલેક આયો આપાપરજેદ પાયો,
 જયો બોધ ગયો મિટી જારત જરમકો ।
 જાસૈ છહો દરબકે ગુણપર જાય સબ,
 નાસૈ દુઃખ લાલ્યો મુખ પૂરન પરમકો;

કરમકો કરતાર માન્યો પુદ્ગલ પિં,

આપુ કરતાર જયો આતમ ધરમકો ॥૧॥

આ કવિતાં સાંભળી પ્રવાસી વિચાર કરવા લાગ્યો—“અહા! આ કવિતાનો ભાવાર્થ પેલી જોવામાં આવેલી ત્રિભૂત્તિના સ્વરૂપને દર્શાવનારો છે. જીવ કર્તા કેવી રીતે બને છે? તેનામાં કર્મ કેવી રીતે લાગુ પડે છે? એ બધો અર્થ આ બોધક કાવ્યના ભાવાર્થ-માંથી સૂચિત થાય છે. આ ભૂમિકામાં આ નવો વિષય પ્રગટ થયો છે, તે વિષયનો મને પણ પ્રથમ અનુભવ છે; તેથી જેવું જોઈએ તેવું યથાર્થ સ્પષ્ટી કરણ થતું નથી. જો આ રસિક કવિતાનું વ્યાખ્યાન તેના વક્તાનાજ મુખથી સ્પષ્ટ થાય તો મને મારા પૂર્વ બોધમાં વિશેષ પુષ્ટિ મળે.”

આવું વિચારી પ્રવાસીએ ઉંચે સ્વરે ઘોષણા કરી—હું અદૃશ્ય ભૂત્તિ, મહાનુભાવ, આપે જેવી રીતે આ રસિક કાવ્ય કહી બતાવ્યું તેવી રીતે તેનું સરસ વ્યાખ્યાન પણ કહેવાની કૃપા કરશો. મને આશા છે કે, આપ પરોપકારી મહાપુરુષ મારી આ પ્રાર્થનાનો ભંગ નહીં કરો.

આ પ્રમાણે પ્રવાસીના કહેવાથી તેજ દિશાંથી પાછો બીજો ધ્વનિ પ્રગટ થયો—હું ભદ્ર, સાવધાન થા અને તે રસિક કવિતાની વ્યાખ્યા એક ચિત્તે શ્રવણ કર.

“અજ્ઞાની જીવ પોતાના રૂપની ભૂલથી એમ કહે છે કે, નિરંતર કર્મના કર્તા હું પોતેજ છું, બીજા કોઈ નથી. એ રીતે જીવની અપેક્ષા લઈને તે કર્મના કર્તા બને છે. પછી જ્યારે તેને ઘટમાં વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે તે પોતાના રૂપનો ભેદ સમજે છે, એ રૂપનો ભેદ સમજવાથી તરતજ તેને બોધ થાય

છે, એટલે તેના કર્તાપણા રૂપ મિથ્યાત્વનો ભ્રમ ઢળી જાય છે, જ્યારે ભ્રમનો નાશ થયો તો પછી તેને છ દ્રવ્યના ગુણ પર્યાય આત્માને વિષે ભાસે છે. ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થાના ભેદ તે પર્યાય કહેવાય છે. પછી તે જો પૂર્ણ પુરૂષ આત્મા છે તેને તે જોઈ શકે છે, એટલે ‘કર્મના કર્તા પુરૂષગણ પિંડ છે’ એવું તેના માનવામાં આવે છે, અને પોતે અકર્તા છે એવું સમજે છે. તે પછી “જ્ઞાયકતા (જાણનારપણું) વેદજ્ઞતા (વેદવાંપણું, અને ચેતનતા (ચેતનપણું) ઇત્યાદિ જે આત્મિક ધર્મ છે, તે સ્વભાવનો હું પોતે કર્તા છું, એમ તે માને છે. એટલે ‘હું કર્મના અકર્તા અને પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છું’ એમ તે કહેવા લાગે છે.”

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન સાંભળી પ્રવાસીનું હૃદય પ્રયુક્ત થઈ ગયું. તેના વિદ્યુત્ત્વ હૃદયમાં ‘જીવમાં કર્તા ધર્મ કેવી રીતે લાગુ પડે છે?’ એ વાત જાણવામાં આવી. તે પછી પ્રવાસીએ પ્રસન્ન વદને જણાવ્યું, “હે અદૃશ્ય મહાત્મા, તમે મારો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તમારા આ વ્યાખ્યાને મારા હૃદયમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો છે. પૂર્વે મિથ્યાત્વીઓના પ્રસંગથી કર્તાને માટે મારા વિરૂદ્ધ વિચારથયા હતા અને પછી સમકર્તવના લાભથી મારા તે વિચાર શિથિલ તો થયેલા પણ તેની અંદર અનેક જાતની શંકાઓએ સ્થાન કર્યું હતું. તે બધી શંકાઓ આજે નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. અને મારા હૃદયમાં આહુત ધર્મના શુદ્ધ સિદ્ધાંતે પ્રવેશ કર્યો છે અને શુદ્ધ તત્ત્વનો ઉત્તમ વિલાસ મારી મનોવૃત્તિ ઉપર સારી રીતે પ્રસરી રહ્યો છે. હે કૃપાધર દેવ, મારી ઉપર કૃપા કરી કેઈ દૃષ્ટાંત આપી મને હુણુ તે વિષે વિશેષ યોધ આપો.”

પ્રવાસીની આ બીજી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થયો અને ગગનમાંથી અદૃશ્ય ગિરા પાછી નીચે પ્રમાણે પ્રગટ થઈ.

સવૈયા.

“ જાહિ સમૈ જીવ દેહ બુદ્ધિકો વિકારતજે,
 વેદત સરૂપ નિજ જેદત જરમકો ;
 મહા પરચંરુ મતિ મંરુન અરંરુ રસ,
 અનુજૌ અન્યાસ પરકાસત પરમકો ।
 તાહી સમૈ ઘટમેં ન રહૈ વિપરીત જાવ,
 જૈસે તમનાશૌ જાનુ પ્રગટ ધરમકો ;
 એસી દશા આવે જષ સાધક કહાવૈ તવ,
 કરતા વ્હૈ કૈસૈ કરૈ પુદ્ગલ કરમકો. ” ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે કવિતાનો ધ્વનિ પૂર્ણ થયા પછી ક્ષણવારે પાછો
 તેના વ્યાખ્યાનનો બીજો ધ્વનિ પ્રગટ થયો.

“ જ્યારે જીવ શ્રેણીનું આરોહણ કરે, પ્રમાદનો અભાવ પ્રાપ્ત
 કરે, દેહબુદ્ધિનો વિકાર છોડી દે, બાહ્યાત્માને પોતારૂપે જાણે,
 વિકારનો ત્યાગ કરી દે, પોતાના સ્વરૂપને ભિન્ન જીવે, જામનો
 ભેદ કરે, અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને સુશોભિત કરનાર, અખંડ રસથી
 પૂર્ણ એવા શુદ્ધાત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરી અંતે પરમા-
 ત્માનો પ્રકાશ કરે ત્યારે તે જીવને તેના ઘટ-પિંડમાં વિપરીત
 ભાવ રહેતો નથી અને અહુબુદ્ધિ (‘હું છું’ એવી બુદ્ધિ) વડે
 જે અકર્તા છે, તેને કર્મનો કર્તા કરી માનવાનો જે વિપરીત
 ભાવ સમજાયો હતો, તે ભાવ તરત નાશ પામી જાય છે. તે
 ઉપર એક સૂર્યનું દષ્ટાંત છે—જેમ સૂર્યના તીક્ષ્ણ તેજના પ્રકા-

શથી અધિકારનો નાશ થઈ જાય છે, તેમ કર્મનો કર્તા માનવાનો વિપરીત ભાવ નાશ પામી જાય છે. એવી રીતે જ્યારે જીવને અપ્રમત્ત દશા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે આત્મ સ્વભાવનો સાધક થાય છે. તે વખતે કર્મનો કર્તા કેમ થાય? અને તે પુદ્ગળરૂપી કર્મને કેવી રીતે કરે? એ જાણવાનો ઊપયોગ રહેતો નથી. ?”

આ પ્રમાણે કહી તે ધ્વનિ શાંત થઈ ગયો. ક્ષણવાર પ્રવાસી બીજા ધ્વનિની આશા રાખી ઉભો રહ્યો, ત્યાં આ પ્રમાણે અંદરથી શબ્દનો આવીર્ભાવ થયો—“ પ્રિય મુસાફર, તારો પ્રવાસ આગળ ચલાવ. તને આટલી મૂંઝવણ આપી હું હવે આગળ જાઉં છું. થોડે જતાં તને એક વ્યક્તિ સામી મળશે, તેનાથી તને ઘણું લાભ થશે.” આ શબ્દો સાંભળી જૈનપ્રવાસી આગળ આદ્યો. તત્કાલ ભૂમિની આનંદકારક રચનાને અવલોકતો અને તેથી હૃદયમાં આત્માનંદને અનુભવતો તે વિવિધ વિચાર કરતો ચાલતો હતો. ત્યાં એક મનોહર તેજસ્વી મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી. પ્રવાસીએ તેને નમન કરી પુછ્યું, “ માન્ય મહાશય, આપ કોણ છો? આપની અદ્ભુત બાહ્ય આકૃતિ જોઈ મારા હૃદયમાં અતિશય આનંદ ઉપજે છે. જ્યારે આપની બાહ્ય આકૃતિમાં આવું અનુપમ સૌંદર્ય છે તો પછી આપની અંતરંગ આકૃતિમાં કેવું સૌંદર્ય હશે? તે અવલુનીય છે. મહાનુભાવ, આ જિજ્ઞાસુની ઈચ્છા પૂર્ણ કરે અને આપના સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન કરાવો.”

તે તેજસ્વી મૂર્તિના મુખમાંથી વાણી વિલાસ પ્રગટ થયો— ભદ્ર, હું પોતે જ્ઞાન સામર્થ્ય છું. આર્હત ધર્મના અગ્રણી પુરોહ માંરી ભારે પ્રશંસા કરે છે. મને આત્મસંલાધા કરતાં લગ્ન આવે છે, તથાપિ મારા સ્વરૂપનું રહસ્ય પ્રગટ કરવાને મારે તે કામ કરવું જોઈએ. હે પ્રવાસી રત્ન, જ્યાંસુધી મારા (જ્ઞાનસામર્થ્યના)

સ્વરૂપનો અનુભવ ન થાય, ત્યાંસુધી આ ભૂમિકામાં પ્રતિપાદન કરવાની કર્ત્તા, કર્મ અને ક્રિયા—એ ત્રિભૂત્તિનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકે નહીં, તેથી તારે પ્રથમ મારા સ્વરૂપને જાણવું જોઈશે.

પ્રવાસીએ અંજળિ જોડી કહ્યું, “મહાનુભાવ, હજીસુધી તમારા અંતરંગ સ્વરૂપથી હું તદ્દન અજ્ઞાત છું. તથાપિ તમારા નામ ઉપરથી તમારા બાહ્ય સ્વરૂપનું ભાન મને થઈ આવે છે. તે સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં મારા હૃદયમાં અતિશય આનંદ ઉદ્ભવે છે. આ ભારત-વર્ષ ઉપર આર્હત ધર્મનો ઉદ્ભાવ, તાત્વિક વિચારોનો વિકાસ, વસ્તુ સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન અને સિદ્ધિપદ સુધી પોહાચવાની અગાધ શક્તિ—એ બધું જ્ઞાનના સામર્થ્યને આધીન છે. જ્ઞાનના સામર્થ્ય વિના ધાર્મિક, સાંસારિક, તાત્વિક કે બ્યવહારિક ઊન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. તેથી હું મહાનુભાવ, આપ આ જગતના મહાન્ ઉપકારી છો. આપનો દિવ્ય પ્રભાવ આ જગતનો મહાન્ ઉદ્ધાર કરવાને શક્તિમાન છે. હવે આપ કૃપા કરી મને મારા પ્રવાસમાં ઉપયોગી થાઓ.”

જ્ઞાન સામર્થ્યે ઉત્સાહથી કહ્યું, ભદ્ર, નીચેની કવિતા તારા હૃદયમાં હૃદયમાં યાદ કરી રાખજે:—

સવૈયા.

“ જગમેં અનાદિકો અજ્ઞાની કહેં મેરો કર્મ,
કરતામેં યાકો કિરિયાકો પ્રતિપાસ્વી હૈં ;
અંતર સુમતિ જાસી જોગસેં જયો હદાસી,
મમતા મિટાય પરજાય બુદ્ધિ નાસ્વી હૈં ।

નિરજૈ સુજાણ કીનો અનુજૈકે રસજીનો,
 કીનો વ્યવહાર દૃષ્ટિ નિહચૈમેં રાખી હૈ ;
 જરમકી દોરી તોરી ધરમકો જયો ધોરી,
 પરમસોં પ્રીતિજોરી કરમકો સાખી હૈ ॥ ૧ ॥

આ કવિતા ઉચ્ચાર્યા પછી જ્ઞાનસામર્થ્યે પોતાની મેળેજ તેનું વ્યાખ્યાન કરવા માંડ્યું—

“આ સંસારમાં જીવ અનાદિકાળથી અજ્ઞાનીજ છે, તે અજ્ઞાનને લાગને તે કહે છે કે, ‘શુભ અશુભ કર્મનો કર્તા હું પોતેજ છું અને કર્મની ક્રિયાનો પક્ષપાતી પણ હુંજ છું.’ જ્યારે તેના અંતરમાં સારી મતિનો ભાસ થાય છે,, ત્યારે તે મન, વચન તથા કાયાના યોગથી ઉઠાસ થાય છે, એટલે તે યોગને તે પરરૂપ સમજે છે. જ્યારે એ યોગની મમતા મટી જાય છે, ત્યારે મન વચન અને કાયાના યોગની બુદ્ધિનો તે ત્યાગ કરે છે, અને દ્રવ્ય-બુદ્ધિ રાખીને આત્માનો જે નિર્લય સ્વભાવ છે, તેનું ગ્રહણ કરે છે અને તે પછી તે સ્વભાવના અનુભવ રસમાં મગ્ન થઈ રહે છે. જો કે તે જીવ સર્વ વ્યવહારમાં તો પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે અને દૃષ્ટિમાં શ્રદ્ધા તો નિશ્ચયમાં રાખી રહ્યો છે, તથાપિ તે જ્યારે સમજતો થયો, ત્યારે તે ભ્રમની દારી તોડી નાંખે છે, એટલે હ્રદયસ્થપણાનો ત્યાગ કરી દે છે. અને આત્મિક ધર્મ જે પોતાનો મૂળસ્વભાવ છે, તેને ધારણ કરે છે, અને પછી પરમ પદની સાથે પ્રેમ બાંધી એટલે સિદ્ધિપદ ઉપર પ્રીતિ રાખી કર્મનો સાક્ષી થઈને રહે છે અર્થાત્ જે પુરુષાણ કર્મને કરે છે, તેનો સાક્ષી થઈ રહે છે.”

આ પ્રમાણે વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન સાંભળી પ્રવાસીનું હૃદય પ્રેમ મમ થઈ ગયું, પરંતુ તેના હૃદયમાં એક શંકા ઉદિત થઈ, એટલે તે વિચારમાં પડ્યો. તેને વિચારમમ થયેલો જોઈ જ્ઞાન સામર્થ્યે કહ્યું, “ભદ્ર, શા વિચાર કરે છે ? તારી મુખમુદ્રા ઉપરથી જણાય છે કે, તારા હૃદયમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. તો જે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તે મને નિવેદન કર્ય. હું તારી શંકાને દૂર કરીશ.”

પોતાના હૃદયનો ભાવ જાણવાથી અતિશય પ્રસન્ન થયેલા પ્રવાસીએ કહ્યું, મહાતુભાવ, આપે મારા હૃદયનો ભાવ બરાબર જાણ્યો છે. આપે આપેલું વ્યાખ્યાન સાંભળી મારા મનમાં એક શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે કૃપા કરી સાંભળશો.

જ્ઞાનસામર્થ્યે—કહ્યું, ભદ્ર, જે શંકા હોય તે ખુશી થી કહે.

મુસાફર—બોલ્યો—મહાતુભાવ, ચેતન અને અચેતન એકજ ક્ષેત્રમાં રહે છે, અને કર્મ કરે છે. તો તે ચેતન કર્મના કર્તા નથી, એ વાત કેમ સંભવે ?

જ્ઞાન સામર્થ્યે—ઉંચે સ્વરે કહ્યું, જ્ઞાનની શક્તિથી તે કર્મના કર્તા કહેવાતો નથી. તે વિષે ભેદજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. જે જેવું દ્રવ્ય હોય, તેવા ગુણ પર્યાય હોય છે, તે તેજ દ્રવ્યની સાથે મળે છે ; બીજા દ્રવ્યની સાથે મળતા નથી. જેમ ઘી વિગેરે દ્રવ્ય પોતાના સ્નિગ્ધ ગુણ વડે બીજા કોઈ સ્નિગ્ધ દ્રવ્યના પર્યાય સાથે મળે છે, પણ રૂક્ષ ગુણવાળા પર્યાય સાથે મળતું નથી. તેમ જીવ એ વસ્તુ ચેતનજાતિ છે, અને કર્મ એ જડજાતિ છે, તેથી ચેતનજાતિ જીવ જડજાતિ કર્મની સાથે મળતો નથી ; મારે જીવ અને જડજાતિ કર્મનો મેળાપ થતો નથી. જેમકે કઠી ભાગ-

ની નીચે પશ્ચિમ પ્રદેશ નિતંબ છે, તે ઉપરના પ્રદેશમાં રહેલા કાનની સાથે કેવી રીતે મળે? આવી રીતે જેના હૃદયમાં ગુણ પર્યાયનો વિવેક પ્રગટ થયો છે, એવા પુરુષના હૃદયમાં પૂર્વની શંકાનો ભ્રમ નાશ પામી જાય છે. જે જીવને એવા ગુણ પર્યાયનો વિવેક થયો છે, તે જીવ કર્મના કર્તા દેખાય પણ તેની શુદ્ધતા એટલે પોત પોતાના દ્રવ્યની જે ગુણપરિણતિ તેના પ્રમાણથી જીવને કર્મનો અકર્તાજ કહેલો છે.

જ્ઞાનસામર્થ્યની આરલી વાણી સાંભળી પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—મહાનુભાવ, આપની બુદ્ધિને ધન્ય છે. આપની આ તાત્ત્વિક વાણી સાંભળી મારા હૃદયની શંકા નાશ પામી ગઈ છે. હવે કૃપા કરી તેજ વિષયને વિશેષ પશ્ચિવિત કરી સમજાવો.

જ્ઞાનસામર્થ્યે સાનંદવદને કહ્યું, ભદ્ર, સાંભળ—આ ઉપયોગી વિષય ઉપર જેટલું કહીએ તેટલું થોડું છે. પ્રથમ જીવ અને પુદ્ગળના લક્ષણનો ભેદ જાણવો જોઈએ. જીવ જ્ઞાનગુણે સહિત છે. જેમ તે પોતાના ગુણનો આહુક છે, તેમ તે પારકા ગુણનો પણ આહુક છે. એજ ગુણના ભેદ કરીને તે પોતાને તથા પરને જીવે છે. એ જીવના જેવી કળાશક્તિ કદિ પણ પુદ્ગળમાં આવી શકતી નથી. જીવનું સ્વરૂપ ચેતનારૂપ છે અને પુદ્ગળ તો સહજભાવે અચેતન રૂપ છે, એટલે જડ છે. વળી જીવ અમૂર્તિ છે અને પુદ્ગળ મૂર્તિ છે.—એવી રીતે તે બન્નેની વચ્ચે મોટું અંતર છે. જ્યાંસુધી શુદ્ધ ચેતનનો અનુભવ પ્રગટ ન થાય, ત્યાંસુધી ‘જડ સ્વરૂપી કર્મનો કર્તા જીવ છે’ એવી ભ્રમબુદ્ધિ રહે છે. તે ભ્રમબુદ્ધિ અનાદિ કાળની છે, તે સુબુદ્ધિનાવિકાશ થવાથી નાશ પામે છે.”

હું પ્રિય પ્રવાસી, આ મારા ઉપદેશ વચ્ચેનો તું તારા હૃદ-

દયમાં સર્વદા સ્થાપિત કરજે. હવે હું જાઉં છું. તું તારા પ્રવાસને આગળ ચલાવ, એટલે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાની ત્રિમૂર્તિ તને સામી મળશે. આટલું કહી તે જ્ઞાનસામર્થ્ય ત્યાંથી પ્રસાર થઈ અદૃશ્ય થઈ ગયું. પ્રવાસી એ દિશા તરફ જોઈ વંદન કરતો ક્ષણવાર ઊભો રહ્યો. પછી તેણે પોતાનો પ્રવાસ આગળ ચલાવ્યો.

જેની આસપાસ કાંતિનું તેજ પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું છે અને જેની શાંત મુખમુદ્રા હૃદયના શાંત સ્વરૂપને દર્શાવી રહી છે— એવી તે ત્રિમૂર્તિ તેની દૃષ્ટિ આગળ દૃશ્યમાન થઈ ઊભી રહી. પ્રવાસીએ સાનંદાશ્રુ સહિત તેને વંદના કરી. અને ક્ષણવાર પછી વિનય વાણીનો ઊચ્ચાર કર્યો—હું મહાશયો, આપ ત્રિમૂર્તિના મને પ્રથમ દર્શન થયાં હતાં, પણ તે વખતે આપના મુખમાંથી ગિરાનો આવિર્ભાવ મારાથી સમજાય તેવો થયો ન હોતો. અને તેથી મને આપના સ્વરૂપનો લાલ પૂર્ણ રીતે મળ્યો ન હતો. તો આ વખતે મને તે અપૂર્વ લાલ આપ્યો.

પ્રવાસીની આ વિનયવાણી સાંભળી તે ત્રિમૂર્તિએ એકીસાથે કહ્યું, ભદ્ર, અમે ત્રિમૂર્તિ—કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા— રૂપ છીએ. અમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો નીચેની એક હૃદયવેદક કવિતા સ્મરણમાં રાખજે:—

દોહા.

“કરતા પરિનામી દ્રવ, કરમરૂપ પરિનામ ।

કિ.રિયા પરજૈકી ફિરની, વસ્તુ એક જય નામ ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસીએ પ્રેમ લાવીને કહ્યું, મહાશય ત્રિમૂર્તિ, તમે કહેલી કવિતાથી તમારું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ તો મારા

સમજવામાં આવ્યું છે; પણ તેનું વિસ્તીર્ણુ સ્વરૂપ જાણવાની મારી ઇચ્છા છે, તો આપ કૃપા કરી મને સમજાવશો.

ત્રિમૂર્તિએ ઊત્સાહથી ઊત્તર આપ્યો—ભદ્ર, જે દ્રવ્ય પરિણામી એટલે રૂપાંતરને લજનારું છે, તે મારું એક રૂપ કર્તા કહેવાય છે. અને જે પરિણામ—રૂપાંતર થયું છે, તે મારું બીજું રૂપ કર્મ કહેવાય છે. જે કર્મે કર્મે પર્યાયનું ફરણું થાય છે, તે મારું ત્રિજું રૂપ ક્રિયા કહેવાય છે. એ રીતે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા એ મારા ત્રણ રૂપનાં ત્રણ નામ છે, પણ વસ્તુતાએ તો તે એકજ છે તે ત્રિમૂર્તિ કેવી રીતે એકજ છે? તેને માટે નીચેનું કાવ્ય મનન કરવા જેવું છે:—

દોહા,

“ કર્તા કર્મ ક્રિયા કરે, ક્રિયા કર્મ વરતાર ।

નાનુ જેદ બહુ વિધિ જયો, વસ્તુ એક નિરધાર ” ॥૧॥

પ્રિય પ્રાવાસી, આ સંક્ષિપ્ત કવિતાનો ભાવાર્થ તારા મનોમંદિરમાં સ્થાપિત કરી રાખજે. “ જ્યારે ક્રિયા કરે ત્યારે તે કર્તા કહેવાય છે, જ્યારે કર્મ કરે ત્યારે ક્રિયા કહેવાય છે.” એવી રીતે તેમના લિન્ન લિન્ન નામ પડ્યાં છે, પણ કરવાથી કર્તા, કરવાથી કર્મ અને કરવાથી ક્રિયા—એ ત્રણ એકજ વસ્તુ છે. વળી એક કર્મની ક્રિયા તે એકજ હોય છે, અને તેનો કર્તા પણ એકજ હોય છે. કદિ પણ એક ક્રિયાના બે કર્તા હોતા નથી. અહીં એટલું દ્રવ્ય સત્તા અને પુરુષાણ દ્રવ્ય સત્તા, તે પ્રકારે જુદી જુદી છે, તેને માટે એક ભાવ અને એક કર્મ કેમ બને? એક પરિણામના બે દ્રવ્ય કર્તા ન હોય, અને જે એકદ્રવ્ય છે, તે બે પરિણામ ધારણ કરે નહીં, એટલે બે દ્રવ્ય મળીને

એક ક્રિયા ક્યારે પણ કરે નહીં; તેમજ એક દ્રવ્ય બે ક્રિયા પણ કરે નહીં, તેથી જીવ અને પુદ્ગલ એકમેક થઈ રહ્યા છે—અન્ને એક ક્ષમાવગાહી થયા છે, પણ તે પોતપોતાના સ્વભાવથી જુદા પડતા નથી. તે ઊપરથી સમજવું કે, જે પુદ્ગલ છે તે જડ છે, તેથી તે જડ પરિણામનોજ કર્તા થાય છે અને જે ચિદાનંદ ચેતન છે, તે પોતાના ચેતન સ્વભાવને આચરે છે, માટે તે ચેતન પરિણામનો કર્તા થાય છે. હું પ્રવાસી, તું આ વાતનું તારા હૃદયમાં સર્વદા મનન કરજે, એટલે તને કોઈ જાતની શંકા રહેશે નહીં. વળી તે વિષયમાં એક બીજી વાત પણ જાણવાની છે. જે મિથ્યાત્વ મોહ કર્મ છે, તે અધકૂપના જેવું છે. તે જીવને અનાદિકાળથી લાગેલું છે; તેથી જીવની અહં-બુદ્ધિ પર દ્રવ્ય તરફ લાગેલી છે. અને તેને લીધે જીવ નાના પ્રકારનો લાગે છે, પણ જ્યારે કોઈ સમયે એટલે યથા પ્રવૃત્તિ કરજીને વખતે જો તે જીવ ભવ્ય હોય અને તેનો મિથ્યાત્વ મોહ દૂર થઈ જાય—મિથ્યાત્વરૂપ અધિ ભેદાદિ જાય તો સર્વ કાર્યને વિષે રહેલી તેની અહંબુદ્ધિગત મમતા છેદાઈ જાય છે, એટલે તે શુદ્ધ ચિદાનંદ ભાવ-માંજ પરિણામી રહે છે. તે સમયે તે ભવ્ય જીવ જડ ચેતનનો વિવેક ધારણ કરી અવિરતિ, કષાય, યોગ તથા પ્રમાદ કે જે અંધના હેતુ છે, તેનો ત્યાગ કરી પોતાના વીર્ય બળવડે આ જગતને છૂતી લે છે, એટલે તે આ જગતથી નિરાજો થાય છે.

હું પ્રવાસી, વળી તે શિવાય તે વિષય ઊપર બીજી પણ વાત જાણવાની છે. જેમ કર્મનો કર્તા આત્મા નથી તેમ એ કર્મ આત્માના કરેલાં નથી અને કર્તા અને કર્મ એકજ રૂપ છે. આ વિષે તત્વજ્ઞાની જૈન વિદ્વાનોના વિચાર જાણવા જેવા છે. આ ચેતનાને વિષે જે શુદ્ધ ભાવ તથા અશુદ્ધ ભાવ જાણવામાં આવે છે, તે તો પરિણામરૂપ કર્મ છે, તેથી તે અન્નેનો કર્તા જીવજ છે. બીજો કોઈ કર્તા માનવો નહીં. અને જ્ઞાનાવરણ

તથા દર્શનાવરણ વગેરે કર્મ પિંડનો વિલાસ છે. અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ઇત્યાદિ જે કાર્ય તથા કર્મ છે—એ બંનેનો કર્તા પુદ્ગલ દ્રવ્યનેજ પ્રમાણ ભૂત રાખવો. તેથીકરીને વર્ણાદિ જે ગુણ છે. તે, અને જ્ઞાનાવરણ તથા દર્શનાવરણ પ્રમુખ જે કર્મ છે, તે બધા નાના પ્રકારના પુદ્ગલ રૂપ બાણવા, તેથી ખરી રીતે પ્રશંસનીય કર્તા તો કર્મજ થઈ શકે છે.

પ્રવાસીએ વચ્ચે પ્રશ્ન કર્યો—મહાનુભાવ, આપે યથાર્થ રીતે સ્પષ્ટ કરી આપના સ્વરૂપમ્ને જે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા છે તેમનું સ્વરૂપ મને કહી બતાવ્યું છે અને મારી મનોવૃત્તિમાં એ વાત પણ દહીભૂત થઈ છે, તથાપિ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, કેટલાએક મિથ્યા-દષ્ટિ લોકો તે વાતને માન્ય કરતાં નથી. તેનું શું કારણ હશે?

તેણે ઉત્તર આપ્યો—પ્રિય પ્રવાસી, તે ઉપર એક હાથીનું દૃષ્ટાંત યથાર્થ છે, જેમ હાથીને અનાજ સાથે ઘાસ મેળવીને ખાસ આપવામાં આવે છે; તે હાથી બંનેને સરખી રીતે ખાઈ બળે છે. તે હાથીનો એવો સ્વભાવ છે કે તે ઘાસનો તથા અનાજનો જુદા જુદા સ્વાદ લેતો નથી; તેમ વળી એમ માણસ મદિરા પીને મત્ત બન્યો હોય, તેને દહીં તથા ખાંડથી બનેલ શીખંડ જમવાને આપીએ અને પછી તેને પુછીએ કે, શીખંડનો સ્વાદ કેવો છે? ત્યારે તે મત્ત પુરૂપ કહે છે કે, ગાયના દૂધના જેવો છે, કારણકે, તેને દારૂના નીસામાં જુદા જુદા સ્વાદની ખબર પડતી નથી. તેવી રીતે જીવ જો કે અનાદિકાળનો જ્ઞાનરૂપી છે—જ્ઞાનમય છે તથાપિ તે પાપ કર્મ અને પુણ્ય કર્મમાં લીન થઈ રહેલો છે, તેથી તે સહજ ભાવે શૂન્યહૃદય થઈ ગયો છે, માટે તે ચેતન તથા અચેતન પુદ્ગલથી મિશ્ર થયેલા પિંડને જોઈ તે તેને એકમેક માને છે; એટલે પુદ્ગલના શેગભેગથી ચેતનને પણ પુદ્ગલ કર્મનો કર્તા માને છે,

તે કદિ પણ વિવેકની દૃષ્ટિએ જોતો નથી. કારણકે, તેને ભ્રમ થાય છે અને તે ભ્રમથી જીવને કર્મનો કર્તા માને છે. પ્રવાસીએ પ્રશ્ન કર્યો—મહાનુભાવ, એ ભ્રમનું સ્વરૂપ કેવું હશે ? તે મને કૃપા કરી સમજાવો.

તેણે ઉત્સાહથી ઉત્તર આપ્યો—હું માનનીય મુસાફર, તે ભ્રમનું સ્વરૂપ જાણવા મારે તને એક દૃષ્ટાંત આપું, તે સાંભળ. જેમ ગ્રીષ્મઋતુના તાપમાં તુપાતુર થયેલો મૃગ ઝાંઝવાનાં જળને ભરેલું તળાવ ધારી તે તરફ દોડે છે અને તે મિથ્યા જળને પીવા આતુર થાય છે. જેમ અંધારે પડેલી દોરીને જોઈકોઈ મનુષ્ય તેને સર્પ જાણે છે અને જેમ સમુદ્રનો સ્વભાવ સ્થિર રહેવાનો છે, તે છતાં તે પવનના સંયોગથી ઉછળતો દેખાય છે, તેવી રીતે જીવ નિશ્ચયનયથી જોતાં જડ વસ્તુથી વ્યાપક નથી, પણ અનાદિ કાળના સહજ ભ્રમથી તે જીવને કર્તા કહે છે.

આ દૃષ્ટાંત સાંભળી પ્રવાસી પ્રોત્સાહિત થઈ બોલ્યો—મહાનુભાવ, આપે આપેલાં દૃષ્ટાંતથી ભ્રમનું યથાર્થ સ્વરૂપ મારા સમજવામાં આવ્યું છે, તથાપિ મારા હૃદયમાં એક ઊંજીને પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે, તો જો આપની કૃપા હોય તો તે પ્રગટ કરો. તેણે ઉત્સાહથી જણાવ્યું, ‘ મુશીથી પ્રગટ કરો.’

પ્રવાસીએ—કહ્યું, મહાશય, જો આપે ભ્રમનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે ઉપરથી મારે એટલુંજ પુછવાનું છેકે, તેવો ભ્રમ જો સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જીવને થયો હોય તો તે કેવી રીતે દૂર થઈ શકે ?

હું પ્રવાસી, સાંભળ, તે ઉપર પણ એક મનન કરવા જેવું દૃષ્ટાંત છે—જેમ રાજહંસ દૂધ અને જળ મિશ્ર હોય, તેમાંથી જળ અને દૂધ જુદાં જુદાં કરી શકે છે, તેમ સમ્યગ્ દૃષ્ટિવટે કર્મ અને શરીર જુદાં જુદાં

જાણી શકાય છે. એટલે બાહ્યાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા—એ ત્રણે જુદા જણાય છે. જ્યારે શુદ્ધ ચેતન અનુભવનો અભ્યાસ કરે ત્યારે તે યોતેજ દેખાઈ આવે છે. કર્મ વિગેરેનો ખીજ કોઈની સાથે મેળાપ નથી. જે પૂર્વ સંચિત કર્મ છે તે યોતાની સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં અથવા તે કર્મ ઉદય આવ્યાથી દેખાય છે, પણ જીવ કાંઈ કર્મનો કર્તા નથી પણ તે કર્મના ઉદયનો તમાસો જોનારો છે.

અહીં કદિ કોઈ શંકા કરે કે, “ જ્યારે જીવ તથા પુરુષાણ એકમેક થઈ રહેલા છે, ત્યારે તેઓને વિષે તેમનો જુદો જુદો સ્વભાવ કેવી રીતે જાણી શકાય ? ” તેના ઉત્તરમાં જળ અને શાકનું દૃષ્ટાંત છે—જેમ ઉનું પાણી હોય, તેના સ્વભાવ શીતળ છે, પણ તેના સ્પર્શ કરવાથી તે ગરમ લાગે છે, પણ તે ગરમી પાણીની નથી પણ અગ્નિની છે. તેવી જ રીતે શાકમાં જાતજાતનો સ્વાદ રહેલો છે, પણ તેમાં લુણનો સ્વાદ જુદો જણાય છે, તે જીવહાથી જણાય છે. તેવી રીતે આ ઘટ પિંડમાં વિચારણું, એટલે કર્મની સાથે ચેતનનું મળણું તેના જેવું જાણી લેવું. કર્મ, જડ—અજ્ઞાનરૂપ છે અને જીવ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપી છે, તેથી એને તો શુદ્ધ જ જાણવો. એ વાત ભેદજ્ઞાનથી વધારે સમજાય છે, મારે ચિદાનંદ—પરમાત્માને કર્મનો કર્તા માનવો, એ કેવળ ભ્રમજ છે. પ્રવાસીએ કહ્યું, મહાનુભાવ, મારો ભ્રમ દૂર થઈ ગયો છે. હવે મને કોઈ આનંદકારક વૃત્તાંત સંભળાવો.

ત્રિમૂર્તિ ચેતને સાનંદ થઈને કહ્યું, પ્રવાસી, અહીંથી આગળ જા. ત્યાં તને એક દિવ્ય પુરૂષ મળશે તે અમારી ત્રિમૂર્તિની એટલે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાની વાર્તા સારી રીતે સમજાવશે. અને તે યોતે યોતાનું સ્વરૂપ પણ ઓળખાવશે. આટલું કહી તેનું સ્વરૂપ અદૃશ્ય થઈ ગયું.

જૈન પ્રવાસી દૃઢ્યથી તેના ઉપકાર માની આગળ ચાલ્યો—ત્યાં એક દિવ્ય પુરૂષ તેના જોવામાં આવ્યો—તે પુરૂષ સાંનિધ્યમાં આવી નીચે પ્રમાણે કવિતા બોલ્યો:—

“જૈન કરૈ નયપદ્મ વિવાદ ધરૈ ન વિષાદ અદ્વૈતિક ન જાણૈ,
જે હૃદયેગત જૈ ઘટ અંતર શીતલ જાવ નિરંતર રાગૈ;
જૈન ગુની ગુનજેદ વિચારત આકુલતા મનકી સબ નાણૈ,
તે જગમેં ધરિ આતમધ્યાન અસંમિત જ્ઞાન મુધારસ ચાણૈ. ॥૧॥

આ રસિક અને અસરકારક કવિતા સાંભળી પ્રવાસી પ્રેમમગ્ન બની ગયો. તેણે તે દિવ્ય પુરૂષનાં દર્શન કર્યા અને બે અઢળિ જોડી વિનંતી કરી—મહાતુલાવ, આપનાં દર્શનથી અને આપની વાણી સાંભળવાથી મને અદ્ભુત આનંદ ઉત્પન્ન થયો છે. જે આનંદનું વર્ણન મારાથી થઈ શકે તેમ નથી.

દિવ્ય પુરૂષે—હિસાહથી પુછ્યું, પ્રવાસી, તું મને ઓળખી શક્યો છું કે નહીં ?

પ્રવાસી—કૃપાનિ ન, બરાબર ઓળખી શક્યો નથી, પણ આપનું અદ્ય સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવી ગયું છે.

દિવ્ય પુરૂષ—તે અદ્ય સ્વરૂપ કેવું છે ? તે કહેવું જોઈએ.

પ્રવાસી—આપની કવિતા ઉપરથી મને એટલું તો જણાય છે કે, આપ ગમે તે રીતે આપનું સ્વરૂપ જાણતા હો, પણ આપ પોતેજ અતુલ્ય છો.

દિવ્યપુરૂષ—પ્રવાસી, તારૂં વચન સત્ય છે. હું અનુભવ છું, પણ કેવો અનુભવ છું ? તે કહે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, જે આપ ઊપરની કવિતાનું વ્યાખ્યાન કહી સંભળાવો તો હું વખતે આપને યથાર્થ રીતે ઓળખી શકું.

દિવ્ય પુરૂષ—ત્યારે તે વ્યાખ્યાન સાંભળ જેમ મિથ્યાત્વ લોક પોતપોતાના નયનો પક્ષ કરી પોતપોતામાં વાદ કરે છે. તેમ વાદ ન કરતાં જે પોતાના સહુજ આનંદમાં રહે છે, અને હૃદયમાં જરા પણ ખેદ ધારણ કરતા નથી, અસત્ય ઓસતા નથી અને દુર્ધ્યાન ધરતા નથી. વળી જેઓ ઊદ્દેગનો ત્યાગ કરે છે અને હૃદયમાં શીતળભાવ રાખે છે તેવા પુરૂષો આત્માના શુદ્ધ અનુભવમાં મળે છે, એટલે તેમને “આત્મા ગુણી છે અને જ્ઞાન ગુણુ છે” એવા ભેદનો વિચાર રહેતો નથી. તેથી તેઓ મનની આકુળતાને દૂર કરી નાખે છે—ત્યારે તેઓ ખરેખરા શુદ્ધ અનુભવી બને છે. તે શુદ્ધ અનુભવી આત્મધ્યાન ધારણ કરી આ જગતમાં સંપૂર્ણ કેવળ જ્ઞાનરૂપ અમૃતરસને ચાખી શકે છે.”

આટલું કહી તે દિવ્ય પુરૂષ પોતાના ભાષણથી વિરામ પામ્યો. પછી તેણે વિશેષમાં જણાવ્યું કે, હું પ્રવાસી પુરૂષ, કહે, હું કેવો અનુભવી છું ?

પ્રવાસીએ આનંદપૂર્વક જણાવ્યું, મહાનુભાવ, મેં આપને સારી રીતે ઓળખ્યા છે. આપ ખરેખરા શુદ્ધાનુભવ છો.

દિવ્ય પુરૂષે હસીને કહ્યું, પ્રવાસી મિત્ર, તને સાબાશી ધરે છે. તત્ત્વભૂમિના પ્રવાસને તું સર્વ રીતે લાયક છે. તારો

નિર્મળ આત્મા મુક્તિના પવિત્ર માર્ગનો સંપૂર્ણ અધિકારી છે. તારો અધિકાર જોઈ માટે હૃદય અતિશય સંતુષ્ટ થાય છે. તેથી હું તારી પાસે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાની ત્રિમૂર્તિ વિષે સારું વિવેચન કરવા ઈચ્છું છું. વળી હું ભદ્ર, તે વિષે તારે કંઈ શંકા હોય તો ખુશીથી પુછવું.

પ્રવાસીએ સરિખત વદને જણાવ્યું, મહાનુભાવ, આપનો પ્રાર્થ ઉપકાર માનું છું. પછી તે દિવ્ય પુરુષે પોતાનું વિવેચન શરૂ કર્યું.

ભદ્ર, આ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં ભ્રમણ કરવાનો આત્માનો વ્યવહાર છે, તેથી જો વ્યવહારનયનરે જોઈએ તો આત્મા કર્તા દેખાય અને બંધમાં પણ જણાય. પણ જો તેને નિશ્ચયનયથી અવલોકીએ તો તે જ્ઞાનનોજ કર્તા દેખાશે, અને તેને જ્ઞાનસ્વરૂપી જોઈએ તો એ આત્મા બંધ રહિત જણાશે નહીં. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, એ આ વ્યવહારપક્ષે આત્મા બંધમાં લાગશે અને નિશ્ચયપક્ષે બંધરહિત લાગશે. વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બન્ને પક્ષ અનાદિ કાળથી ગ્રહણ કરેલા છે. તે ઉપરથી કોઈ વ્યવહાર-નયનો પક્ષી જીવને સમજી કહે છે અને કોઈ નિશ્ચયનયનો પક્ષી જીવને વિમજી કહે છે. પણ જોણે પોતાનું ચિદાનંદ સ્વરૂપને અનુભવ્યું હોય, તેવોજ સત્ય ચિદાનંદ છે. કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવહોય તે આત્માને બંધાએલો પણ માને, અને નહીં બંધાએલો પણ માને, પણ એ માનવામાં જો બન્ને નયનો ભેદ જાણે છે, તેજ જ્ઞાની કહે વાય છે અને જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખનાર પણ તેજ છે. તેને માટે નીચેનું કાવ્યપદ મનન કરવા યોગ્ય છે:—

“बंध्यो मानै खुदयो मानै, छुहुनको जेद जानै,

सोइ ज्ञानवंत जीव तत्त्व पायो तिनही.”

T.—૧૦

હું મિત્ર પ્રવાસી, આ પ્રસંગે તને સમરસ ભાવનું સ્વરૂપ કહું, તે સાંભળ—તે બન્ને નયને સમાન ભાવે રાખી સમક્તિસહિત સમરસ ભાવમાં રહેનાર પુરૂષ સર્વ રીતે પ્રશંસાપાત્ર છે. તેવો પુરૂષ બન્ને નયનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી તેઓના પક્ષપાત તથા સમરસભાવમાં રહે છે, અને સર્વ નયના વિસ્તારમાં જે ચેતનાની એકતા છે તેને આત્માદ રાખી મહામોહના ભ્રમનો નાશ કરી શુદ્ધ ચિદાનંદના અનુભવનો અભ્યાસ કરી તે ક્ષપક્રોષીપર આરોહણ કરે છે. પછી ત્યાં રહેલ પરમાત્માના બળનો પ્રકાશ કરી સુખના રાશિરૂપ એવા મોક્ષપદને વિષે મળી જાય છે.

વળી હું પ્રવાસી, સમરસ ભાવને પામેલો પુરૂષ કેવો વિચાર કરે છે? તે તારે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે—તે કહે છે કે, જેમ કોઈ બાજીગર ચૌરામાં ઢોલ વગાડી ભાતભાતના રૂપ ધારણ કરી પોતાની ચાતુરીની વિદ્યા પ્રસારે છે. અને તેને લોકો સાચી માને છે, તેવી રીતે હું અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વની હહેરોમાં મગ્ન બની રહ્યો છું. અને જાતજાતની યોનિમાં આવી તેને જે મેં પોતાની માની લીધી હતી, તે હાલ મને જ્ઞાનની કળા પ્રાપ્ત થવાથી મારી ભ્રમદષ્ટિ દૂર થઈ ગઈ છે. તેથી પોતાની અને પારકી સામગ્રી મારા ઓળખવામાં આવી ગઈ છે. વળી જે જ્ઞાનકળાનો ઉદય થવાથી વસ્તુનું પરિમાણ થાય છે, તેથી પોતાની પરંપરાની શુદ્ધ મારામાં આવી એવા નિશ્ચયથી મારી જ્યોતિ જે મારું સ્વરૂપ તેને મેં સારી રીતે ઓળખી લીધું છે. આવો સુવિચાર કરી પછી તેને જે આનંદનો અનુભવ થાય છે, તે આનંદ અવર્ણનીય છે. તે આનંદ સામાન્ય જનને થતો નથી, પણ તે સમ્યક્ સ્વરૂપને શુદ્ધ અનુભવમાં વિચારનાર પવિત્ર જ્ઞાતા પુરૂષનેજ થાય છે—તેનું આગેહુખ વર્ણન નીચેની કવિતામાં આપેલું છે:—

“જैसे મહા રતનકી જ્યોતિમેં લહરી ઉઠે,
 જલ્લકી તરંગ જૈસે લીન હોઈ જલ્લમેં ;
 તૈસે શુદ્ધ આતમ દરવ પર જાય કરી,
 બપજે બિનસે ધિર રહે નિજ યલ્લમેં ;
 ઈસે અવિકલ્લપી અજલ્લપી આનંદરૂપી,
 અનાદિ અનંત ગહિ લીજે એક પલ્લમેં ;
 તાકો અનુજવ કીજે પરમ પીયૂષ પીજે,
 બંધકો વિલાસ મારી દીજે પુદ્ગલ્લમેં.” ॥ ૧ ॥

પ્રિય પ્રવાસી, આ કવિતાની વ્યાખ્યા તો તારે મુખેથીજ સાંભળવી છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, એ કવિતાની વ્યાખ્યા મારાથી યથાર્થ રીતે થઈ શકશે નહીં. જે આપ પોતે તે કહી બતાવો તો મને વિશેષ આનંદ થાય.

શુદ્ધાનુભવે સાનંદ થઈ કહ્યું, હું પ્રવાસીરત્ન, સાવધાન થઈને તે સાંભળ.

“ જેમ હીરા તથા રતનની અંદર જ્યોતિમાં લહરી ઉઠે છે, તે જ્યોતિમાંજ સમાઈ જાય છે. જેમ પાણીના મોજા પાણીમાંજ સમાઈ જાય છે, તેમ શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યના જે જ્ઞાન પ્રમુખ ગુણના પર્યાય છે તે સમયે સમયે ઉપજે છે અને વિલુપ્તે છે. અને દ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્ય સ્થાનમાંજ રહે છે. જે ઉપજવું અને વિલુપ્તવું એ વિકલ્પ પર્યાયને આશ્રયે થાય છે; દ્રવ્યમાં તો સ્થિરતાજ રહી છે.

દ્રવ્યમાં વિકલ્પ નથી, માટે જે અવિકલ્પ અને સ્થિર છે, તે સર્વથા વચન ગોચર નથી, તે આનંદરૂપી છે. તેથી સહજ સમાધિરૂપ જે આત્મદ્રવ્ય છે, તેનું અનાદિ અનંત કાળ સુધી એક રૂપમાંજ મહુલુ કરવું અને તેજ દ્રવ્યનો અનુભવ કરવો. અર્થાત્ તેને વિષેજ ઉપયોગ રાખવો. એ શુદ્ધાનુભવમાં અમૃતરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું આનંદ મમે થઈ પાન કરવું. અને જે આત્મામાં આશ્રવ બંધનો વિલાસ છે, તેને પુદ્ગળની સામગ્રીમાં નાખી દેવો. એટલે અનુભવમાં આવશે કે, પુદ્ગળરૂપ આત્માથી ભુદુજ છે.”

શુદ્ધાનુભવના મુખથી આ વ્યાખ્યા સાંભળી પ્રસન્ન થયેલો પ્રવાસી નીચે પ્રમાણે રસિક કવિતા બોલ્યો:—

“દરવકી નય પર જાય નય દોઝ નય,
શ્રુત જ્ઞાનરૂપ શ્રુતજ્ઞાન તો પરોષ હૈ ;
અનુજૌ પ્રમાન જગવાન પુરુષ પુરાન ;
જ્ઞાન ઔ વિજ્ઞાનઘન મહામુખ પોષ હૈ,
પરમ પવિત્ર યોહી અનુજૌ અનંત નામ ;
અનુજૌ વિના ન કહોં ઔર ઘોર મોષ હૈ.” ॥૧॥

આ કવિતા ઉચ્ચારી તેણે નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી :—

“પદાર્થને ઓળખવાને બેજ નય પ્રવેત્ત છે. એક દ્રવ્યાર્થિક નયવડે દ્રવ્યનો અને પર્યાયાર્થિક નયવડે પર્યાયનો વિકાસ થાય છે. એ બંને નય શ્રુતજ્ઞાન રૂપ છે અને જે શ્રુતજ્ઞાન છે તે પરોક્ષજ્ઞાન છે. જે શુદ્ધ પરમાત્માનો અનુભવ છે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં આવે છે, તેથી અનુભવ બળથી બળવાન થઈ તે વિરાજમાન થઈ રહ્યો છે. તેથી અનુભવ શુદ્ધ છે, તે આપ પોતેજ શુદ્ધાનુભવ

છો. અનુભવ, પ્રમાણ, ભગવાન, પુરાણ પુરૂષ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાનધન પરમ સુખનું પોષણ અને પરમ પવિત્ર—એ બધા આપનાજ નામ છે. આપ અનંત નામધારી છો. આપ (શુદ્ધાનુભવ) ના શિવાય પ્રાણીનો કોઈ સ્થાને મોક્ષ નથી.”

હું પરમ પવિત્ર પુરૂષ, આપની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે. આપનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના સંસારનું ભ્રમણ છે, અને આપની પ્રાપ્તિથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે.

હું મહાનુભાવ, હું એક અજ્ઞાની અને પામર પ્રાણી છું, તથાપિ આપના પ્રત્યક્ષ દર્શન થવાથી મારામાં આપનું સ્વરૂપ વર્ણવાની સ્ફુર્તિ આવી છે. વળી આપના દર્શનથી મને બીજી વાત પણ સ્ફુરે આવે છે, જેમ પ્રાણી એક રૂપ છે, તથા વિવિધ પ્રકારની મૃત્તિકાના યોગથી તેના વિવિધ રૂપ થાય છે, તે મૃતિકા દેખવામાં આવે છે, પણ જળ ઓળખવામાં આવતું નથી. પણ જ્યારે કોઈ ઔષધીથી તે મૃત્તિકાનો સંયોગ દૂર કરવામાં આવે, ત્યારે તે જળ પોતાનું સહજ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે. તેવી રીતે ચેતન પદાર્થ પોતાની ભુલથી ચેરાશી લાખ ચોત્તિને વિષે દૂર છે. પણ જ્યારે તેનામાં સમ્યગ્ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પોતાના અનુભવ માર્ગમાં દોડી બંધનના વિલાસને તોડી કર્મથી મુક્ત થાય છે.

હું મહાનુભાવ, આ મારા કથનમાં જે કંઈ પણ દોષ આવ્યો હોય તો ક્ષમા કરી સુધારજો. કારણ કે, હું અદ્યક્ષ હોવાથી દોષનો પાત્ર છું.

શુદ્ધાનુભવેગર્જના કરી કહું, ભદ્ર, તારાં વચનો યથાર્થ છે હવે મને ખાતરી થાય છે, કે તારા અનુભવમાં મારું સ્વરૂપ આવ્યું છે, એટલે તને હવે શુદ્ધાનુભવ થયો છે.

પ્રવાસીએ પ્રેમથી જણાવ્યું, મહાશય, મને ખાતરી થઈ છે કે, મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અનુભવ શિવાય જીવને કર્મનો કર્તા માને છે. તે રાત્રિ અને દિવસ “અમુક કામ મેં કર્યું, અમુક વસ્તુ મેં લીધી, આ માફ છે” એમ મિથ્યાભાવ ધારણ કરી રહે છે, તેથી તે અશુદ્ધ ચેતનાને વિભાવિત કર્મનો કર્તા કહ્યા કરે છે. તેથી તે સન્માર્ગનો અનુયાયી કહેવાતો નથી. પણ અહીં એટલું સમજવાનું છે કે, જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્ને કર્મ કરે છે અને તે એક સરખા દેખાય છે, તથાપિ મૂઠ જીવ કર્મનો કર્તા કહેવાય છે, અને જ્ઞાની કર્મનો અકર્તા કહેવાય છે.

શુદ્ધાનુભવે પ્રશ્ન કર્યો—મિત્ર પ્રવાસી, તેનું શું કારણ છે? તે જણાવ.

પ્રવાસી અંગમાં ઉમંગ લાવીને નીચેની કવિતા બોલ્યો:—

ચોપાદ.

“કરૈ કરમ સોફ કરતારા,
જો જાનૈ સો જાનન હારા ;
જો કર્તા નહિ જાનૈ સોફ,
જાનૈ સો કરતા નહિ હોફ.” ॥ ૧ ॥

શુદ્ધાનુભાવે સાનંદાશ્ચર્ય થઈને કહ્યું, ભંદ્ર, તારી તાત્વિક બુદ્ધિને ધન્ય છે. આ કવિતા સુગમ છે, તથાપિ તેનું સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાન કહી બતાવ. તારી મધુર વાણી સાંભળી મને આનંદ ઉપજે છે.

પ્રવાસી બોલ્યો—“જે કર્મ કરે તે કર્તા કહેવાય છે અને જે જાણે તે જ્ઞાતા કહેવાય છે તેમાં જે જ્ઞાતા છે, તે કર્તા નથી. કારણકે,

જ્ઞાનભાવ અને મિથ્યાત્વભાવ એક કહેવાય નહીં. જે રાગ દ્વેષ મોહ વગેરે ભાવ છે તે જ્ઞાનમાં હોતા નથી, તેથી જ્ઞાન કર્મથી જુદું છે, તેથી સિદ્ધ થયું કે, જે જ્ઞાતા હોય તે કર્તા હોઈ શકે નહીં.

વળી મારા હૃદયમાં સ્ફુરે છે કે, પુદ્ગળદ્રવ્યરૂપ કર્મ અને રાગ દ્વેષાદિક ભાવ એ બંને મળીને એક રૂપ થાય નહીં. એ બંને ભાવ ભિન્ન સ્વરૂપમાં છે, પણ તે જીવમાં કાંઈ રહેતા નથી, કારણકે, જે કર્મપિંડ છે તે પુદ્ગળરૂપી છે અને રાગદ્વેષાદિભાવ તે તો મૂઠ જીવનો ભ્રમ છે. અલક્ષ્ય જીવ તેની એકતા લેતો રહ્યો છે, અને પુદ્ગળ અનંતતાને લેતા રહ્યા છે, તો કર્મના કર્તાપણાને એ બંને સમપ્રકૃતિ કેમ ધારણ કરશે? આ જગતમાં સર્વ કોઈ પોતા-પોતાના સ્વાભાવિક વિલાસમાં મગ્ન થઈ રહ્યા છે. જેવો પોતાનો સહુજ સ્વભાવ છે તેવોજ તે પરિણુમી રહ્યો છે. એ ન્યાયની વાત છે, તેથી “જરૂરપી કર્મનો કર્તા જીવ છે” એવું બોલનારો જીવ તદ્દન મોહથી વિકળ છે.

પ્રવાસીનાં આ વચન સાંભળી શુદ્ધાનુભવ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—હું જ્ઞાની મુસાફર, તારામાં મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન જોઈ હું પ્રસન્ન થઈ ગયો છું. તારા અને મારા સમાગમની કૃતાર્થતા થઈ ગઈ છે. હવે હું જાઉં છું. મને પ્રસન્ન થઈને રજા આપ.

પ્રવાસી ગદગદ સ્વરે બોલ્યો—મહાનુભાવ, આપના વિના મારાથી શી રીતે રહેવાશે? આપના પવિત્ર સમાગમનો અપૂર્વ આનંદ અનુભવી મારું હૃદય આનંદમય થઈ રહ્યું છે.

શુદ્ધાનુભવે પ્રેમપૂર્વક કહ્યું, ભદ્ર, તું ચિંતા રાખીશ નહીં. હું માત્ર સ્થૂળ સ્વરૂપથીજ તારાથી જુદો પડું છું પણ મારું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તારામાં હમેશાં વાસ કરીને રહેશે. તું સદા શુદ્ધાનુભવી થઈ મારા અપૂર્વ આનંદનો ભોક્તા રહ્યા કરીશ.

પ્રવાસી ઉત્સાહથી બોલ્યો—મહાનુભાવ, આપનો ખૂણું આભાર માનું છું. આપે મારા હૃદયમાં વાસ કરવાનું વચન આપ્યું, તેથી મને અનહુદ આનંદ ઉપજે છે. હવે મને નિશ્ચય થાય છે કે, મારો આ તત્વભૂમિના પ્રવાસ સાર્થક થઈ ગયો, અને આ સંસાર સાગરમાં પડેલા મારા આત્માનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. તથાપિ છેવટની એક પ્રાર્થના છે કે, સર્વદા આપનું સ્મરણ રહે તેને માટે મને કાંઈક રસિક કવિતાની પ્રસાદી આપો.

શુદ્ધાનુભવે કહ્યું—ભદ્ર, સાંભળ.

છપ્પય છંદ.

“જીવ મિથ્યાત ન કરૈ, જાવ નહિ ધૈર જરમ મદ્ધ,
જ્ઞાન જ્ઞાનરસ રમૈ હોઈ કરમાદિક પુદ્ગલ ;
અસંખ્યાત પરદેશ, સકતિ જગમેં પ્રગટે અતિ,
ચિદ્ વિદ્યાસ ગંજીર, ધીર ચિર રહૈ વિમલમતિ ;
જવ લગિ પ્રવોધ ઘટમહિ હદિત, તવ લગ અનયન પેશિયૈ,
જિમ ધરમરાજ વરતાંતપુર, જહ તહ નીતિ પેશિયે.” ॥૧॥

ભદ્ર, આ કવિતા સર્વદા કંઠસ્થ રાખજો અને તારા હૃદયમાં રહેલા મારા સ્વરૂપ-શુદ્ધાનુભવનું અખંડ સ્મરણ કરજો.

પ્રવાસીએ પ્રાર્થના કરી કહ્યું, મહાશય, આ તમારી પ્રસાદી-રૂપ કવિતાનો ભાવાર્થ મારા સમજવામાં તો આવ્યો છે, તથાપિ તે સર્વદા સ્મરણીય પદ્ય છે, માટે આપ કૃપા કરી તેનું વ્યાખ્યાન કહી બતાવો.

શુદ્ધાનુભવે પ્રસન્ન વદને કહ્યું, ભદ્ર, સાવધાન થઈને સાંભળજો, એ કવિતામાં સમ્યક્ત્વના પ્રભાવનું કથન છે.

“ જીવ ભ્રમરૂપ મળના ભારને ધારણ કરતો નથી. તે જ્ઞાનનાજ રસમાં રમનારો એટલે જ્ઞાતાપણમાં રહેનારો છે. જે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મ તથા રાગદ્વેષાદિક છે તે પુદ્ગળની સામગ્રી છે. એ જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશને વિષે એવી શક્તિ પ્રગટપણે રહેલી છે, કે જે શક્તિ અવર્ણનીય છે. તે શક્તિના પ્રભાવથી જીવ જ્ઞાનવિલાસમાં ગંભીર, ધીર અને નિર્મળ મતિમાન થઈ સ્થિરતા સાથે રહેલો છે. આયું પ્રબોધ યુક્ત સમ્યગ્જ્ઞાન જ્યાંસુધી ઘટ પિંડમાં પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું છે, ત્યાંસુધી તે અન્યાયના સ્વરૂપને જોતો નથી. તે નગરમાં ધર્મરાજની જેમ જ્યાં ત્યાં નીતિનેજ જોવે છે.”

પ્રિય પ્રવાસી, આ વાત તારા ઘટપિંડમાં સ્થાપન કરી રાખજે. હવે હું તારાથી જુદો પડું છું.—આટલું કહી તે દિવ્યમૂર્તિ શુદ્ધાતુલ્ય ત્યાંથી પ્રસાર થઈ ચાલ્યો ગયો. જૈનપ્રવાસી પ્રેમ દૃષ્ટિથી તેનું અવલોકન કરી રહ્યો.

ફાણવાર પછી જૈનમુસાફરે પોતાનો પ્રવાસ આગળ ચલાવ્યો. ત્યાં તત્ત્વભૂમિની ત્રીજી ભૂમિકાનો છેડો આવ્યો. પ્રવાસીએ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ પ્રસારી ત્યાં એક સુંદર ગોપુરદ્વાર જોવામાં આવ્યું. તેની રમણીયતા દિવ્ય હતી. ચારે તરફ દિવ્ય શોભાનો પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો. જે જોતાંજ જૈનપ્રવાસીના હૃદયમાં હર્ષની લહરીઓ ઉછળવા લાગી.

તૃતીય ભૂમિકા.

સમાપ્ત.

ચતુર્થ ભૂમિકા.

(પાપ પુણ્યની ભૂમિકા.)

ઉછળતા આનંદ સાગરમાં મગ્ન થયેલો અને યોતાના નવનવા પ્રવાસની અદ્ભૂત આશાને ધારણ કરતો જૈનપ્રવાસી તે મનોહર દ્વારને જોઈ ઉભો રહ્યો, તેણે યોતાની દૃષ્ટિ આકાશ તરફ નાંખવા માંડી, તેવામાં ગાપુરના શિખર ઉપરથી નીચે પ્રમાણે એક ગાથા સાંભળવામાં આવી:—

કવિત્ત.

“જાકે ઉદૈ હોત ઘટ અંતર,
વિનશે મોહ મહાત્મ રોક ;
શુજ અરુ અશુજ કરમકી હુબિધા,
મિઠે સહજ દિસે ઇક થોક ;
જાકી કઝા હોત સંપૂરન,
પ્રતિ જાસૈ સબ લોક અલોક ;
સા .બૈવ જાશિ નિરખિ બનરસિ,
સીસ નમાર દેતુ પગ ધોક.

આ કવિત્ત સાંભળતાંજ તેના હૃદયમાં આતિશય આનંદ ઉભરી ચાલ્યો. તેજ વખતે દરવાજાના શિખર ઉપર પૂર્ણ ચંદ્રનો ઉદય થતો જોવામાં આવ્યો. તે જોઈ પ્રવાસી આશ્ચર્ય મગ્ન થઈ ગયો. આ વખતે રાત્રિ નથી, તે છતાં આ ચંદ્રનો ઉદય કેમ થયો હશે? આ કવિતામાં 'પણુ ચંદ્રનું' નામ સાંભળવામાં આવે છે. તેણે ક્ષણ વાર વિચાર કર્યો, ત્યાં તેના હૃદયમાં સ્ફુર્તિ થઈ આવી. તેણે હૃદયમાં વિચાર્યું, “અહા! હવે મારા જાણવામાં આવ્યું. આ આકાશ-ચંદ્ર નથી પણ જ્ઞાનચંદ્ર છે. મારા ઉદ્ધારને માટે તે આ સ્થળે ઉદિત થયો છે.” આ પ્રમાણે તે વિચારતો હતો, તેવામાં પાછો બીજો ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

“જે જ્ઞાનરૂપ ચંદ્રના ઉદયથી અંતરનું મોહરૂપ અંધકાર નાશ પામી જાય છે. તે મોહાંધકારનો નાશ થવાથી, શુભ અને અશુભ કર્મના જે બે પ્રકાર છે, તે દૂર થઈ જાય છે અને સહજ ભાવે કર્મ અંધરૂપ છે એવું દેખાય છે. એવા તે જ્ઞાનરૂપ ચંદ્રની પૂર્ણ કળા પ્રગટ થવાથી લોકાલોકનો પ્રતિભાસ થાય છે. તે જ્ઞાન-ચંદ્રની કળાને કવિ મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરે છે.” ૧

આ ધ્વનિ સાંભળી પ્રવાસીના મનમાં નિશ્ચય થઈ ગયો. જરૂર મારા હૃદયની સ્ફુર્તિ સત્ય છે. આ ખરેખર જ્ઞાનચંદ્રનોજ ઉદય થયો છે. આ ચોથી ભૂમિકાનો પ્રવાસ મારા હૃદયને વિશેષ આનંદ આપશે. અહીં મારા જિજ્ઞાસુ હૃદયની સર્વ કામના પરિ-પૂર્ણ થશે. જેણે મને આ તત્ત્વભૂમિનો માર્ગ બતાવ્યો છે, તે મહા-યોગીનું કહેવાણું થજે. એવા પરોપકારી સજ્જનોને સહુ સ્ત્રવાર ધન્યવાદ ધરે છે.

આ પ્રમાણે પ્રવાસી હૃદયમાં ચિંતવતો હતો. ત્યાં તે જ્ઞાન-ચંદ્ર દિવ્ય સ્વરૂપે મુસાફરની પાસે આવ્યો. તેની સાથે બે પુરૂષો

હતા. તેઓમાં એક પુરૂષ તેની જમણી તરફ ઉભો હતો. તે ધણો દિવ્ય સ્વરૂપી હતો. તેના લલાટ ઉપર ધાર્મિક તેજ ચળકતું હતું. હાથમાં એક નવરંગિત સોનેરી ધ્વજ હતી. તે ધ્વજ ઉપર પુણ્ય એવા મુંદર અક્ષરો લખેલા હતા. તેની ડાબી તરફ એક બીજો પુરૂષ ઉભો હતો. તેની આકૃતિ કાળી હતી. તેની આંખો, મુખ અને નાક કઢૂયા હતા. આકૃતિનો દેખાવ ભયંકર લાગતો હતો. તેના હાથમાં ભાલું હતું અને તે ભાલા ઉપર કાળા રંગની ધ્વજ હતી. તેની અંદર પાપ એવા શ્યામ અક્ષરો લખેલા હતા.

આ દેખાવ જોઈ પ્રવાસી આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેના મનમાં થયું કે, “ આ જ્ઞાનચંદ્રની સાથે આ બે પુરૂષો શામાટે આવ્યા હશે? તેમની ધ્વજઓના ચિન્હ ઉપરથી તેઓ પાપ અને પુણ્ય હોય તેમ લાગે છે.” આવું વિચારી પ્રવાસીએ જ્ઞાનચંદ્રને પ્રણામ કર્યો.

જ્ઞાનચંદ્ર મેઘના જેવી ધ્વનિથી બોલ્યો—ભદ્ર, તું આશ્ચર્ય પામીશ નહીં. માફ અને આ બન્ને પુરૂષોનું સામાન્ય સ્વરૂપ તારા જાણવામાં આવ્યું છે. હવે વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા હોય તો તે તારી ઈચ્છા હું સંપૂર્ણ કરીશ. કારણ કે, તું સર્વ રીતે અધિકારી થયો છું.

પ્રવાસી સાનંદાશ્ચર્ય થઈ બોલ્યો—મહાતુલાવ, આપનું તથા આબન્ને પુરૂષોનું સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. તથાપિ મારા હૃદયમાં જેવો જોઈએ તેવો પ્રકાશ પડતો નથી. આપ જેવા નિર્મળ પુરૂષ આ પાપ પુણ્યને સાથે કેમ રાખો છો? કદિ પુણ્યને રાખતા હો તો તે આપને ઘટે છે, પણ આ પાપને શામાટે રાખો છો?

જ્ઞાનચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું, ભદ્ર, તું માફ સ્વરૂપ જાણે છે,

(૮૫)

તેજતાં શામાટે પુછે છે? જ્યારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય ત્યારે પાપ પુણ્ય જાણવામાં આવે છે. “આ હોય એટલે ત્યાગ કરવા ચોગ્ય છે અને આ ઉપાદેય એટલે ગ્રહણ કરવા ચોગ્ય છે” એ સ્પષ્ટતા મારા (જ્ઞાનચંદ્રના) પ્રકાશથી થઈ શકે છે. જ્યાં જ્ઞાન હોય ત્યાં પાપ પુણ્યનો એક માલમ પડે છે. તેથી તે બન્ને મેં સાથે રાખ્યાં છે. તેમાં પુણ્ય તો મારી સાથેજ હોય છે, પણ આ અપવિત્ર પાપને જે રાખવામાં આવ્યું છે, તે તારા બોધને મારેજ. જ્ઞાનચંદ્રના આ વચન સાંભળી પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈ ગયો અને તેના હૃદયની શંકાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ. પછી તેણે આનંદપૂર્વક જણાવ્યું, હું મહાનુભાવ લોકોપકારી, મહાત્મા, આપની પાસે રહેલા આ પાપ પુણ્ય વિષે મને સમજૂતિ આપો. એ બન્ને તત્ત્વોનું સ્વરૂપ મારા જાણવામાં જોઈએ તેવું આવ્યું નથી. કોઈ પણ પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવું, એ જ્ઞાનથી બને છે. તો આપ પોતેજ જ્ઞાનરૂપ છો. તેના મુખથી જ એ સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવે તો મને ઘણાજ લાલ થાય. મારે કૃપા કરી આ પાપ પુણ્યનું સ્વરૂપ દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવો. પ્રવાસીનાં આ વચન સાંભળી જ્ઞાનચંદ્ર હર્ષથી વિશેષ પ્રકાશિત થઈ ગયો, અને તેણે પ્રસન્ન મુખે કહ્યું, ભદ્ર, ધ્યાન આપી સાંભળ—

સૈવયા.

“જैसे काहु चंफाळी जुगलपुत्र जने तिन्हे,
 एक दियो वामनकुं एक घर राख्यो है;
 वामन कहायो तिन्ह मद्यमांस त्यागकीनो,
 चंफाळ कहायो तिन मद्यमांस चाख्यो है;
 तैसे एक बेदनी करम के जुगलपुत्र,
 एक पाप एक पुण्य नांउ जिन्न जारव्यो है;

दुहो माहिं दोरूप दाउ करमबंध रूप,

याते ज्ञानवंतने न कोउ अजिद्वारव्यो है. ॥ १ ॥

હું પ્રવાસી, આ કવિતાનો ભાવાર્થ સુગમ છે. તથાપિ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને માટે હું તેનું ભાષાંરૂપે વ્યાખ્યાન કરું, તે સાંભળ.

“જેમ કોઈ ચંડાળની સ્ત્રીએ એ પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેમાં એક પુત્ર બ્રાહ્મણને ઘર રાખ્યો, અને એક પુત્ર પોતાને ઘર રાખ્યો. તેમાં જે પુત્ર બ્રાહ્મણના ઘરમાં રહ્યો તેણે મધમાંસનો ત્યાગ કરી દીધો અને જે ચંડાળના ઘરમાં રહ્યો તેણે મધમાંસ સેવવા માંડ્યાં. તેવી રીતે વેદનીય કર્મના એ પુત્રો છે, એક પાપ અને બીજો પુણ્ય. તે બન્નેનાં નામ જીદાં છે પણ સ્વભાવ એક છે; કારણકે તે બન્નેમાં વેદવાની સત્તા છે. એટલે બેદરૂપ છે. તેમજ તે પાપ પુણ્ય બન્ને કર્મનાં બંધરૂપ છે, એથી જ્ઞાનીજન એ બન્નેમાં કોઈનો પણ અભિલાષ કરતાં નથી.

પ્રવાસીએ શંકા કરી પુછ્યું, મહાનુભાવ, આપે જે પાપ પુણ્યનો સ્વભાવ સરખો કહ્યો, તેમાં મને શંકા રહે છે; કારણકે, તે બન્ને સરખાં દેખાતાં નથી. તેમનાં કારણ, રસ, સ્વભાવ તથા ફળ જીદાં જીદાં છે. વળી તેઓમાંથી એક પ્રિય લાગે છે અને બીજો અપ્રિય લાગે છે.

હું મહાનુભાવ, જે પરિણામ તીવ્રકષાયમય એટલે જેને સંકેશ પરિણામ કહે છે, તેનાથી પાપનો બંધ થાય છે અને કષાયનું જે મંદ-પણું તે વિશુદ્ધ પરિણામ છે, તેનાથી પુણ્યનો બંધ થાય છે. એવા તેમના જીદા જીદા કારણો છે.

વળી પાપના ઉદયથી અશાતા થાય છે, તેનો સ્વાદ કરવો છે

અને પુણ્યના ઉદયથી શાતા થાય છે, તેનો સ્વાદ મિષ્ટ છે. એટલે પાપ અને પુણ્ય—એ બન્નેમાં રસભેદ પણ રહેલો છે.

પાપકર્મ કલેશરૂપ તથા તીવ્રકષાયરૂપ છે અને પુણ્ય કર્મ શુદ્ધ-રૂપ અને મંદકષાયરૂપ છે—એથી તે બન્નેનો સ્વભાવ પણ જુદો જુદો થયો.

પાપકર્મથી નરક અને તિર્યચની ગતિ થાય છે અને પુણ્યકર્મથી મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે પાપ તથા પુણ્યના ડૂળમાં પણ ભેદ છે. આ પ્રમાણે કારણ, રસ, સ્વભાવ અને ફળમાં ભેદવાળા—એ પાપ પુણ્યની સમાનતા શી રીતે ઘટે ?

જ્ઞાનચંદ્ર—મિત્ર પ્રવાસી, સાંભળ—

પાપ અને પુણ્ય—બન્નેનો બંધ થાય છે. તે બંધ હોય ત્યાં મુક્તિ હોયજ નહીં. એટલે તે બન્ને સમાન થયા. પાપ કદુ રસમાં છે અને પુણ્ય મધુર રસમાં છે—એ બન્ને રસ કાંઈ પાપ પુણ્યનાં નથી પણ પુદ્ગળના છે, એટલે તે બન્ને સરખા થયા. વળી સંકલેશ પરિણામને લીધે પાપ છે અને વિશુદ્ધ સ્વભાવથી પુણ્ય છે, એટલે તે બન્નેની સમાનતા થઈ. પાપનું ફળ નહારી ગતિ અને પુણ્યનું ફળ સારી ગતિ—એ ભેદને લઈનેજ આ જગતના જાણી વિશેષતા છે, એથી પણ તેમની સમાનતા છે. હું ભદ્ર, જે પાપ પુણ્યના કારણ, રસ, સ્વભાવ અને ફળમાં ભેદ લાગે છે, તે મિથ્યા-મતિમાં લાગે છે. જ્યારે તેને જ્ઞાનદષ્ટિથી જોઈએ ત્યારે તે દ્વૈત-ભાવ—ભેદ દેખાશે નહીં. કારણકે, એ બન્નેને વિષે આત્માનું અવ-લોકન નથી, તેથી તે બન્ને અંધકૂપ જેવા છે. વળી તે બન્ને કર્મ હોવાથી બંધરૂપ છે. મોક્ષમાર્ગમાં તેમનો વિનાશ છે. અને જ્યારે તેમનો અભાવ જોવામાં આવે ત્યારે તે બન્નેની ઉપર સમાન ભાવ લાગશે. તેને માટે એક વિદ્વાન જ્ઞાની કવિ નીચેની કવિતા કહે છે.

(૮૮)

સવૈયા.

“શીલ તપ સંગમ વિરતિ દાન પૂજાદિક,
અથવા અસંજમ કષાય વિષે જોગ હૈ;
કોઝ શુજ રૂપ કોઝ અશુજ સરૂપ મૂલ,
વસ્તુ કે વિચારત હુવિધ કર્મ રોગહૈ;
એસો બંધપદ્ધતી બઘાની વીતરાગદેવ
આતમ ધરમેં કરમ ત્યાગ જોગ હૈ;
જૌજલ તરૈયા રાગ દોષકો હરૈયા,
મહા મોષકો કરૈયા એક શુદ્ધ ઉપયોગ હૈ.” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી સાંભળતાંજ ખુશી ખુશી થઈ ગયો. તેણે આનંદ-પૂર્વક જણાવ્યું, મહાનુભાવ, કવિતા ઘણીજ રસિક અને બોધક છે. તેની વ્યાખ્યા આપના મુખમાંથીજ પ્રકાશવી જોઈએ.

જ્ઞાનચંદ્ર—સાંભળ.

“બ્રહ્મચર્ય, તપ, પાંચઈન્દ્રિયનો નિમ્રહ, સંવર, દાન અને પૂજા વગેરે ક્રિયા એ પુણ્યબંધનાં કારણ છે. અને અસંયમ, કષાય, અને વિષય ભોગ એ પાપબંધનાં કારણ છે. એ બન્નેમાં કોઈ શુભ કર્મ કાર્ય છે અને કોઈ અશુભ કર્મ કાર્ય છે; પણ વસ્તુનું મૂળ વિચારતાં તે બન્ને કર્મરોગ છે. એ બંધનની પદ્ધતી શ્રી વીતરાગ દેવે કહ્યેલી છે, પણ જ્યારે આત્માના સ્વભાવ જોઈએ ત્યારે તે બન્ને કર્મની ક્રિયા ત્યાગવા યોગ્ય છે; એમ લાગે છે. એવાં પાપ પુણ્યના ત્યાગ કરનાર, ભવજ્ઞાને તરનાર, રાગદ્વેષને હરનાર અને મોક્ષને કરનાર એક શુદ્ધ ઊપયોગ છે.

આ સાંભળી પ્રવાસી હર્ષિત થયો, પણ તેના હૃદયમાં શંકા થઈ હોય, તેણે તેની મુખમુદ્રા ઉપર દખાવા લાગ્યું, એટલે જ્ઞાન-ચંદ્રે કહ્યું, ભદ્ર પ્રવાસી, તમે પ્રસન્ન થયા દખાવ્યો છો, તથાપિ તમારી મુખમુદ્રા ઉપર શંકા હોય એમ લાગે છે, તો તમને જે શંકા હોય તે ખુશીથી પૂછો.

પ્રવાસી મુખ ઉપર હર્ષનાં ચિન્હ દર્શાવી બોલ્યો—મહાનુભાવ, તમે મોક્ષમાર્ગમાં શુભ અને અશુભ પુણ્યપાપ બન્નેનો નિષેધ કર્યો, તેથી મારા મનમાં સંદેહ પડે છે, કારણકે, જે મોક્ષ-માર્ગના સાધક જ્ઞાતા છે તે દેશવિરતિ નામે પાંચમા ગુણ સ્થાનકે વર્તનારા અને છઠ્ઠા તથા સાતમા ગુણસ્થાને વર્તનારા સર્વવિરતિ થયા છે. તેમની તે દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિ અવસ્થા ધ્યાત-ધ્યાતાની શુદ્ધ ક્રિયાના આલંબનને લઈને કહેવાય છે. તો તે પુણ્ય પાપની કરણીનો નિષેધ શી રીતે થાય ?

જ્ઞાનચંદ્ર—હાંતના ઉજવળ ફિરલોથી દિશાઓને પ્રકાશ કરતો બોલ્યો—ભદ્ર, તારી શંકા ખરાબર છે, પણ તે માત્ર થોડો તાત્વિક વિચાર કરવાથી દૂર થઈ જાય તેમ છે. સાંભળ—જેમ શ્રુતજ્ઞાનનું આલંબન અક્ષરનો ન્યાસ છે, તેમ શુભ કર્મનો ન્યાસ જોવામાં આવે છે, પણ તે અનુભવનોજ અભ્યાસ છે, તે અનુભવના અભ્યાસ-રૂપ આલંબન જ્ઞાતાનું છે અને તે જ્ઞાતાની પાસેજ છે. તેમાં રાગ, દ્વેષ, કષાયાદિ વિના આત્માની જે સમાધિ છે, એટલે પરરૂપને વિષે નિરૂપયોગીપણે રહેવું છે, તેજ મોક્ષરૂપ છે. અને જે ખેદ—સંતાપ-રૂપ છે, તે પુદ્ગલની હયા છે.

મિત્ર પ્રવાસી, આ વાત તારા સમજવામાં આવી કે નહીં ?

પ્રવાસી—મહાનુભાવ હું સમજ્યો છું. પણ મને એક બીજી શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે ?

T. ૧૨.

(૯૦)

જ્ઞાનચંદ્ર—શી શકા છે? કહે,

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, તમારા કહેવા ઉપરથી એટલું સમજાયું કે, એજ શુભક્રિયાને વિષે બંધ છે અને એજ શુભક્રિયાને વિષે મોક્ષ છે—પણ તે કેવી રીતે થાય? તે મને સમજાવો.

જ્ઞાનચંદ્ર—સાંભળ, જે ચિદ્વાનંદ છે, તે સદા મોક્ષ સ્વરૂપ છે. અને જે ક્રિયા છે, તે સદા બંધમય છે. જેટલો કાળ ચેતન જ્યાં વસે છે, તેટલો કાળ તે તેજ રસમાં રહે છે; એટલે જ્યાંસુધી આત્માને અનુભવ રહે, ત્યાંસુધી શુભક્રિયા કરતાં છતાં મોક્ષરૂપમાં રહે છે. તેનું નામ અપ્રમત્તા કહેવાય છે. જ્યારે તે પોતાનું સ્વરૂપ ભુલી બંધ થાય ત્યારે જ્યાં કરણીનો રસ ડરાવે ત્યાં બંધનાજ કષ્ટ પ્રેસાવે છે.

પ્રવાસી—મહાશય, હવે મારા સમજવામાં આવી ગયું.

જ્ઞાનચંદ્ર—તથાપિ નીચેની એક સૂક્ત કવિતા યાદ રાખજે, તેમાં મોક્ષનું કારણ દર્શાવેલું છે.

સોરઠો.

અંતર દૃષ્ટિ લેવાઈ, અરુ સરૂપકો આચરણ ।

ए परमात्म जाऊ, शिव कारन एई सदा ॥ १ ॥

“બાહ્યદૃષ્ટિ છોડી અંતર્દૃષ્ટિ રાખી સ્વરૂપનો જપ કરવો અને તેના સ્વરૂપનું આચરણ કરવું એટલે જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્ર આચરવાં, તેથી પરમાત્મભાવ સિદ્ધ થાય છે. સદાકાળને વિષે એક મોક્ષનું કારણ છે. ” ૧

પ્રિય પ્રવાસી, આ ઉપરથી તારે એટલું સમજવું કે, શુભકર્મ તે પુણ્ય, અને અશુભકર્મ તે પાપ—એ બંને કર્મ છે, પુદ્ગળના પિંડ છે અને જે રાગદ્વેષાદિ મળરૂપ વિભાવ છે—એ બંનેમાં દષ્ટિ રાખવાથી સુક્તિ ન થાય અને કેવળ જ્ઞાનનું પદ પણ પ્રાપ્ત ન થાય. વળી તારે એવી શંકા ન કરવી કે, જે હિંસાદિક અશુભ ક્રિયા છે, તે અશુદ્ધ છે અને જે દયાદાનાદિક શુભ ક્રિયા છે, તે શુદ્ધ છે, તે અશુદ્ધ ક્રિયાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ ક્રિયા કરવામાં મોક્ષપદમાં શી હાનિ થાય? આ શંકા ટકી શકે તેમ નથી. કારણકે, જ્યાંસુધી કોઈ જાતની ક્રિયા કરવાના પરિણામ રહે ત્યાંસુધી ઉપયોગવાળો આત્મા ચંચળ રહે છે. એટલે જ્યાંસુધી ક્રિયામાં ઉપયોગ રહે ત્યાંસુધી આત્માની સ્થિરતા થતી નથી. તેમજ તે આત્માનો શુદ્ધ અનુભવ કહેવાતો નથી. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પુણ્ય પાપની બંને ક્રિયા મોક્ષમાર્ગમાં અંધ કરનારી છે. બંનેમાંથી એકે ક્રિયા સારી નથી. જ્યાં સુક્તિમાર્ગનો આશ્રય વિચારવામાં આવે ત્યાં બંને ક્રિયા નિષિદ્ધ કહેલી છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનચંદ્રનાં વચન સાંભળી પ્રવાસી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે ઉદ્દાસથી જણાવ્યું, હું મહોપકારી, હવે મને નિશ્ચય થયો છે. આપ પોતેજ મોક્ષનો માર્ગ છો. કારણકે, આપ જ્ઞાન સ્વરૂપ છો. તે વિષે એક રસિક કવિતા મારા હૃદયમાં સ્ફુરી આવી છે. આપની આજ્ઞા હોય તો કહી સંભળાવું.

જ્ઞાનચંદ્ર પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા—ભદ્ર, ખુશીથી કહી સંભળાવ. તારા અંતર્હૃદયમાં મારા સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે.

પછી પ્રવાસીએ નીચે પ્રમાણે તે કવિતા કહેવા માંડી.

સવૈયા.

“મુક્તિકે સાધકકો વાધક કરમ સવ,
 આતમા અનાદિકો કરમમાંહિ લુક્યો હૈ;
 एते परि कहै जो कि पाप बुरो पुण्य जलो,
 सोइ महामूढ मोक्ष मारगसों चुक्यो है;
 सम्यक् सजाउ द्विये हियमें प्रगट्यो ज्ञान,
 उरध उमंगी चढ्यो काहूँ न रुक्यो है;
 आरसीसो उज्ज्वल बनारसी कहत आपु,
 कारन सरूप व्हैके कारजकों दुक्यो है ॥ ૧ ॥

પ્રવાસીના મુખથી આ કવિતા સાંભળી જ્ઞાનચંદ્રે પુછ્યું,
 ભદ્ર, આ કવિતા તે ક્યાં સાંભળી હતી? પ્રવાસી બોલ્યો, મહા-
 નુભાવ, તે મેં પૂર્વે ક્યાંઈ પણ સાંભળી ન હતી. આ વખતેજ
 આપના પ્રત્યક્ષ દર્શન થવાથી મારા નિર્ભજ હૃદયમાં તે રકુરી
 આવી છે.

જ્ઞાનચંદ્રે સાનંદાશ્ચર્ય થઈ બોલ્યો. ભદ્ર પ્રવાસી, હવે તારું
 જીવન સાર્થક થઈ ચુક્યું છે. તારી જેમ તારો આત્મા પણ સન્મા-
 જનો પ્રવાસી થયો છે. હવે એ કવિતાની આખ્યા કહી
 સંભળાવ.

પ્રવાસી પ્રસન્નતાથી બોલ્યો—

“જે આત્મા મુક્તિનો સાધક છે, તેને સર્વકર્મ બાધક છે;
 એથીજ અનાદિ કાળનો આત્મા કર્મમાં દબાઈ રહ્યો છે; એમ છતાં
 જે કોઈ કહે કે, “પાપકર્મ નહાઈ છે અને પુણ્યકર્મ સાઈ છે.” તો તેને

મહામુદ જાગ્યો. એટલુંજ નહીં પણ તે મોક્ષમાર્ગથી ચુક્યો છે; એમ જાણ્યું. એવામાં જે કોઈને ભવપણાના પરિપાકથી સમ્યક્ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, તે સમજવું કે, તેના હૃદયમાં જ્ઞાન પ્રગટ થયું અને તે ઉમંગથી ઉર્ધ્વ દિશા તરફ વાલ્યો. પછી કોઈ કર્મથી તે રોકાઈ શકવાનો નથી. તે મહાન્ આત્મા દર્પણની પેઠે ઉજવળ થઈ પોતાના જ્ઞાનોપયોગપણાથી કારણસ્વરૂપી થઈ પોતાના મુક્તિરૂપ કાર્યની સમીપ પોતેજ હોઈ છે.”

પ્રવાસીની આ વાળ્યા સાંભળી જ્ઞાનચંદ્રે પોતાની જ્ઞાનકળા વિશેષ પ્રકાશ કરી તે પ્રવાસીને આલિંગન આપ્યું. તેના આનંદમય આલિંગનથી પ્રવાસીને એવો પરમાનંદ પ્રગટ થયો કે જે અવર્ણનીય હતો.

તેજ વખતે તેના હૃદયમાં જ્ઞાન અને કર્મના વર્ણનની એક બીજી કવિતા સ્ફુરી આવી. તે વખતે જ્ઞાનચંદ્રે મૃદુલાસ્ય કરી કહ્યું, ભદ્ર, તારા હૃદયમાં જે સ્ફુરણ થઈ છે, તેને વાણી રૂપે પ્રગટ કર.

તરત પ્રવાસી નીચે પ્રમાણે કવિતા બોલ્યો:—

સવૈયા.

“ જોશોં અષ્ટ કર્મકો વિનાશ નાહિ સરવથા,
તોશોં અંતરાતમામેં ધારા દોઢ વરની ;
એક જ્ઞાન ધારા એક શુનાશુજ કર્મ ધારા,
દુઢ્ઠી પ્રકૃતિ ન્યારી ન્યારી ન્યારી ધરની ;
જ્ઞાન ધારા મોઢરૂપ મોઢકી કરનહાર,
દોષકી હરનહાર જો સમુદ્ર તરની ;

इतनो विशेष जु करमधारा बंधरूप,

पराधीन सकति विविध बंधकरनी.” ॥ १ ॥

કવિતા સાંભળી જ્ઞાનચંદ્રે પ્રેમથી કહ્યું, એની સાથે વ્યાખ્યા કહી
અતાવ. કે જેથી રસભંગ ન થાય.

પ્રવાસી નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:—

“જ્યાંસુધી આઠ કર્મનો સર્વથા નાશ થયો નથી, ત્યાંસુધી
મુક્તિ હોતી નથી. ત્યાંસુધી અંતરાત્માના સ્વરૂપમાંથી એ ધારા
વહે છે. એક જ્ઞાનની ધારા, અને બીજી શુભાશુભ કર્મની ધારા.
બન્નેની પ્રકૃતિ બુદ્ધીબુદ્ધી છે. તેમજ બન્નેના ક્ષેત્ર પણ બુદ્ધા બુદ્ધા
છે. તેમાં એટલું વિશેષ છે કે, જે કર્મધારા છે, તે બંધરૂપ છે અને
જડપણાને લીધે તેની શક્તિ પરાધીન છે. એટલુંજ નહીં પણ તે પ્રકૃતિ
બંધ, સ્થિતિબંધ અને રસબંધ—એવા વિવિધ જાતના બંધને કરનારી છે.
અને જે જ્ઞાનધારા છે, તે મોક્ષરૂપ હોવાથી મોક્ષની કરનારી છે, દોષમા-
ત્રની હરનારી છે અને આ ભવસમુદ્રને તારનારી નાવિકા સમાન
છે.” ૧ આ વ્યાખ્યાન સાંભળી જ્ઞાનચંદ્ર અતિ આનંદમાં આવી
ગયો. તેણે પોતાનો જમણો હાથ પ્રવાસીના મસ્તક પર મુક્યો.
તે વખતે તેની ડાંબી તરફ રહેલો પાપ પુરૂષ કંપી બોલ્યો—એટલે
જ્ઞાનચંદ્રે ગર્જના કરી કહ્યું, અરે મલિન પુરૂષ, તું હવે બોલ્યો જા.
તારું દર્શન અમને અપવિત્ર કરે છે. હવેથી તું કદિ પણ અમારી પાસે
આવીશ નહીં, તેમજ આ પ્રિય પ્રવાસીની પાસે પણ જઈશ નહીં.
આટલું કહેતાંજ તે મલિન પુરૂષ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ પ્રસંગે એક બીજી દિવ્ય તેજ આકાશ તરફથી આવતું
જોવામાં આવ્યું, તેને જોતાંજ જ્ઞાનચંદ્ર અને પ્રવાસી ચક્રિત

થઈ ગયા. તે વખતે તે દિવ્ય તેજમાંથી નીચિનું કાવ્ય
સંભળાયું:—

સવૈયા.

“ સમુજે ન જ્ઞાન કહૈ, કરમ કિયતાં મોક્ષ,
એસે જીવ વિકલ્પ મિથ્યાતકી મહલમેં ;
જ્ઞાન પછ ગહૈ કહૈ આતમા અબંધ સદા,
વરતે મુછંદ તેજ વૂમેહૈ ચહલમેં ;
જયા જોગ કરમકરે પેં મમતા ન ધરૈ,
રહૈ સાવધાન જ્ઞાન ધ્યાનકી ટહલમેં ;
તેઈ જવસાગરકે ઉપર વહે તરૈ જીવ,
જિનહકો નિવાસ સ્યાદાદકે મહલમેં ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળી જ્ઞાનચંદ્રે કહ્યું, ભદ્ર, તારા ભાગ્યનો ઉદય
થયો. આ દિવ્ય તેજનું દર્શન તારા હૃદયની શંકાને દૂર કરી તને સ-
ન્માર્ગનું દર્શન કરાવશે.

પ્રવાસીએ ઇંતેજારીથી પુછ્યું, મહાનુભાવ, આ દિવ્ય તેજમાં
શું છે ?

જ્ઞાનચંદ્રે—સાનંદવદને કહ્યું, તે જ્યોતિમાં પરમ પવિત્ર સ્યાદા-
દની પ્રતિમા છે. સ્યાદાદ પોતે પોતાનો પરમ પ્રભાવ દર્શાવવાને
અહીં પ્રત્યક્ષ થયો છે.

જ્ઞાનચંદ્રનાં આ વચનો સાંભળતાંજ મુસાફરની પવિત્ર દૃષ્ટિ
ઉપર ઉદ્ઘાસનો વિકાશ થઈ ગયો. તેણે સાનંદાશ્ચર્ય થઈને કહ્યું,
મહાનુભાવ, હું તો કૃતાર્થ થઈ ગયો. માંડે ભાગ્ય ઉદયના શિખર
ઉપર આવી ગયું. પ્રભુ સ્યાદાદના સ્વરૂપની છાયા મારા શક્તિ

દૃઢ્યને શીતળતા આપશે. આ બધો પ્રતાપ આપનોજ છે. જે આપ જ્ઞાન સ્વરૂપ મહાનુભાવના મને દર્શન થયાં નહોતે તો હું આવી ઉત્તમ સ્થિતિમાં ક્યાંથી આવતે. જ્ઞાનના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિના સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? હે મહોપકારી મહાશય, જે આ દિવ્ય ધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો. તે ધ્વનિનો સ્પષ્ટાર્થ મારા જાણવામાં આવ્યો નથી. તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ ક્યારે થશે ?

જ્ઞાનચંદ્રે વાણીનો પ્રકાશ કર્યો—મિત્ર પ્રવાસી, તે ધ્વનિમાં એક કવિતા કહેવામાં આવી છે, તેમાં સ્યાદ્વાદને એક મહેલની ઉપમા આપી છે. સ્યાદ્વાદરૂપ મહેલમાં રહેલો જીવ આ સંસાર-સાગરને સુખે તરી જાય છે.

ભદ્ર, તે કવિતાની એવી વ્યાખ્યા છે કે, “જે ક્રિયાવાદી છે, તે કહે છે, કે જ્ઞાનના કરતાં ક્રિયા-કર્મ શ્રેષ્ઠ છે ; કારણકે, જ્ઞાનની અંદર સંશય ઉપજે છે અને સંશય થવાથી જીવની અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે. તેથી ‘ક્રિયા-કર્મ કરવાથીજ મોક્ષ થાય છે.’ આ પ્રમાણે ક્રિયાવાદી જીવ મિથ્યાત્વની ગહલમાં કહે છે. જે જ્ઞાનવાદી (સાંખ્ય-મતી) છે તે કહે છે કે, બંધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિનેજ છે, આત્મા તો સદા બંધરહિત છે—આથી તે સ્વચ્છંદતાથી પ્રવર્તે છે. આ બન્ને કદંબમાં ખૂડેલા છે. પણ જે સ્યાદ્વાદી છે તે કોઈનો વિરોધી કે પક્ષપાતી નથી, તે ગુણગણામાફક ક્રિયા-કર્મ કરે છે, પણ કર્મને ઉદયદશામાં રાખે છે, મમતાથી દૂર રહે છે અને જ્ઞાનધ્યાનની સેવામાં સાવધાન રહે છે, એવા સ્યાદ્વાદી જીવ સર્વોપરિ થઈ ભવ-સાગરને તરે છે, કારણકે તેઓનો નિવાસ સ્યાદ્વાદરૂપ મહેલમાં છે.”

આ વ્યાખ્યા સાંભળી પ્રવાસીના નેત્ર હર્ષથી વિકસર થઈ ગયા. તેણે પરમ પ્રીતિથી તે જ્યોતિના દર્શન કર્યાં. તેવામાં તો તે જ્યોતિ આગળ આવી ઉભું રહ્યું, તેમાંથી એક દિવ્ય પુરૂષ પ્રગટ થઈ ઉભો

રહેા. તેણે જ્ઞાનચંદ્રને વંદના કરી. પછી જ્ઞાનચંદ્ર અને સ્યાદ્વાદ બન્ને આનંદથી ભેટી પડ્યાં. આદેખાવ જોઈ પ્રવાસીનું શરીર રોમાંચિત થઈ ગયું. અને તેના નેત્રમાંથી આનંદનાં અશ્રુ વર્ષવા લાગ્યાં.

જ્ઞાનચંદ્રે પોતાના મિત્ર સ્યાદ્વાદને તે પ્રવાસીનું ઓળખાણ કરાવ્યું. પ્રવાસીને પૂર્ણ અધિકારી તથા નિર્મળ હૃદયનો જોઈ સ્યાદ્વાદને સંતોષ થયો. પ્રવાસીએ વંદના કરી કહ્યું, મહાનુભાવો, તમે બન્ને મહાશયોનાં સાથે દર્શન કરી હું પૂર્ણ કૃતાત્મ થયો છું. હું મહાનુભાવ સ્યાદ્વાદ, તમે કૃપા કરી મને યોગ્ય સદ્બોધ આપો.

સ્યાદ્વાદે સાનંદવદને જણાવ્યું, ભદ્ર, જે ધ્વનિરૂપ કવિતા અને તેનું વ્યાખ્યાન આ મારા પરમ મિત્ર જ્ઞાનચંદ્રે કરી બતાવ્યું છે, તેમાં મારા સ્વરૂપનો કેટલોએક બોધ આવી ગયો છે. તથાપિ માંડે ખરેખરે શુદ્ધ સ્વરૂપ હું તને બીજે પ્રસંગે જણાવીશ. કારણકે હજી તારો પ્રવાસ લાંબો છે અને તેમાં તારે ઘણું ઘણું જોવાનું અને જાણવાનું છે. તે જોયા અને જાણ્યા પછી તને મારા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો વિશેષ બોધ થઈ શકશે. આ વખતે તને માત્ર આ જ્ઞાનચંદ્રની સાથે માંડે દર્શન કરાવાની મારી ઈચ્છા હતી. તે મેં પરિપૂર્ણ કરી છે. હવે હું મારા મિત્ર જ્ઞાનચંદ્રને સાથે લઈ અહીંથી બીજા પ્રદેશમાં જવાને ધાડું છું. ભદ્ર, તારું કલ્યાણ થશે. અને આ તારો તત્વભૂમિનો પ્રવાસ સર્વ રીતે સફળ થશે. ભદ્ર, હવે અમે જઈએ છીએ. તું નીચેની કવિતા તારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરજે :—

સવૈયા.

जेसँ मतवारो कोउ कहै और करै,

और तैसे मूढ प्रानी विपरीतता धरतुँ है ;

T.—૧૩

અશુભ કરમ બંધ કારન બચાવે માને,
 મુગતિકે હેતુ શુભ રીતિ આચરતું હૈ;
 અંતર મુદ્દષ્ટિ જઈ મૂઢતા વિસરી ગઈ,
 જ્ઞાનકો ઉદ્યોત ત્રમ તિમિર હરતુ હૈ;
 કરનસોં જિન્ન રહે આતમ સરૂપ ગઈ,
 અનુજૌ આરંજિ રસ કૌતુક કરતું હૈ ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે કવિતા કહ્યા પછી તરતજ તેની વ્યાખ્યાનો આ-
 રંભ કર્યો—

“કોઈ મતવાળો પુરૂષ કહો કાંઈ અને કરે કાંઈ, તેમ મૂઢ પ્રાણી
 વિપરીત ભાવ ધારણ કરે છે. એટલે અશુભ કર્મને અંધતું કારણ
 સમજે છે અને શુભ કર્મને મુક્તિતું કારણ સમજે છે. બ્યારે જ્ઞાનીને
 અંતઃ દૃષ્ટિ થાય એટલે તેની મૂઢતા મટી જાય છે, અને તેનામાં જ્ઞા-
 નનો ઉદ્યોત થવાથી ભ્રમરૂપ અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે. ત્યારે
 તેના સમજવામાં આવે છે કે, મુક્તિતું કારણ શુભ કર્મ નથી. પછી
 તે જ્ઞાની મમતાનો ત્યાગ કરી અને આત્માનુંજ સ્વરૂપ મહણ કરી
 આત્માના અનુભવના આરંભ રસનું કૌતુક કરે છે.”

મિત્રપ્રવાસી, આ પદને તારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરજો. એટલે
 તારામાં અધ્યાત્મમગનું પોષણ થયા કરશે. એ મહામગથી તારો આત્મા
 કોઈ અનિર્વચનીય આનંદને અનુભવશે અને તને તારો પ્રવાસ ધ-
 ભ્રાજ આનંદદાયક થઈ પડશે. મિત્રપ્રવાસી, હવે અમે જઈએ
 છીએ. આ અમારો અને તારો સમાગમ સ્મરણમાં રાખી પાપ
 પુણ્યનું તથા આત્માનું સ્વરૂપ ચિતાર્યા કરજો.

પ્રવાસીએ અંજળી બેઠી કહ્યું, મહાનુભાવો, તમે બન્નેએ

મારો પરમ ઉપકાર કર્યો છે. તથાપિ મારી એક પ્રાર્થના છે, તે અંગીકાર કરવા કૃપા કરશો.

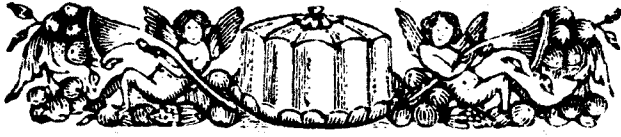
જ્ઞાનચંદ્ર તથા સ્યાદ્રાદે એકીસાથે કહ્યું, ભદ્ર, શી પ્રાર્થના છે ?

પ્રવાસીએ નમ્ર વચને જણાવ્યું, હે મહોપકારી મહાશયો, મારી એટલી પ્રાર્થના છે કે, તમારે ફરીવાર મને દર્શન આપવું કે જેથી મારા આત્માને વિશેષ અવલંબન મળે.

બન્નેએ ઉમંગથી જણાવ્યું, ભદ્ર, ખુશી થા. આ તારા તરવ-ભૂમિના પ્રવાસમાંજ પુનઃ અમે તારા દૃષ્ટિમાર્ગમાં આવીશું. તેમ વળી તું કદિ પણ અમારાથી જુદા રહીશ નહીં. તારા હૃદયમાં અમારા બન્નેની એટલે જ્ઞાન તથા સ્યાદ્રાદની સ્થિતિ રહેશે. “આટલું કહી તેઓ બન્ને ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા. જૈનપ્રવાસી એકી નજરે તેમની સામું જોઈ રહ્યો.”

ચતુર્થ ભૂમિકા,
સમાપ્ત.

પંચમ ભૂમિકા.

(આશ્રવતત્ત્વભૂમિકા.)

જૈનપ્રવાસી હૃદયમાં તાત્ત્વિક આનંદને અનુભવ કરતો આગળ ચાલ્યો, ત્યાં એક સુંદર મહેલ તેના જોવામાં આવ્યો. તે મહેલની રચના અદ્ભુત હતી. તેની ચારે બાજુ વિવિધ પ્રકારની યાંત્રિક અને મનોરંજક શાલા પ્રકાશી રહી હતી. તેની આગળ એક સુંદર નાનું સરોવર આવી રહેલું હતું. તે સરોવરની અંદર તે મનોહર મહેલનું પ્રતિબિંબ પડતું, તેથી સરોવરમાં પણ અદ્ભુત ચિત્રમય રચના લાગતી હતી. તે સરોવરની ચારે તરફ આરસ પથ્થરથી બાંધેલા નાના નાળાઓ આવી રહ્યા હતા, તેમાંથી નિર્મળ જળની નાની નાની નીકો વહેતી હતી. અને તે નીકોથી તે સરોવરના સ્વાભાવિક જળમાં વધારો થતો હતો.

આ દેખાવ જોઈ જૈનપ્રવાસી વિચારમાં પડ્યો—“ આ સુંદર મહેલ કોનો હશે? તેની પાસે આ રમણીય સરોવર શામાટે રાખેલું હશે? આ મહેલમાં કોનો વાસ હશે ?” આ પ્રમાણે પ્રવાસી વિચાર કરતો હતો, ત્યાં એક સુભટ હાથમાં જ્યોતિર્રૂપ શસ્ત્ર ધારણ કરતો ત્યાંથી પસાર થયો. તેને જોઈ પ્રવાસી આશ્ચર્ય પામી ગયો—તે સુભટનું સ્વરૂપ ઉદ્ભટ છતાં શાંત દેખાતું હતું. તેની સુખાકૃતિ માત્ર તેના વિરોધીનેજ ભયંકર લાગતી પણ બીજાને આનંદદાયક

લાગતી હતી. તેને જોઈ પ્રવાસી સ્થિર થઈ ઉભો રહ્યો—ત્યાં નીચે પ્રમાણે આકાશવાણી પ્રગટ થઈ:—

સર્વેયા.

“જે જે જગવાસી જીવ યાવર જંગમરૂપ,
તે તે નિજ વશ કરી રાखે વઘ્ન તોરિકે;
મહાઅજિમાની એસો આશ્રવ અગાધ જોધો,
રોપિ રનથંજ ઢાઢો જયો મૂઝ મોરિકે;
આયો તિહિ ધાનક અચાનક પરમ ધામ,
જ્ઞાન નામ સુજટ સવાયો વઘ્ન ફોરિકે;
આશ્રવ પઝાર્યો રનથંજ તોરિ ઝાર્યો તાહિ,
નિરસી વનારસી નમત કર જોરિકે.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળતાંજ પ્રવાસીના હૃદયમાં વિશેષ આશ્ચર્ય થઈ આવ્યું. તેણે પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કર્યો, ત્યાં તેના જાણવામાં આવ્યું કે, “આ કવિતા ઉપરથી જણાય છે કે, આ શાંત સ્વરૂપ સુભટ તે જ્ઞાનરૂપી સુભટ છે. આ આકાશવાણી મને ઓળખાવાને મારેજ ઉદ્ભવ પામી છે અને મારા હિતની ખાતર તેણે ખરેખરી સૂચના આપી છે. હવે મારે આ મહાવીરને પુછવું જોઈએ અને મારા હૃદયની ઉત્કંઠા શાંત કરવી જોઈએ.” આવું વિચારી પ્રવાસી પ્રેમપૂર્વક બોલ્યો—મહાવીર, આપ કોણ છો? અને જે આકાશવાણી થઈ તે શામાટે થઈ છે? તે સુભટ હાથ કરતો બોલ્યો—ભદ્ર, તેં મારા સ્વરૂપને ઓળખ્યું છે, તે છતાં ‘આપ કોણ છો’ એ પ્રશ્ન કેમ કરે છે? અને જે આકાશવાણી થઈ હતી, તેણેજ

મારું અને પોતાનું સ્વરૂપ મૂલ્યવી આપ્યું છે. પ્રવાસીએ ઉત્તર આપ્યો—મહાનુભાવ, એ સત્ય છે. મેં મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે આપનું સ્વરૂપ જાણી લીધું છે, તથાપિ તેનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી મેં આપને પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો છે. જે આપ કૃપા કરી મને જણાવશો, તો હું આપનો મોટો ઉપકાર માનીશ. મુલતે સાનંદ થઈને જણાવ્યું. ભદ્ર, બીજી આખત હું વિવેચન કરી અતાવીશ પણ જે કવિતા આકાશવાણીએ ઉચ્ચારી છે, તેની વ્યાખ્યા તો તારા મુખથીજ સાંભળવી છે.

પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—મહાનુભાવ, સાંભળો—એ કવિતામાં આપનું જ વર્ણન કરેલું છે. “આપ જ્ઞાનરૂપી મુલત આ જગતમાં મહાવીર ગણાયો છો. આપે પોતાના સામર્થ્યથી આશ્રવરૂપી મુલતનો નાશ કર્યો છે અને આ વિદ્યની સપાટી ઉપર મહાન વિજય મેળવ્યો છે. આ જગતમાં જે સ્થાવર જંગમ જીવ છે, તેના સહજ બળને તોડી આશ્રવરૂપ યોદ્ધાએ પોતાને વશ કરી રાખ્યા છે, તે આશ્રવરૂપી યોદ્ધો આ જગતમાં મોટા અભિમાનથી રહે છે. તે આશ્રવ યોદ્ધો રણસ્તંભ રોપી અને પોતાની મૂઠ મરડી સર્વને જણાવે છે કે, આ જગતમાં મને જીતે તેવો કોઈ પણ વીર પુરૂષ નથી. આવા સમર્થ યોદ્ધાનો પરાભવ કરવાને માત્ર એકજ યોદ્ધો સમર્થ છે. જે યોદ્ધાનું નામ જ્ઞાન છે. તે યોદ્ધો અતિ તેજસ્વી છે. તેણે આવી આશ્રવ મુલતને પછાડ્યો અને તેનો રણસ્તંભ તોડી નાંખ્યો. એવા જ્ઞાન મુલતને કવિ નમસ્કાર કરે છે.”

પ્રવાસીના મુખથી આ કવિતાની વ્યાખ્યા સાંભળી તે જ્ઞાન મુલત પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે મધુર અને ગંભીર સ્વરથી કહ્યું. ભદ્ર, સાંભળ, જે આ સુંદર મહેલ છે. તે આશ્રવ નામના મુલતનો મહેલ છે. આ સરોવરના દેખાવ ઉપરથી આશ્રવનું સ્વરૂપ સૂચિત

થાય છે. જેમ આ નીકના પ્રવાહ સરોવરમાં આવી મળે છે, તેવી રીતે આશ્રવ એક કર્મની નીક છે. તે દ્વારા કર્મ પ્રાણીમાં આવે છે. એટલે જેમ આ સરોવરમાં નીકની આવક છે, તેવીજ રીતે આશ્રવથી કર્મની આવક થાય છે. તેથી આ બધા દેખાવ આશ્રવના સ્વરૂપને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે.

ભદ્ર, આ મહેલમાં રહેલા આશ્રવનો પરાભવ કરવાનેજ હું જાઉં છું. મારા દિવ્ય સામર્થ્યથી તે અભિમાની યોદ્ધાનો અધઃ પાત થશે.

પ્રવાસી સાનંદાશ્રય થઈ બોલ્યો—મહાનુભાવ, હવે આ બધા દેખાવનું સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. ‘આપનો સદા વિજય થાઓ.’ તથાપિ મારે એક વિનંતી કરવાની છે, જે આપની ઠગ્ગા હોય તો જાહેર કરું?

જ્ઞાન સુભટ પ્રસન્ન મુખે બોલ્યો—ભદ્ર, ખુશીથી જાહેર કર. પ્રવાસીએ નમ્રતાથી જણાવ્યું. મહાશય જ્ઞાનવીર, આ મહેલના બે ભાગ દેખાય છે, તેનું શું કારણ હશે? અને આશ્રવ યોદ્ધા આ મહેલમાં કેવી રીતે રહેતો હશે? એ બધી વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો.

જ્ઞાન સુભટ ઉંચે સ્વરે બોલ્યો—ભદ્ર, જે આ મહેલના બે ભાગ દેખાય છે. તેનું કારણ એ છે કે, આશ્રવ વીરના બે સ્વરૂપ છે. એક દ્રવ્યરૂપી આશ્રવ અને બીજો ભાવરૂપી આશ્રવ. તે બન્ને નામરૂપે એક છતાં પોતાના લક્ષણ સ્વરૂપથી ભુદાં છે. પુરુગણ દ્રવ્ય જીવના સર્વ પ્રદેશને ગળી જાય છે, તે દ્રવ્યરૂપી આશ્રવ કહેવાય છે અને દ્રવ્ય આશ્રવના પ્રસંગથી આત્માને વિષે રાગ, દ્વેષ તથા વિમોહનો વિકાસ થાય, તે ભાવરૂપી આશ્રવ કહેવાય છે. તે બન્નેનાં સ્વરૂપ ભુદાં ભુદાં હોવાથી તેઓ આ મહેલના બે ભુદા ભુદા ભાગમાં રહે છે.

પ્રવાસીએ વચમાં પ્રશ્ન કર્યો—મહાતુલાવ, તમે તે બન્ને આશ્ર-
વનો પરાભવ કરી શકશો ? જ્ઞાનવીર હસીને બોલ્યો—ભદ્ર, તું
મારા સ્વરૂપને જાણે છે, છતાં આવો વિચિત્ર પ્રશ્ન કેમ કરે છે ? હું
પોતે જ્ઞાન સ્વરૂપ છું. જે મારો શુદ્ધ ઉપયોગ કર્યો હોય તો મારું
બીજું નામ સમ્યગ્ જ્ઞાન છે. મારી કેવી શક્તિ છે, તેને માટે એક
વિદ્વાન કવિ નીચેની કવિતા કહે છે.

“ સમ્યક્પદ્ધતિ સો કહિયે જહિં,
દર્શિત જાવિત આશ્રવ નારૈ;
જ્ઞાન કળા પ્રગટૈ તિહિ ધ્યાનક,
અંતર બાહરિ ઔર ન જાસૈ ॥ ૧ ॥ ”

“ એ કવિતાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જેનાથી દ્રવ્ય આશ્રવ
અને ભાવ આશ્રવનો નાશ થાય, તે સમ્યગ્ જ્ઞાન કહેવાય છે. બ્યારે
એ સમ્યગ્ જ્ઞાનની કળા હૃદયમાં પ્રગટ થાય, ત્યારે અંતર ભાવા-
શ્રવમાં અને બાહરે દ્રવ્યાશ્રવમાં બીજું કંઈ ભાસતું નથી. અર્થાત્
સર્વત્ર સમ્યગ્ જ્ઞાનજ જોવામાં આવે છે.”

આ કવિતા અને તેનો ભાવાર્થ સાંભળી પ્રવાસી અતિશય
ખુશી થઈ ગયો અને તેણે આનંદમય વાણીનો ઉચ્ચાર કર્યો. મ-
હાતુલાવ, હવે હું આશ્રવના સ્વરૂપને સમજી ગયો છું. તથાપિ
મારા હૃદયમાં નિરાશ્રવ થવાની ઉત્કંઠા પ્રગટ થાય છે. તે સ્થિતિ
કેવી હશે ? અને મારો આત્મા તેવી સ્થિતિમાં ક્યારે આવશે ? હે
દયાળુ પરમાત્મા ! એ મારો મનોરથ સફળ કરો.

જ્ઞાનવીર આનંદપૂર્વક બોલ્યો—ભદ્ર, તારો આ તત્ત્વભૂમિનો
પ્રવાસજ તારો મનોરથ સફળ કરશે. જે સ્થિતિની તું ઇચ્છા રાખે

છે, તે સ્થિતિ નિરાશ્રય જ્ઞાતા પુરૂષની છે, અને તેને માટે એક જ્ઞાનવીર કવિએ નીચેની કવિતા ગાયેલી છે:—સાંભળ.

ચોપાઈ.

“ જો દરવાશ્રવરૂપ ન હોઈ,
જહ જાવાશ્રવ જાવ ન કોઈ;
જાકી દશા જ્ઞાનમય લહિયે,
સો જ્ઞાતાર નિરાશ્રવ કહિયે.” ॥૧॥

એ બોધક કવિતાની એવી વ્યાખ્યા છે કે, “જે દ્રવ્યાશ્રવના સ્વરૂપમાં હોય નહીં, જેનામાં ભાવાશ્રવનો કોઈ જાતનો ભાવ ન હોય અને જેની દશા જ્ઞાનમય હોય, તે નિરાશ્રવ—આશ્રવર-હિત જ્ઞાતા પુરૂષ કહેવાય છે.” ૧

ભદ્ર, એવા નિરાશ્રવ પુરૂષોનું સામર્થ્ય અદ્ભુત છે. જેટલા પરિણામો પ્રગટપણે મનના વિષયમાં આવી શકે છે, એટલા પરિણામને તેઓ મનથી સંભારે છે—જાણે છે. પોતાની અહંબુદ્ધિવડે જે અશુભ પરિણામ ઉપજે છે, તે પરિણામ ઉપરથી તેઓ મમતાને છોડી દે છે. જેનું સ્વરૂપ મનથી જાણી શકાય નહીં અને જેને બુદ્ધિનો પ્રચાર લાગે નહીં એવા ભવિષ્યના જે અશુભ પરિણામ છે, તેનો નાશ કરવાને તેઓ ઉદ્યમ કરે છે અને જે પરવસ્તુનો પરિણામ અતીતકાળમાં થયો છે, વર્તમાનકાળે છે, અને ભવિષ્યકાળે થવાનો છે, તેનું તેઓ પતન કરે છે અને તેનાથી મોક્ષની ઇચ્છા રાખી તેઓ આ ભવસાગરને તરી જાય છે. તેવા જ્ઞાની પ્રાણીઓ ખરેખરા નિરાશ્રવ ગણાય છે.

જ્ઞાનવીરના મુખથી આ વચનો સાંભળી જૈનપ્રવાસીના હૃદયમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ આવી. તથાપિ પ્રવાસી દક્ષિણ્યતાના ગુણથી ક્ષણવાર બોલ્યો નહીં એટલે જ્ઞાનવીર તેના હૃદયભાવ જાણી તરત બોલ્યો—“ ભદ્ર, તારી મુખાકૃતિ સૂચવે છે કે, તારું હૃદય શંકિત થયું છે. જે કોઈ જાતની શંકા ઉદ્ભવી હોય તે ખુશીથી પુછ. તારું પ્રશ્ન સાંભળી તેનું સમાધાન કરવાને હું અત્યંત ખુશી છું.”

જ્ઞાનવીરનાં આ વચનોએ પ્રવાસીને ઉત્સાહિત કર્યો—એટલે તે વિનયથી બોલ્યો—“ મહાનુભાવ, આપની ધારણા યથાર્થ છે. મારા હૃદયમાં આ વિષય ઉપર એક શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે તે સાંભળવા કૃપા કરશો—હું મહાનુભાવ, આ જગતમાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની સરખી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. જેમ અજ્ઞાની પુરૂષ સ્વચ્છંદથી વર્તે છે, તેમ જ્ઞાની પણ સ્વચ્છંદથી વર્તે છે. તેઓ બંને વિચાર વગર વદનારા, શરીરમાં રહેલું પ્રવર્ત્તવિનારા, ભોગસંયોગ રાખનારા, પરિગ્રહનો સંગ્રહ કરનારા, અને મોહ વિલાસ કરનારા હોય છે. બ્યારે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની સ્થિતિ એવી રીતે સરખી હોય તે પછી સમ્યક્વંત પ્રાણી નિરાશ્રય કેમ કહેવાય?”

જ્ઞાનવીર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—ભદ્ર, સાંભળ, એ શંકાનું સમાધાન તો સુગમ છે. અજ્ઞાન અવસ્થાને વિષે જે કર્મબંધ કરેલા હોય, તેજ કર્મ વર્તમાન કાળમાં ઉદય આવીને નાના પ્રકારના રસ આપે છે. તેમાં કેટલાએક શુભ કર્મ તે શાતારૂપ છે અને કેટલાએક અશુભ કર્મ તે અશાતારૂપ છે. એ બંને જાતના કર્મને વિષે જ્ઞાનીને રાગ અને દ્વેષ હોતો નથી. તેઓ સમચિત્ત છે. વળી તેઓ કર્મના ઉદય માફક ક્રિયા કરે છે, પણ ક્રાંતી ઈચ્છા રાખતા નથી. તેથી તેઓ જીવન્મુક્ત એટલે જીવતાંજ મુક્ત થયેલા છે—તેથી તેવા જ્ઞાનીને આશ્રવનો બાંધ આવતો નથી.

પ્રવાસી પ્રસન્ન થિતે બોલ્યો—મહાનુભાવ, આપના કહે-
વાથી મારા મનને શાંતિ થઈ છે. અને મારી શંકા દૂર થઈ ગઈ
છે. હવે મને આશ્રવના કારણભૂત જે રાગ, દ્વેષ, અને મોહ છે,
તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવો.

જ્ઞાનવીરે આનંદપૂર્વક જણાવ્યું, ભદ્ર, એક વિદ્વાન કવિ
એકજ કવિતામાં રાગ, દ્વેષ, મોહ અને જ્ઞાનના લક્ષણો આપે છે,
તે સર્વદા મનન કરવા યોગ્ય છે:—

દોહા.

જો હિતજાવ સુરાગહૈ, અનહિત જાવ વિરોધ ।

ત્રામકજાવ વિમોહ હૈ, નિર્મલજાવ સુવોધ. ॥૧॥

“જે હિતભાવ તે રાગ, જે અહિતભાવ તે દ્વેષ, જે ત્રામક
ભાવ-અમપણું તે મોહ અને જે નિર્મલભાવ તે બોધજ્ઞાન કહે-
વાય છે.” વળી તેને માટે કવિ નીચેની કવિતા વહે છે:—

દોહા.

“રાગ વિરોધ વિમોહ મલ્લ,

ઈંદ્ર આશ્રવ મૂલ્લ ।

ઈંદ્ર કર્મ વઢાઈકે,

કરૈ ધર્મકી જૂલ્લ.” ॥ ૧ ॥

“રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ આત્માના મળ છે, એજ આશ્રવનું
મુળ છે અને એ કર્મને વધારી ધર્મને ભુલાવી દે છે.” ૧

હું ભદ્ર, આ ઉપરથી તમારે જાણવાનું છે કે, રાગ, દ્વેષ અને મોહ વગરના જ્ઞાતા પુરૂષો નિરાશ્રય કહેવાય છે. તેઓ સમ્યક્ પરિણામવાળા હોય છે. અને સમ્યક્ પરિણામમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહની દશા હોતી નથી. ભદ્ર, એ નિરાશ્રયી પુરૂષોનો કેવો વિલાસ છે? તે તારે જાણવાનું છે. આ જગતમાં જે કોઈ ભવ્યરાશિનો જીવ ભવ્યપણાના પરિપાકને લીધે મિથ્યા મતિને ભેદી પોતાના જ્ઞાનભાવ સ્વરૂપમાં પરિણમી રહે છે. તેની જ્ઞાનમય દૃષ્ટિમાં રાગ, દ્વેષ કે મોહ કંઈ હોતા નથી. કારણકે પોતાના સ્વભાવની નિર્મળ વિલોકતામાં તેણે રાગ, દ્વેષ અને મોહ—એ ત્રણેને જીતી લીધા છે. એ નિરાશ્રયપણાનો વિલાસ છે અને એ વિલાસથી તે મહાનુભાવ જીવો પાંચ પ્રકારના પ્રમાદને છોડી, પોતાના શરીરને સારી રીતે સાધી લઈ, મન, વચન અને કાયાને શૈલેશીકરણમાં નિરોધ કરી શુદ્ધ ઉપયોગ દશા જે કેવળદશા તેમાં તેઓ મગી જાય છે. તેવા જ્ઞાની પુરૂષો અંધના માર્ગનો ઉચ્છેદ કરી અને પરવસ્તુનો સંગ છોડી દઈ આત્મામાં મગ્ન થઈ આત્મરૂપે રહે છે.

ભદ્ર, અહીં કદિ તને શંકા થશે કે, એવો જ્ઞાતાપુરૂષ નિરાશ્રય થઈ ક્યાં સુધી રહેશે? શું તે તેના આયુષ્યપર્યંત નિરાશ્રયી રહેશે? એ શંકાના ઉત્તરમાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે, જે જ્ઞાતાપણું છે, તે ઉપશમ ભાવ અને ક્ષયોપશમ ભાવ વડે ચંચળ છે—તે વિષે આર્હત શાસ્ત્રના સિક્કાંતમાં સારું વિવેચન કરેલું છે, તે શાસ્ત્રકાર લખે છે કે, મિથ્યાત્વની વ્રંથિતો ભેઃ કીચા પછી, મિથ્યાત્વનો જે અંશ ઉદય આવે છે, તે અંશ જેનો અપી જાય છે અને જેનો મિથ્યાત્વ પૂંજ ઉપશમ્યો રહે છે, તે જીવ ક્ષયોપશમી કહેવાય છે અને જેને તે અંતર્મુહૂર્ત સુધી ઉપશમ્યો રહે, તે ઉપશમી કહેવાય છે. એ બંને ભાવને આશ્રીને રહેલા પંડિત જીવની અવ-

સ્થા લુહારની સાંજુસીના જેવી છે. જેમ સાંજુસી ઘડીમાં લોહને ઘટણુ કરી અગ્નિમાં હોય છે અને ઘડીમાં લોખંડને ઠંડા કરવા સાદું જગમાં હોય છે તેવી રીતે ક્ષયોપશમી અને ઉપશમી જીવ ક્ષણમાં મિથ્યાત્વ ભાવમાં આવે છે અને ક્ષણમાં જ્ઞાનકળામાં પ્રકાશે છે. એવી અવસ્થાને વિષે જ્યાંસુધી જ્ઞાનકળા રહે છે, ત્યાં સુધી ચારિત્ર મોહનીચની પચવીશ પ્રકૃતિઓ અંત્ર વડે સર્પની શક્તિની જેમ શિથિલ થઈ જાય છે અને જ્યારે મિથ્યાત્વ ઉદય આવે છે, ત્યારે પાછા નાના પ્રકારના કર્મબંધ કરે છે.

જૈનપ્રવાસી આ પ્રમાણે જ્ઞાનવીરની વાણી સાંભળી ઘણુંજ પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે સ્નાનંદ હૃદયે જણાવ્યું. મહાનુભાવ, આપની વાણીના પ્રકાશથી મારા હૃદયનું અંધકાર દૂર થઈ ગયું છે. મારા શંકિત હૃદયને સાદું આશ્વાસન પ્રાપ્ત થયું છે. હવે આપને એટલુંજ પુછવાનું છે કે, આ સુંદર મહેલ કે જે મારા રસ્તાની વચ્ચે આવેલો છે, તેનું ઉત્સંધન મારે શી રીતે કરવું? જો તેનું ઉત્સંધન ન થાય તો મારાથી આગળ પ્રવાસ શી રીતે થઈ શકે ?

જ્ઞાનવીરે ગંભીરતાથી કહ્યું, ભદ્ર, એ ચિંતા કરીશ નહીં. હું એ મહેલમાં જઈ આશ્રવરૂપ સુભરનો નાશ કરીશ એટલે તે મહેલ અદશ્ય થઈ જશે. જ્યારે તે મહેલ અદશ્ય થશે એટલે તારા પ્રવાસનો માર્ગ ખુલ્લો થશે.

પ્રવાસી નિશ્ચિત થઈ બોલ્યો—મહાનુભાવ, હવે મારી ચિંતા દૂર થઈ છે જો આપ કૃપા કરી મને કાંઈક વિશેષ જ્ઞાન આપો તો ઉપકાર થશે. જ્ઞાનવીરે કહ્યું, “ ભદ્ર, તારા ઉપકારને મારે હુમણા આ મહેલના શિખર ઉપર એક દેખાવ પ્રગટ થશે, જે દેખાવ ઉપરથી તને સાદું શિક્ષણ મળશે.”

આ પ્રમાણે જ્ઞાનવીર કહેતો હતો તેવામાં તે મહેસના શિખર ઉપર એક ફરતું ચક્ર જોવામાં આવ્યું. ચક્ર વેગથી ફરતું હતું અને તે જોવાથી ચિત્તને ચમત્કાર આપતું હતું.

આ દેખાવ જોઈ પ્રવાસી ચક્રિત થઈ ગયો. તેણે પોતાના જ્ઞાની હૃદયમાં વિચાર કરવા માંડ્યો, તથાપિ એ ચક્ર દર્શનનો આશય જાણવામાં આવ્યો નહીં. તેણે ઘણું ઘણું વિચાર્યું, ઘણું ઘણું મનન કર્યું અને ઘણું ઘણું ચિંતવ્યું, તથાપિ ચક્ર ભ્રમણનો ચમત્કારી અને ઐશ્વર્ય આશય તેના મસ્તિષ્કમાં આવી શક્યો નહીં. તેવામાં ક્ષણવાર પછી નીચે પ્રમાણે કવિતારૂપે અદૃશ્ય વાણી પ્રગટ થઈ:—

સવૈયા.

“ કરમકે ચક્રમેં ફરત જગવાસી જીવ,
 વ્હૈરહો બહિરમુખ વ્યાપત વિષમતા;
 અંતર સુમતિ આઈ વિમલ્લ વર્માઈ પાઈ,
 પુદ્ગલસોં પ્રીતિ ટુટી ભુટી માયા મમતા;
 શુદ્ધનૈ નિવાસ કીન્હો અનુજૌ અજ્યાસ લીન્હો,
 વ્રમજાવ છાંમી દિનો જિનો ચિત્ત સમતા ;
 અનાદિ અનંત અવિકલ્પ અચલ્લ એસો,
 પદ અવલંબી અવલોકે રામ રમતા ॥ ૧ ॥”

આ કવિતા બોલાઈ રહ્યા પછી તરતજ તેની વ્યાખ્યા પ્રગટ થઈ.

“ આ રાજલોકમાં કર્મનું ચક્ર ફરી રહ્યું છે. તેમાં જગતવાસી જીવ પણ ફરી રહ્યો છે. તે ચક્રના ભ્રમણમાં આવેલો જીવ વિષમતાથી

યુક્ત થઈ ક્યારે ઇષ્ટ સંયોગી થાય છે અને ક્યારે અનિષ્ટ સંયોગી થાય છે. વળી તેમાં તે બહારના વિષય ભોગનોજ ગ્રાહક થાય છે. પછી જ્યારે તેને અંતરદૃષ્ટિ થાય એટલે તે આત્માનું અવલોકન કરવા ઇચ્છે છે. જ્યારે તે આત્મા જાણવામાં આવ્યો નહીં એટલે તેના અંતરમાં સુમતિ ઉપજે છે, તેનાથી તેને પોતાની નિર્મળતા જણાય એટલે તેને આત્માનું જ્ઞાન અને પ્રભુતા પ્રાપ્ત થાય છે એટલે પરવસ્તુ જે પુદ્ગળ તે ઉપર અભાવ થઈ જાય છે. એટલે પુદ્ગળની જે માયા મમતા હોય તે છુટી જાય છે. પછી શુદ્ધ નયનરૂપ આત્માનું જે સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે શુદ્ધનયનમાં તેનો નિવાસ થાય છે એટલે તે આત્મસ્વરૂપમાં ઉપયોગ રાખી અનુભવનો અભ્યાસ કરે છે, તે અભ્યાસ થતાંજ તેનો ભવ ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે. તરતજ તેનું મન સમાધિમાં લીન થાય છે. જ્યારે મન સમાધિ લીન થયું એટલે તે અનાદિ અનંતકાળ સુધી જે સ્વરૂપમાં કાંઈ બીજા વિકલ્પ પ્રાપ્ત ન થાય તેવા અચળ પદ્મનું અવલંબન કરવાથી તે પોતાના રમતારામપણાને વિલોકે છે.”

આ પ્રમાણે કવિતા અને તેની વ્યાખ્યા સાંભળ્યા પછી જૈન પ્રવાસી પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ અનુભવવા લાગ્યો અને તેની દૃષ્ટિમાં ક્ષણવાર અંતર્વિકાશ પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

જ્ઞાનવીર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—મિત્ર પ્રવાસી, તારી આ વખતની સ્થિતિ જોઈ મને આનંદ ઉપજે છે. આ ચમત્કારી ચક્રનું ભ્રમણ અને તેનો હેતુ તારા સમજવામાં યથાર્થ રીતે આવ્યો છે. આથી આ તારો તત્ત્વભૂમિનો પ્રવાસ ઘણે અંશે સફળ થયો છે. મિત્ર, આ ચક્રનો દેખાવ ઘણો બોધક છે. જે દરેક ભવી પ્રાણી આ દેખાવનો તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરે અથવા સમાધિસ્થ થઈ તેનું મનન કરે તો તેના હૃદયનું અંધકાર નષ્ટ થઈ જાય, એ નિઃસંદેહ વાત છે.

ભદ્ર, આર્હત સિદ્ધાંતમાં આશ્રયને માટે જે ધ્યાન આપેલું છે, તેનો તને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. એ તારા કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરનારો છે. આશ્રય એ ખરેખર વિચારણીય તત્ત્વ છે. સંસારી પ્રાણીને કર્મના બંધનો મુખ્ય હેતુ આશ્રયજ છે. જ્યાંસુધી આશ્રય તત્ત્વનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવે નહીં, ત્યાંસુધી પ્રાણી કર્મના જાળમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. હું પવિત્ર પ્રવાસી, હવે હું અહીંથી જઈ છું. તું તારો પવિત્ર પ્રવાસ આગળ ચલાવજે. તારો માર્ગ શિવકારી થાઓ.

જ્ઞાનવીરનાં આવાં વચન સાંભળી જૈનપ્રવાસી સતુષ્ટ થયો તથાપિ આ જ્ઞાનવીરનો વિયોગ થાય છે એ અનુચિત છે, એવું ધારી તેણે ખેદ સહિત જણાવ્યું, મહાનુભાવ, આપે મારી ઉપર અપાર ઉપકાર કર્યો છે. આપનો સમાગમ મારા શ્રેય માર્ગમાં સારી રીતે સાર્થક થયો છે, તથાપિ આપનો વિયોગ મને અરૂચિકર લાગે છે, તો આપ કૃપા કરી મારા અંતર પ્રદેશમાં નિવાસ કરો. આપના શરણુ વિના મારા કલ્યાણનો માર્ગ પ્રતિબદ્ધ થશે.

જ્ઞાનવીર ગર્જના કરી બોલ્યો—હું પવિત્ર પ્રવાસી, તું નિશ્ચિંત રહેજે. હું તારા હૃદયમાં વાસ કરીને રહીશ. હું તારા પવિત્ર હૃદયની શીતળ છાયામાં રહેવાથી તને અનુપમ આનંદ પ્રાપ્ત થશે. જ્ઞાનવીરનાં આ વચન સાંભળી પ્રવાસીને અત્યંત આનંદ થયો. તેણે જ્ઞાનવીરને ભક્તિથી નમન કર્યું અને હૃદયથી તેનો ભારે આભાર માન્યો. પછી તેણે નમ્રતાથી વિનંતી કરી—મહાનુભાવ, હવે એકવાર મને પરમબોધ પ્રાપ્ત થાય તેવો ઉપદેશ આપો અને આ ભૂમિકાનો પ્રવાસ સાર્થક થાય તેવી સૂચના આપો.

જ્ઞાનવીરે કહ્યું, ભદ્ર, તારો આ ભૂમિકાનો પ્રવાસ અદ્યપ રહ્યો છે. આ આશ્રયના મેહલનું ઉદ્દલંબન થયા પછી તરતજ એ

ભૂમિકાના અંત આવશે અને તે પછી તું છઠી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરીશ. જે ભૂમિકા તારા હૃદયના દ્વારને ઉઘાડી દેશે. મિત્ર, હવે નિશ્ચિંત રહેજે. અને આગળ જતાં એક સુંદર તથા યોગ્યકવિતા જે તારા સાંભળવામાં આવે તેને તું તારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરી રાખજે. એ કવિતાથી તને પરમયોગ પ્રાપ્ત થશે. હું તારા પવિત્ર હૃદયમાં તારા જ્ઞાનસ્વરૂપને સ્થાપિત કરી જાઉં છું. તું અખંડ આનંદમાં રહેજે. આટલું કહી જ્ઞાનવીર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને તેણે મહેલમાં પ્રવેશ કરી આશ્રયના બંને સ્વરૂપના પરાભવ કરી દીધો.

જ્ઞાનવીર ગયા પછી જૈનપ્રવાસી તેનું સ્મરણ કરતો તે મહેલને ઉદ્ધેધન કરી આગળ ચાલ્યો. મહેલનું ઉદ્ધેધન કર્યા પછી તે મહેલ અને પેલું સુંદર સરોવર સર્વ અદૃશ્ય થઈ ગયું. પ્રવાસી તે ભૂમિકાના અંત ઉપર આવ્યો, ત્યાં નીચેની પરમ યોગ્યકવિતા તેના સાંભળવામાં આવી:—

સવૈયા.

જાકે પરગાસમેં ન દીસે રાગ દોષ મોહ,
આશ્રવ મિટત નહિ બંધકો તરસહૈ;
તિહંકાલ જામેં પ્રતિબિંબિત અનંતરૂપ,
આપુહૂ અનંતસત્તા નંતતેં સરસ હૈ.
જાવ શ્રુત જ્ઞાન પરવાન જો વિચારિસ્તુ,
અનુજૌ કરે જહા ન બાનીકો પરસહૈ;
અતુલ અસ્વં અવિચલ અવિનાશી ધામ,
ચિદાનંદનામ એસો સમ્યક્ દરસહૈ ॥૧॥

“ આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી સાનંદાશ્ચર્ય થઈ ગયો. તેના નિર્મળ હૃદયમાં તેનો સારરૂપ ભાવાર્થ સ્ફુરી આવ્યો, તથાપિ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણને માટે તેને તેની વ્યાખ્યા સાંભળવા ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે ક્ષણવાર વ્યાખ્યાના ધ્વનિની રાહ જોઈ પણ વ્યાખ્યાનો ધ્વનિ પ્રગટ થયો નહીં. એટલે તે જરા હૃદયમાં ચિંતાતુર થઈ ગયો. પછી ચિંતાએ પ્રેરેલો પ્રવાસી આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી બોલ્યો—હું અદૃશ્ય દિવ્ય વાણી, કૃપા કરી આ કવિતાની વ્યાખ્યા સંભળાવો.

જાણે તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી હોય તેમ તરતજ પુનઃ અદૃશ્ય વાણી પ્રગટ થઈ અને તેમાંથી નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા સાંભળવામાં આવી:—

“ જે શુદ્ધ આત્માના પ્રકાશમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહ દંખાતા નથી, અને જેમાં આશ્રય, બંધ કે તૃણા વિદ્યમાન નથી, તે આત્માના પ્રકાશમાં ત્રણે કાળ અનંતરૂપ પ્રતિબિંબિત થાય છે. તે વખતે તેના હૃદયમાં સ્ફુરે છે કે, ‘ નિજ સ્વરૂપ અનંત છે. સત્તા અનંતમાં સરસ છે. સત્તા સ્વરૂપી અનંત પદાર્થ છે, તેથી તે સરસ છે. જેના સર્વ અનંત પર્યાય તેજ ધર્મ છે, અને ભાવ શ્રુતજ્ઞાનને પ્રમાણ કરી વસ્તુનો અનુભવ કરાય છે.’ આવું સ્ફુર્યા પછી જે વચનની અગોચર છે એવા અનક્ષર સ્વરૂપનો તે અનુભવ કરે છે એટલે સંયોગી ગુણ-સ્થાનકની દશામાં તે આવે છે. ત્યાં અતુલ—તુલનારહિત, અખંડ, અચળ, અવિનાશી ધામ—તેજોમય ચિદાનંદ સ્વરૂપ અનુભવાય છે, તેજ ઈશ્વરરૂપ સમ્યગ્ દર્શનનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.”

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી તે અદૃશ્ય વાણી વિરામ પામી, તે સાંભળતાં જૈનપ્રવાસી ચિદાનંદ સ્વરૂપનો અનુભવ કરતો હોય, તેમ આનંદમય થઈ ગયો, અને તે પરમ બોધક કવિતાને પોતાના હૃદય

મંદિરમાં સ્થાપિત કરી તેનું જ મનન કરતો આગળ ચાલ્યો. ત્યાં પંચમ ભૂમિકાનો છંડો દરશમાન થયો. પછી છઠ્ઠી ભૂમિકાનો પ્રથમ દરવાજો તેના જોવામાં આવ્યો. પ્રવાસી પોતાની ગતિને અટકાવી ઉભો રહ્યો અને ‘હવે શું થાય છે’ તેની રાહ જોઈ ચારે તરફ દૃષ્ટિ નાખી અવલોકન કરવા લાગ્યો, પણ કોઈ ભૌતિક પદાર્થ તેની દૃષ્ટિગોચર થયો નહીં. જ્યાંમુઘી કાંઈ પણ ભૌતિક વા ચમત્કારિક પદાર્થ તેને પ્રત્યક્ષ થયો નહીં, ત્યાંમુઘી તે ઉપર કહોલી પરમ બોધક કવિતાનું મનન કરવા લાગ્યો, અને તેનો ઉત્તમ અનુભવ આત્માના સ્વરૂપની સાથે મેળવી અખંડાનંદમાં મગ્ન થવા લાગ્યો.

ઇતિ પંચમ ભૂમિકા,

સમાપ્ત.

પષ્ટ ભૂમિકા.

(સંવરતત્ત્વભૂમિકા.)

જૈનપ્રવાસી છઠ્ઠી ભૂમિકાના દ્વાર આગળ ઉભો રહ્યો, ત્યાં નીચે પ્રમાણે એક મધુર કવિતા સાંભળવામાં આવી:—

સર્વૈયા.

“ આત્મકો અહિત અધ્યાત્મરહિત એસો,
આશ્રવમહાત્મ અર્ચન અર્ચવત હૈ ;
તાકો વિસ્તાર ગિલ્લિબેકોં પરગટજયો,
બ્રહ્મંડકો વિકાસી બ્રહ્મંડવત હૈ ;
જામેં સર્વરૂપ જો સર્વમેં સર્વરૂપ સોયેં,
સર્વનિસોં અક્ષિપ્ત આકાશર્ચવત હૈ ;
સૌ હૈ જ્ઞાનજાનુ શુદ્ધ સંવરકો જેષ ધરે,
તાકી રુચિરેશ્વકો અમારે દંડવત હૈ. ॥૧॥”

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી હર્ષિત થઈ ગયો. તેણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, આ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં મને સંવરતત્ત્વનું સ્વરૂપ

પ્રત્યક્ષ થશે, અને મારા હૃદયની મલિન શંકાઓ દૂર થઈ જશે, તેવામાં તો પાછો અદૃશ્ય ધ્વનિ પ્રગટ થયો.

“આત્માનું અહિત કરનાર અને અધ્યાત્મસ્વરૂપથી રહિત એવું આશ્રવરૂપો મહાઅંધકાર આ સર્વ લોકને અખંડપણે ઢાંકી રહ્યું છે. તે અંધકારના વિસ્તારને ગળી જનાર જ્ઞાનરૂપ સૂર્ય પ્રગટ થયો છે. તેણે આ અંધારા—સર્વ લોકલોકનો વિકાશ કર્યો છે. તે જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય કે જે આ અખિલ અંધારાને મંડન કરનાર, સર્વ રૂપને ભાસિતકરનાર, સર્વરૂપને પ્રાપ્તકરાવનાર, અને સર્વ મૂર્તિવસ્તુથી આકાશની પેઠે તે અલિપ્ત છે. જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય તથા તેના આશ્રયથી જેઓ શુદ્ધ સંવરનો ભેષ ધરી રહ્યા છે, તેના ઉદયને અમારો દંડવત્ પ્રણામ છે.”

આ ધ્વનિ સાંભળી પ્રવાસીએ હૃદયમાં વિચાર્યું કે, પુણ્ય યોગે ખડું સાઈ થયું. તે કવિતાની વ્યાખ્યા પણ સમજવામાં આવી. અહા! જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો કેવો મહિમા છે? તેનામાં કેવું અલૌકિક સામર્થ્ય રહેલું છે? સંવરતત્ત્વનું સ્વરૂપ પણ કેવું અદ્ભુત છે? આ ભૂમિકાનો મારો પ્રવાસ સારી રીતે સાર્થક થવાનાં આ શુભ ચિન્હ થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રવાસીના હૃદયમાં વિચારમાળા પ્રગટ થતી હતી ત્યાં એક દિવ્ય સ્વરૂપ તેની દૃષ્ટિગોચર થયું. તેને જોતાંજ પ્રવાસી પ્રસન્નતર થઈ ગયો. તેણે એ દિવ્ય જ્યોતિના પ્રેમથી દર્શન કર્યો. અને યોતાની તત્ત્વરૂપિરૂપ આશાસતાને પશ્ચિવિત કરવા અભિરૂચિ ધારણ કરી. પ્રવાસી હળવે હળવે તે દિવ્ય જ્યોતિની પાસે આવ્યો અને અંજળિ જોડી ઉભો રહ્યો. ફાણવાર થઈ પણ કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ થયું નહીં. એટલે તે ઉત્કંઠિત મુસાફર મધુર અને ભાવમય ભાષાથી બોલ્યો—મહાનુભાવ, આપ કોણ છો? અને તમે આ સ્થળે આવી મને દર્શન આપવા રૂપ ઉપકાર શામાટે કર્યો છે?

પ્રવાસીનાં આવાં પ્રેમી વચનસાંભળી એ દિવ્ય જ્યોતિમાંથી દેવનિ થયો કે, “ભદ્ર, હું કોણ છું? એ તારે પોતાનેજ જાણવાનું છે. મારું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાની તારામાં શક્તિ છે. તે શક્તિની પ્રતીતિને લીધે હું મારું પોતાનું સ્વરૂપ મારે મુખે કહીશને ઈચ્છતા નથી.”

આ દેવનિ સાંભળતાંજ પ્રવાસીના અંતર્હૃદયમાં તત્ત્વવાણી સ્ફુરી આવી અને તરતજ નીચે પ્રમાણે તેના મુખમાંથી કાવ્યવાણી પ્રગટ થઈ:—

સર્વૈયા.

શુદ્ધ મુચ્છેદ અજેદ અવાધિત,

જેદ વિજ્ઞાન મુતીઝન આરા;

અંતર જેદ મુજાઝ વિજાઝ,

કરે જમ ચેતનરૂપ હુફારા;

સો જિન્હકોં ઝરમેં ઝપજ્યો ન,

રહૈં તિન્હકોં પરસંગ સહારા;

આતમકોં અનુજો કરી તે,

હરખે પરખે પરમાતમધારા. ॥ ૧ ॥

આ કવિતા પ્રગટ થયા પછી દિવ્ય જ્યોતિએ કહ્યું, મિત્ર પ્રવાસી, કહે, હવે તારા જાણવામાં આવ્યું હશે. “હું કોણ છું?”

પ્રવાસીએ પ્રસન્નવદને કહ્યું, મહાનુભાવ, આપે પોતે ભેદ જ્ઞાન છે. આપના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન મારા હૃદયમાં સ્ફુરી આવ્યું છે.

ભેદજ્ઞાને ઉમંગથી હસતાં હસતાં કહ્યું, ભાઈ પ્રવાસી, હવે એજ કવિતાની વ્યાખ્યા કરી બતાવ.

પ્રવાસીએ વિનંતિપૂર્વક જણાવ્યું, વ્યાખ્યા તો આપનાજ મુખથી થવી જોઈએ.

ભેદજ્ઞ ન — મારા મુખથી મારી પ્રશંસા કરવી તે યોગ્ય ન કહેવાય, માટે તુજ વ્યાખ્યાતા થા.

પ્રવાસી—જેવી આજ્ઞા, સાંભળો ત્યારે જો કાંઈ સ્ખલના થાય તો મને ક્ષમા કરજો.

“શુદ્ધપણે પોતાના જુદા જુદા સ્વરૂપને બતાવનાર, એક સ્વરૂપ અને અબાધિત એવું ભેદજ્ઞાન તે તીક્ષ્ણ આરા છે. તેનાથી અંતરાત્માની અંદર તે સ્વભાવ અને વિભાવને જુદા જુદા કરે છે તથા જડરૂપ અને ચેતનરૂપને ભિન્ન કરી બતાવે છે. એવું ભેદજ્ઞાન જેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે જીવને પરવસ્તુ પુદ્ગલનો સંગ રચતો નથી; તેમજ તે જીવ પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરી યથાર્થપણે અંતરાત્માને વિષે રહેલ પરમાત્માની ધારાને પારખી શકે છે.”

આ પ્રમાણે કવિતાની વ્યાખ્યા સાંભળી ભેદજ્ઞાનને વધારે સંતોષ થયો અને તેથી તેણે પ્રવાસીને પૂર્ણ સહાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આથી તેણે અંગમાં ઉમંગ લાવીને કહ્યું, મિત્રપ્રવાસી, તે માફ સ્વરૂપ જાણ્યું છે, તેથી હવે તને વધારે સમજૂતી આપવાની જરૂર રહેતી નથી. તથાપિ આર્હતતત્ત્વ ઉપર જેટલું વિવેચન કરીએ તેટલું લાભકારક છે, એવું ધારી હું તને કાંઈક ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા રાખું છું.

“ભાઈ પ્રવાસી; હું જે ભેદજ્ઞાન છું, તેજ સમ્યક્ત્વજ્ઞાન છું. મારા સામર્થ્યથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સત્વર થાય છે, માફ સ્વરૂપ

જાણવાથી શો લાભ થાય છે? તે તારે અવશ્ય જાણવું જોઈએ. જીવ એવો જે કોઈ પદાર્થ છે, તેને જો યથા પ્રવૃત્તિ કરણરૂપ અવસર પ્રાપ્ત થાય, તો તે પોતાના મિથ્યાત્વનો અંતિ લેલી શકે છે. જ્યારે મિથ્યાત્વનો અંતિ લેવાયો એટલે તેના અંતરમાં શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ અને સ્વરૂપરૂપી જળધારાનો પ્રવાહ વહે છે. તે તાત્વિક પ્રવાહના પ્રભાવથી તેનામાં જ્ઞાનગુણનો ઉદય થાય છે, જ્યારે જ્ઞાન ગુણનો ઉદય થયો એટલે ઉર્ધ્વ મુખ થઈને સુક્તિરૂપી સુંદરી તેની સન્મુખ દાઢી આવે છે. તેજ વખતે તેની અભ્યંતર દ્રવિત અને ભાવિત કર્મના કલેશનો પ્રવેશ તદ્દન અટકી પડે છે. જે પ્રકૃતિ પ્રદેશરૂપ કર્મ તે દ્રવિતકર્મ કહેવાય છે અને જે રાગદ્વેષાદિક તે ભાવિતકર્મ કહેવાય છે. એ બંને પ્રકારના કર્મના તે જીવમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. છેવટે એ જીવ અધ્યાત્મના પંથની શૈલીમાં આવી આત્માને સાધી પોતાના રૂપમાં પૂર્ણ થઈને પરબ્રહ્મ એવા નામથી ઓળખાય છે.”

લેદજ્ઞાનનાં આ વચનો સાંભળી પ્રવાસીને તેમાં વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. પછી તેણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો—મહાનુભાવ, સંવરનું કારણ શું છે? તેમને કૃપા કરી સમજાવો.

લેદજ્ઞાને સસ્મિત વદને કહ્યું, પ્રિયપ્રવાસી, સંવર એ કર્મને આવતા બંધ કરવાનું સાધન છે. તેનાથી આવતા કર્મો રોકી શકાય છે. તે સંવરના દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે લેદ છે. જે નવા કર્મોનું રોકાવનું, તે દ્રવ્યસંવર અને સમિતિ વગેરેથી પરિણામને પામેલું જે શુદ્ધ ઉપયોગી રૂપ દ્રવ્ય, તેનાથી ભાવકર્મના રોકાવ જે આત્માના પરિણામ થાય છે તે ભાવસંવર કહેવાય છે. એવા સંવરનું મૂળ કારણ સમ્યગ્ દષ્ટિ છે. તેને માટે આર્હત સિદ્ધાંતમાં સાદું નિયમીત કરણ કરેલું છે. જે મિથ્યાત્વનો અંતિ લેલીને તથા

ઉપશમરૂપ મહારસને વેદીને ભેદ વિજ્ઞાનની કળા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ જે એ ભેદ વિજ્ઞાન વડે પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરીને પોતાનાં જ્ઞાન, દર્શન, આશિરૂપ મહિમાને અવધારે છે, તથા હૃદયથી પરવસ્તુની સામગ્રીનો ત્યાગ કરે છે તે અરેખરો બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. તેના બુદ્ધિમાન પુરૂષના અંતરમાં દશવિરતિ તથા સર્વ વિરતિની સ્ફુર્તિ થાય છે અને નિરંતર નિર્જરા તપ આચરવાથી તેનામાં તાત્ત્વિક જ્યોતિ પ્રગટે છે. તેના બુદ્ધિમાન પુરૂષો સુવર્ણ સમાન છે. તેને પછી શુભાશુભ કર્મરૂપ કાટ લાગી શકતો નથી. તેને માટે એવાજ લાવાર્થની એક જૈન કવિએ નીચેની કવિતા ગાઈ છે:—

“ઉદ્ભવ રીતિ વસે જિનકે ઘટ,

હોતુ નિરંતર જ્યોતિ સર્વાઈ;

તે મતિમાન સુવર્ણ સમાન,

લગે તિનકોં ન શુષ્કાશુષ્ક કાંઈ. ॥ ૧ ॥”

આ કવિતા સાંભળતાંજ જૈન પ્રવાસી ઉમંગથી બોલી ઉઠ્યો—
મહાનુભાવ, આ બધો પ્રભાવ આપનોજ છે. આપના પ્રભાવનું વર્ણન મારા હૃદયમાં કવિતારૂપે સ્ફુરી આવ્યું છે—સાંભળો.

ચોપાઈ.

“જેદ જ્ઞાન સંવર જિન્હિ પાયો,

સો ચેતન શિવરૂપ કહાયો;

જેદ જ્ઞાન જિનકે ઘટ નાંહી,

તે જરુજીવ વંધે ઘટમાંહિ.” ॥ ૧ ॥

T.—૧૬

“જે જીવને ભેદ જ્ઞાન રૂપ સંવરની પ્રાપ્તિ છે, તેજ ચેતન-જીવ શિવરૂપ કહિવાય છે, અને જેના હૃદયમાં ભેદજ્ઞાન નથી તે મૂર્ખ ઘટ પિંડને વિષે બંધાયેલો રહે છે.” ૧

મહાનુભાવ, મને પૂર્ણ રીતે ખાત્રી થઈ છે કે, આપના વિના પ્રાણીને કલ્યાણનો બીજો માર્ગ નથી. આપ પોતે નિર્દોષ સંવરનું મૂળ કારણ છો. તે સંવર નિર્જરાનું કારણ છે, અને નિર્જરા મોક્ષનું કારણ છે. એવી રીતે પરપરાથી આપ પોતેજ મોક્ષનું કારણ છો.

પ્રવાસીનાં આ વચનો સાંભળી ભેદજ્ઞાને હસીને કહ્યું, પ્રિય પ્રવાસી, તું કહે છે, તે યથાર્થ છે, પણ તારા જાણવામાં એક બીજી વાત છે કે નહીં?

પ્રવાસી—તેવી શી વાત છે?

ભેદજ્ઞાન—કોઈ એવો પણ પ્રસંગ છે કે જેમાં પછીથી મારી જરૂર રહેતી નથી?

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, એ વાત હું જાણતો નથી. આપના વિના કલ્યાણનો લાભ ક્યાંથી હોય? એ વાત તો અસંભવિત છે.

ભેદજ્ઞાન—મિત્ર, જ્યાંસુધી એ વાત તારા જાણવામાં નથી આવી ત્યાંસુધી તારી બુદ્ધિ ઉપર હજી જરા પ્રકાશ ઝોછો પડ્યો છે. તથાપિ તારા જેવા અધિકારીને વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. તું દીર્ઘવિચાર કરીજે, એટલે એ ગુહ્ય વાર્તાનું રહસ્ય તારી મનોવૃત્તિમાં સ્વયઃ સ્ફુરણાયમાન થઈ આવશે.

ભેદજ્ઞાનનાં આવાં વચનો સાંભળી જૈન પ્રવાસી વિચારમાં પડ્યો. ક્ષણવાર વિચાર કર્યો, ત્યાં તેની નિર્મળ મનોવૃત્તિ ઉપર તે વાર્તા સ્ફુરી આવી એટલે તે ઉંચે સ્વરે બોલ્યો—“ મહાનુભાવ, આપનો ઉદ્દેશ મારા સમજવામાં આવ્યો છે. અને તે કવિતા રૂપે સ્ફુર્યો છે.”

ભેદજ્ઞાને ઉત્સાહથી કહ્યું, પ્રિયપ્રવાસી, તે કવિતાનો ઉદ્ગાર પ્રગટ કર.

ભેદજ્ઞાનની આવી આજ્ઞા-થતાં જૈન પ્રવાસી નીચે પ્રમાણે કવિતા બોલ્યો:—

દોહા

“જેદજ્ઞાન તબતો જલો, જલો મુક્તિ ન હોય;
પરમજ્યોતિ પરગટ જહાં, તહાં વિકલ્પ ન કોય ॥ ૧ ॥

મહાતુભાવ, એ કવિતાની વ્યાખ્યા સુગમ છે. એટલે મારે કહેવાની જરૂર નથી.

ભેદજ્ઞાન—અરે, કવિતા તો સુગમ છે, પણ તેની વ્યાખ્યા સાંભળવાની ઉત્કંઠા છે, કારણકે, તારા જેવા નિર્ભજ અને પવિત્ર પ્રવાસીના મુખની વાણી સાંભળવાની ઈચ્છા કોને ન થાય?

પ્રવાસી આનંદમય થઈ બોલ્યો—મહાતુભાવ, ત્યારે આપ કૃપા કરી સાંભળો—“જ્યાંમુઘી મુક્તિ થઈ ન હોય ત્યાંમુઘી ભેદજ્ઞાન સાઈ છે, પણ જ્યારે પરમ જ્યોતિ પ્રગટ થાય, ત્યારે કોઈ જાતનો વિકલ્પ રહેતો નથી તો પછી ભેદજ્ઞાન કેમ રહી શકે?” આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા સાંભળી ભેદજ્ઞાને વિશેષમાં જણાવ્યું કે, પ્રિય પ્રવાસી, હવે તે વિષે વિચેચન કરવાની જરૂર નથી. તથાપિ તારા મનોમદિરમાં એટલી વાર્તા સ્થાપિત કરજે કે, મારા સ્વરૂપનો મહિમા અપરિમિત છે—અવર્ણનીય છે. અને મારો પૂર્ણ સંબંધ મુક્તિમુદરીની સાથે છે. તથાપિ એક જૈન કવિ મને સાચુની ઉપમા આપે છે—સાંભળ.

દોહરા.

“જેદજ્ઞાન સાઝુ જયો, સમરસ નિર્મલ નીર,
ધોઘી અંતર આતમા, ધોઘી નીજ ગુન ચીર.” ॥૧॥

ભાવાર્થ એવો છે કે, “લેદ્જ્ઞાન એ સાબૂરૂપ છે. સમસ્ત એ ધોવાનું નિર્મળ જળ છે. અને અંતરાત્મા એ ધોળી છે—તે પોતાના ગુણરૂપી વસ્ત્રને ધોવે છે.”

મિત્ર પ્રવાસી, આ ઉપરથી તને સ્પષ્ટ થશે કે, અંતરાત્માની સાથે મારે કેવો સંબંધ છે? તે શિવાય મારે મારે એક વિદ્વાન કવિએ મનોહર ગીત ગાયું છે, તે ગીતને ગીતાર્થ પુરૂષો સર્વદા ગાયાજ કરે છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, એ કેવું ગીત છે? તે મને કૃપા કરી સંભળાવો. મને આશા છે કે, આપ મહાનુભાવ મારી આ પ્રાર્થનાનો ભંગ કરશો નહીં.

પ્રવાસીની આ પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લઇ દયાનિધિ લેદ્જ્ઞાને નીચે પ્રમાણે તે ગીત ગાવા માંડ્યું:—

સર્વૈયા.

“જैसे रससोधा रज सोधिके दरब काढे,
पावक कनक काढी दाहत उपलको;
पंकके गर्जमें ज्यों मारिए कतक फल,
नीर करे उज्ज्वल नितारि मारे मलको;
दधिको मथैया मथि काढे जैसें माखनकों,
राजहंस जैसे दूध पीवै त्यागी जलकों;
तैसे ज्ञानवंत जेदज्ञानकी सकति साधी,
वेदे निजसंपति उन्नेदे परदलको.” ॥ १ ॥

“જેમ કોઈ ધૂલ ધોયો રજને શોધીને તેમાંથી સોનારૂપા વગેરે દ્રવ્ય કાઢે છે. તેમ છતાં ન નીકળે તો અમિ લગાડી પથરા-

ધૂળ આળીને પલ્લુ તે દ્રવ્ય કાઢી લે છે. જેમ કાઢવવાળા જળમાં કતકકળ નાખી જળને કાઢવ રહિત કરે છે. જેમ દધિનું મથન કરી તેમાંથી માંખણને જીદું કરી નાખે છે, અને જેમ રાજહંસ મળેલા દૂધ-પાણીમાંથી જળ અને દૂધ જીદાં કરી નાખે છે, તેવી રીતે જ્ઞાન-વંત પ્રાણી ભેદ વિજ્ઞાનની શક્તિ સાધીને પોતાની જ્ઞાન સંપત્તિને વેદ છે અને પુરૂષગણના કટકરૂપ રાગદ્વેષને કાપી નાખે છે.” ૧

કવિતા અને તેનો ભાવાર્થ સાંભળી પ્રવાસીએ ઊંચે સ્વરે કહ્યું, મહાનુભાવ, આ કવિતા યથાર્થ છે. મારા હૃદયમાં ખાત્રી થાય છે કે, આપ (ભેદજ્ઞાન) પોતેજ મોક્ષનું મૂળ છો. મોક્ષનું માહાત્મ્ય અને મોક્ષનો ઉત્કૃષ્ટ મહિમા આપના સ્વરૂપમાંજ રહેલો છે.

ભેદજ્ઞાને ઊંચે સ્વરે કહ્યું, હું નિર્ભળ મતિવાળા પ્રવાસી, તારો અંતરાત્મા સર્વ રીતે તત્ત્વભૂમિના પ્રવાસનો અધિકારી છે. આ પ્રવાસથી તું તારા જીવનને સફળ કરીશ. હવે હું અહિંથી જવાની ઇચ્છા રાખું છું. તારો કલ્યાણમાર્ગ નિર્વિઘ્ન થાયો. ભેદજ્ઞાનનાં આ વચનો સાંભળી પ્રવાસીએ નમ્રતાથી જણાવ્યું, મહાશય, આપનાં દર્શનથી મારા હૃદયમાં તાત્ત્વિક જાત્રિ થઈ આવી છે. સંવરતત્ત્વના શુદ્ધ સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન પ્રાપ્ત થયું છે. આપ મહાશયે મારી ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. પ્રવાસી આ પ્રમાણે કહેતો હતો, તેવામાંજ ભેદજ્ઞાન પોતાના દિવ્ય જ્યોતિથી આસપાસના પ્રદેશને પ્રકાશિત કરતું આગળ ચાલ્યું ગયું. અને ક્ષણમાં તો તે અદૃશ્ય પલ્લુ થઈ ગયું.

ભેદજ્ઞાન અદૃશ્ય થતાંજ પ્રવાસી આસપાસ જોવા લાગ્યો. ત્યાં તે છઠ્ઠી ભૂમિકાનો છેડો આવી ગયો અને પ્રવાસી આગળ જવા વિચાર કરતો હતો ત્યાં આકાશમાંથી મેઘની ગંજના જેવી ગંભીર વાણી નીચે પ્રમાણે પ્રગટ થઈ.

ઝપ્પય ઝંદ.

“ પ્રગટજેદ વિજ્ઞાન આપગુણ પરગુણ જાનૈ,
 પરપરિનતિ પરિત્યાગિ શુષ્ક અનુજવ ધિતિ ઝાનૈ;
 કરિ અનુજવ અન્યાસ સહજ સંવર પરગાસૈ,
 આશ્રવ ઘાર નિરોધ કર્મ ઘન તિમિર વિનાસૈ;
 ઝય કરિ વિજ્ઞાવ સમજાવ જજિ, નિરવિકલ્પ નિજપદ ગહૈ,
 નિર્મલ્લ વિશુષ્ક સાસુત સુધિર પરમ અતીંદ્રિય સુખ લહૈ.” ॥૧॥

આ વાણી સાંભળતાંજ પ્રવાસીએ આરે તરફ જોવા માંડ્યું,
 પણ કોઈ વ્યક્તિ દૃશ્યમાન થઈ નહીં. તેટલામાં તો તે કવિતાની
 વ્યાખ્યા અદૃશ્ય વાણીમાંજ પ્રગટ થઈ.

“ભેદજ્ઞાન પોતાના અને પારકા ગુણને પ્રગટપણે જાણે છે.
 તેનાથી પરવસ્તુના પરિણામનું જ્ઞાન થાય છે. અને શુદ્ધ અનુભ-
 વનો ઠરાવ સ્થાપિત થાય છે. તે શિવાય અનુભવના અભ્યાસના
 બળથી સહજ સંવરના સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે. તે પ્રકાશ આ-
 શ્રવ દ્વારનો વિરોધ કરીને કર્મરૂપ મેઘના અંધકારનો નાશ કરે છે,
 જ્યારે કર્મનું અંધકાર દૂર થયું એટલે તે મોહદશાનો ક્ષય કરી સમા-
 ધિને ભજે છે. તેથી કરીને જ્યાં કોઈ જાતનો વિકલ્પ નથી એવા
 નિર્વિકલ્પ પદને પામે છે. જે પદમાં રહિને વિશુદ્ધ અનંતકાળ સુધી
 એકરૂપ, શાશ્વત અને અતીંદ્રિય સુખ સંપાદન કરે છે.”

આ પ્રમાણે કવિતા અને વ્યાખ્યા સાંભળી પ્રવાસી હૃદયમાં
 આનંદિત થઈ ગયો.

તેના હૃદયમાં સંવર દ્વારનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થઈ આવ્યું અને ભેદ-
 જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાયું. પછી તેણે પોતાના હૃદયમાં

વિચાર્યું કે, અહા! આર્હત વાણીનો પ્રભાવ કેવો અદ્ભુત છે? સંવરતત્ત્વમાં અને ભેદજ્ઞાનમાં—કેવું તત્ત્વદર્શન થાય છે? સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્ન સંપાદન કરવાની સાર્થકતા ભેદજ્ઞાનથી જાણેલા સંવરતત્ત્વમાંજ રહીલી છે. આ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં મને તે અલભ્ય લાલ મળ્યો છે. મારા તાત્ત્વિક જીવનનો ઉંચામાં ઉંચો પ્રદેશ આ સ્થળે દેખાયો છે. હવે કેવી ભૂમિકા આવશે અને તેમાંથી મને શો લાલ મળશે? એ જોવાનું છે. તથાપિ એટલી તો ખાતરી થાય છે કે, અત્યારસુધીમાં જે જે ભૂમિકા મારા પ્રવાસના અનુભવમાં આવી છે, તે તે ભૂમિકાએ મને ઉત્તરોત્તર અધિક આનંદ દર્શાવ્યો છે, અને મારા તાત્ત્વિક ઓધને ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પમાડ્યો છે. અરિહંત ભગવાન મારી ધારણા નિર્વિઘ્ને સફળ કરે અને તેમના જેવી જ્ઞાનમય શાંત સ્થિતિનું મને ભાન કરાવે.

આયું વિચારી તે જ્ઞાની મુસાફર આગળ ચાલતો અટકી ગયો. છઠ્ઠી ભૂમિકાનો છેડો આવી ગયો અને જેના બન્ને દ્વાર બંધ થયેલા છે. એવો એક મોટો દરવાજો તેના જોવામાં આવ્યો. તે દ્વાર ધણું મજબૂત અને વજ્રમય હતું. તેની આસપાસ વજ્રનો મોટો કોંઠો આવેલો હતો. તે દ્વારના દરેક કમાડ ઉપર છ છયકો હતાં અને તે ચક્રોની આસપાસ અતિ તેજસ્વી કિરણો સ્ફુરી રહ્યાં હતાં.

આ અદ્ભુત દેખાવ જોઈ હૃદયમાં વિચાર કરતો જૈન પ્રવાસી તે સ્થળે ઉભો રહ્યો અને હવે તે ભૂમિકામાં ક્યારે પ્રવેશ થશે? એવી ઉત્કંઠા ધારણ કરવા લાગ્યો.

ઈતિ છઠ્ઠી ભૂમિકા,

સમાપ્ત.

સપ્તમ ભૂમિકા.

(નિર્જરા તત્ત્વભૂમિકા.)

જેના હૃદયમાં તત્ત્વભૂમિમાં પ્રવાસ કરવાની ઉત્કંઠા વધતી જાય છે, અને આરતેસુધી કરેલા તાત્ત્વિક પ્રવાસથી જેનું હૃદય આનંદનો અનુભવ કરી રહેલું છે, એવો જૈન પ્રવાસી જ્યારે તે સાતમી ભૂમિકાના દ્વાર આગળ ઉભો રહી વિચાર કરતો હોતો. તેવામાં નીચે પ્રમાણે દ્વિતીય ધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો:—

ચોપાદ.

“જો સંવરપદ પાદ આનંદે, જો પૂરવ કૃત કર્મ નિકંદે ;
જો અર્પદ વૈદે બહુરિ ન ફંદે, સો નિર્જરા બનારસિ બંદે.” ॥૧॥

તે ધ્વનિની સાથેજ ધીજે આખ્યાન ધ્વનિ પણ નીચે પ્રમાણે પ્રગટ થયો:—

“જે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ રાખવું, તે સંવર કહેવાય છે. તે સંવર પદને પ્રાપ્ત કરી આનંદ થાય છે. પૂર્વ કાળે જે કર્મ કીધાં હોય, તેને તે જડથી ઉખેડી નાખે છે. અને જે પૂર્વ કર્મના દ્રંદથી છુટીને પાછું તે દ્રંદમાં સપડાય નહીં તે આત્માની નિર્જરા કહેવાય છે. તેવી નિર્જરાને કવિ વંદના કરે છે.

આ ધ્વનિ સાંભળતાંજ પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં વિચારની સ્ફુરણા થઈ કે, આ ભૂમિકામાં મને સારો લાભ મળશે. નિર્જરાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું મને સારું લાભ થશે. આ કવિતાનો ધ્વનિ નિર્જરાના સ્વરૂપને સૂચવે છે. તેમજ આ દરવાજાના દ્વાર ઉપર કમાડની અંદર જે બાર ચક્રો આવેલાં છે, તે નિર્જરાના બાર પ્રકારને સૂચવે છે. તે બાર પ્રકાર તે છ અભ્યંતર અને છ બાહ્ય—એવા બાર પ્રકારની તપસ્યાનું સૂચન છે.

આ પ્રમાણે જૈન મુસાફર માનસિક વિચાર કરતો હતો, ત્યાં એક સુંદર જ્યોતિર્ષ મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી. તેની શાંત મૂર્તિ ઉપર શમરસનો પ્રવાહ વહેતો હતો. તેના મસ્તક ઉપર ત્રણ શિખાવાળો દેદીપ્યમાન મુગટ દેખાતો હતો. ચારે તરફ શાંતિ, શમતા, સમદૃષ્ટિ અને કર્ણાના ભવ્ય ભાવો વિભાસિત થઈ રહ્યા હતા.

તે મનોહર મૂર્તિને જોઈ પ્રવાસીના હૃદયમાં અનહદ આનંદ ઉત્પન્ન થઈ આવ્યો. તેના રોમેરોમ શમરસ અને શાંતિરસ વ્યાપી ગયો. તેણે આત્મી તેજસ્વી મૂર્તિને વંદન કર્યું. અને જે અંજળિ જોડી તે તેની સન્મુખ ઉભો રહ્યો. ફાણવાર ઉભો રહ્યો પણ બ્યારે કાંઈ પણ સૂચના થઈ નહીં. એટલે તેણે વિનંતિપૂર્વક જણાવ્યું—મહાનુભાવ, આપ કોણ છો? આપની શાંત સ્વરૂપ તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈ મને અપાર આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવામાં શાંત મૂર્તિની પાછળ એક દિવ્ય મૂર્તિ જોવામાં આવી. તેણી પ્રવાસીની નજીક આવી નીચે પ્રમાણે કવિતા બોલી :—

વોદા.

“મહિમા સમ્યગ્ જ્ઞાનકી, અરુ વિરાગ વલ્લ જોઈ ;
ક્રિયા કરત ફલ જુંજતે, કરમ બંધ નહિં હોઈ.” ॥ ૧ ॥

T.—૧૭

આ કવિતાનો ઉચ્ચાર થયા પછી તરતજ લાપામય વ્યાખ્યા પ્રગટ થઈ—“જે કર્મ છુટ્યા પછી તેનો બંધ થઈ શકે નહીં એ સમ્યક્ જ્ઞાનનો મહિમા છે. તે સમ્યક્ જ્ઞાનની સાથે વૈરાગ્યના બળનો યોગ હોય તો તે શુભાશુભ ક્રિયા કરે તોપણ તેનું ફળ ભોગવતાં છતાં પણ તેને કર્મનો બંધ થતો નથી.”

આ વ્યાખ્યા સાંભળ્યા પછી પ્રવાસીને નિશ્ચય થયો કે, આ દિવ્ય મૂર્તિ તે સમ્યક્ જ્ઞાન પોતે છે અને તેની સાથે જે દિવ્ય પ્રતિમા પ્રત્યક્ષ થઈ છે, તે જ્ઞાન વૈરાગ્યની શક્તિ છે. આ ભૂમિકામાં મને ધણેજ મહાન લાભ પ્રાપ્ત થયો. મારા પુણ્યનો પ્રભાવ પૂર્ણ રીતે પ્રગટ થઈ ગયો. હવે તે મહાનુભાવ મૂર્તિઓના મુખથી મને ઉપદેશ મળે તો મારા પુણ્યશાળી ભાગ્યની કશી સીમા રહેશે નહીં. આતું વિચારી પ્રવાસીએ નમ્રતાથી તે બન્ને દિવ્ય મૂર્તિની પ્રાર્થના કરી કે, હે મહાનુભાવા, મને ઉત્તમ ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરો. પ્રવાસીની આવી પ્રાર્થના સાંભળતાંજ પેલી દિવ્ય શક્તિએ પોતાની વાગ્દેવી પ્રગટ કરી:—

સવૈયા.

“જैसे चूप कौतुक सरूप करै नीच कर्म,
कौतुकी कहावे तासों कौन कहै रंक है ;
जैसे विनचारिनी विचारै विजिचार बाको,
जारहिसें प्रेमजर तासों चित्त बंक है ;
जैसे धाड़ बाझक चुंघाड़ करै द्वाझिपाझि,
जानै तांहि औरको जदपि बाके अंक है ;
तैसे ज्ञानवंत नाना जांति करतूति गानै,
कि रियाकों जिन्न मानै याते निकलंक है.” ॥ १ ॥

પ્રિય પ્રવાસી, આ કવિતાનો ભાવાર્થ તારા સમજવામાં આવ્યો હશે. તથાપિ તેની વ્યાખ્યા એક ચિત્તે સાંભળ.

“જેમ કોઈ રાજા કૌતુકથી ગમે તેટું નીચ-હલકું કામ કરે, તોપણ તે ક્રિયા કરવાને લીધે તે કૌતુકી કહેવાય, પણ તેને કોઈ રંક કહેશે નહીં. જેમકોઈ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી જે કે પોતાના પતિની સાથે રહેતી હોય, પણ તે પતિમાં લુબ્ધ હોતી નથી. તેણીના ચિત્તમાં તો વ્યભિચારનાજ વિચાર થાય છે અને તેથી તે પોતાના ચારને મળવા આતુર રહે છે. જેમ કોઈ ધાવમાતા પારકા બાળકને ધવરાવે, રમાડે અને લાલનપાલન કરે તેમજ તેને પોતાના બોળામાં બેસારે-એવી ક્રિયા તો કરે પણ તે મનમાં જાણે છે કે, ‘આ બાળક મારું નથી પારકું છે.’ તેવી રીતે સમ્યગ્ જ્ઞાની પુરૂષ વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા કરે, પણ તે એ ક્રિયાને પુરૂષગણરૂપ જાણે છે, અને તેને પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન માને છે, એથી તેને અધનતું કલંક લાગતું નથી. શક્તિના મુખથી આ વ્યાખ્યાન સાંભળીજેન પ્રવાસીના હૃદયમાં આનંદનો ઉભરો આવી ગયો. તેણે તે ઉભરાના આવેશમાં કહ્યું, હે ઉપકારિણી માતા, તમારી આ કવિતાએ મારા હૃદયમાં ભારે અસર કરી છે. અહા! સમ્યગ્ જ્ઞાનનો કેવો ઉત્કૃષ્ટ મહિમા છે!! જે જ્ઞાનના પ્રભાવથી ભવિ પ્રાણીના હૃદયમાં કેવો સમરસ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વખતે મને મહારાજા શ્રેણિક અને ચક્રવર્તી ભરતનું સ્મરણ થાય છે. તે મહાનુભાવની તેવીજ વૃત્તિ હતી. સર્વ ક્રિયાઓ કરતાં છતાં પણ તેઓ સર્વદા નિલેપ-પણે રહેતા હતા. હું તેવી ઉત્તમ સ્થિતિમાં ક્યારે પ્રાપ્ત થઈશ? આ જગતમાં સમ્યગ્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ એ ખરેખરો પ્રકાશ છે. જ્યાં સુધી સમ્યગ્ જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ થયો ન હોય, ત્યાંસુધી હૃદયનું અધિકાર દૂર થતું નથી. મહાદેવી, આપે આપેલાં દૃષ્ટાંતો મારા

હૃદયના અંતરના ભાગમાં સ્થાપિત થઈ ગયાં છે અને તે ઉપરથી મને સ્પષ્ટ બોધ પ્રાપ્ત થયો છે. આપનો હું યાવજીવિત આભારી છું. પ્રવાસીનાં આવાં વચન સાંભળી જ્ઞાનવૈરાગ્યની શક્તિના હૃદયમાં અતિશય સંતોષ ઉત્પન્ન થયો અને પ્રવાસીની ઉત્તમ ભાવના અને તેનાં શુભ પરિણામ જોઈ તેણીએ ઉત્સાહથી જણાવ્યું— ભદ્ર, જે દૃષ્ટાંત તારી આગળ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ એક બીજું દૃષ્ટાંત મને સ્ફુરેલી આવ્યું છે, તે હું પ્રસંગે જણાવીશ.

પ્રવાસીએ પ્રેમપૂર્વક ઉત્કંઠા ધરી કહ્યું, મહાનુભાવા, તે દૃષ્ટાંત હમણાજ જણાવો. મારા હૃદયમાં તે સાંભળવાની અતિશય ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ છે. આપના જેવા મહાન આત્માઓ પરોપકાર કરવામાં વિલંબ કરતા નથી.

પ્રવાસીની આવી તીવ્ર ઉત્કંઠા જોઈ જ્ઞાનવૈરાગ્યની શક્તિ નીચે પ્રમાણે બોલી:—

સવૈયા.

“જैसे નિસિ वासर कपल रहै पंकहिमें,
 पंकज कहावै पैनयाके दिगपंक है;
 जैसे मंत्रवादी विषधरसों गहावै गात,
 मंत्रकी सकति वाके बिना विषपंक है,
 जैसे जिज गहै चिकनाइ रहै सूख अंग,
 पानीमे कनक जैसे कांसो अटंक है;
 तैसे ज्ञानवंत नाना जाति करतूति ठानै,
 किरियाको जिन्न मानै याते निकलंक है” ॥१॥

આ ફવિતા સાંભળતાં પ્રવાસી મસ્તક ધુણાવી બોલ્યો—વાહ

દૃષ્ટાંત વાહ ! સમ્યગ્ જ્ઞાનીનો કેવો પ્રભાવ અદ્ભુત છે ? હવે કૃપા કરી એજ કવિતાની વ્યાખ્યા સાંભળાવો તો આનંદમાં વૃદ્ધિ થાય. પવિત્ર શક્તિ ઉંચે સ્વરે બોલ્યા—પ્રિય પ્રવાસી, સાંભળ—“ જેમ પંકજ—કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કમળ રાત દિવસ કાદવમાંજ રહે છે, તોપણ તે કમળને કાદવનો સ્પર્શ થતો નથી, તે નિર્લેપ રહે છે. જેમ ગારૂડી મંત્રવાદી પોતાના શરીરને સર્પની પાસે કરાવે, પણ તેની મંત્રશક્તિના બળથી સર્પનો ડંશ નિર્વિષ હોવાથી તેને અસર કરી શકતો નથી. જેમ જિંઘ્લા ઇન્દ્રિય ધી વગેરે ચીકણાં પદાર્થો ગ્રહણ કરે છે, પણ તેની ઉપર ચીકણા લાગતી નથી, અને જેમ સોનું પાણીમાં રહે તોપણ તેને કાટ લાગતો નથી, તેવી રીતે સમ્યગ્ જ્ઞાની પુરૂષ નાના પ્રકારની ક્રિયા કરે છે, પણ તે ક્રિયાને પુરૂષગના સંયોગ વાળી જાણી પોતાના આત્મસ્વરૂપથી તેને ભિન્ન માને છે, તેથી તેને કર્મનો બંધ થતો નથી. તે કર્મના બંધરૂપ કલંકથી ભિન્ન રહે છે.”

આ વ્યાખ્યા સાંભળી પ્રવાસીના આનંદમાં અતિશય વધારો થઈ ગયો. તેણે નેત્ર મીંચી તે કવિતા અને તેનું રહસ્ય પોતાના ઘરમાં ઉતારી દીધું. અને તેનો યોગ બુદ્ધિના સુક્ષ્મ પુરૂષગની સાથે કરી દીધો. પ્રવાસીની આવી આનંદમય સ્થિતિ જોઈ સમ્યગ્ જ્ઞાન મેઘના જેવી ગાંભીર વાણીથી બોલ્યું—“ ભદ્ર, તારી યોગ્યતા જોઈ અને અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ્ઞાન વૈરાગ્યની શક્તિ એજ માણેજ સ્વરૂપ છે. તેના મુખમાંથી જે દૃષ્ટાંતો પ્રગટ થયાં છે, તે મારા પ્રભાવને અને મારા મહિમાને દર્શાવનારાં છે. તથાપિ મારે કહેવું જોઈએ કે એ સમર્થ શક્તિ જ્યારે અને સહાયકારી થાય છે, ત્યારેજ મારો ઉપયોગ કૃતાર્થ થાય છે. જો જ્ઞાન વૈરાગ્યની શક્તિ ન હોય તો મારો મહિમા આ જગતમાં વિખ્યાતજ ન થાત. મારી ખ્યાતિ આ મહાનુભાવો શક્તિના પ્રભાવ-

થીજ છે. તેને મારે એક જૈન યોગી યોતાના અનુભવના ઉદ્દગારમાં બોલ્યા છે. જે તું એક ચિત્તે સાંભળા:—

સોરઠો.

“ પૂર્વ ઉદય સંબંધ, વિષય જોગવૈ સમક્તિ; ”

કરૈ ન નૂતન બંધ, મહિમા જ્ઞાન વિરાગકી.” ॥૧॥

તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, “ પૂર્વના સંચિત કર્મ ઉદય આવ્યાથી તેના સંબંધે સમક્તિ જીવ ભોગ ભોગવે છે, પણ તે નવા કર્મના બંધ કરતો નથી. એ જ્ઞાન વૈરાગ્યની શક્તિનો મહિમા છે. તે સાંભળી પ્રવાસીએ કહ્યું, મહાનુભાવ, એ વાત યથાર્થ છે. જ્ઞાન વૈરાગ્યની શક્તિ વિના કંઈ પણ થઈ શકતું નથી.

તે સાંભળી પ્રવાસી બોલ્યો—હું મહોપકારી મહાનુભાવો, આપ બન્નેનું સ્વરૂપ મારા હૃદયમાં સ્ફુરી આવ્યું છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન અને જ્ઞાન વૈરાગ્યની શક્તિ—એ બન્ને અભેદરૂપે એકજ છે. જે સમક્તિ હોય, તે સર્વદા અંતઃકરણને વિષે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય—એ બન્ને ગુણને ધારણ કરે છે. તે ગુણના પ્રભાવથી તે યોતાનું જ્ઞાતાપણાનું સક્ષણ જાણી જીવ અજીવનું જીદું જીદું સ્વરૂપ જાણે છે, તે પછી આત્માને યથાર્થપણે વેદી યોતાના આત્મિક સ્વભાવમાં સ્થિર થઈને રહે છે. એવો તે મહાત્મા પછી યોતે તરે છે અને સત્ય ઉપદેશ આપી બીજને પણ તારે છે.—એ રીતે તે છેવટે આત્મ દ્રવ્યને સાધી લઈ મોક્ષના મુખને પ્રાપ્ત કરે છે અને કર્મની ઉપાધિ સહિત જે બંધ છે, તેનું વચન કરે છે. એટલે જ્ઞાતા પુરૂષ સમ્યગ્ જ્ઞાન અને વિષયની અરૂચિ—એ બન્નેને સાધી લે છે. પ્રવાસીના મુખથી આવાં વચનો સાંભળી સમ્યગ્ જ્ઞાન પ્રસન્ન થઈ ગયું. અને પ્રવાસીનો બોધ જોઈ તેના અંતરમાં અતિશય આનંદ પ્રગટ થઈ આવ્યો. પછી તેણે પ્રેમપૂર્વક જણાવ્યું,

ભદ્ર, તારો બોધ જોઈ મને પૂર્ણ સંતોષ થયો છે, તથાપિ તારી તત્ત્વ-
બુદ્ધિનો ચમત્કાર જોવાની આતરતને કેટલાએક પ્રશ્નો પુછવાની મારી
ધ્રુષ્ટા થાય છે તો જો તારી ખુશી હોય તો હું તને કેટલાએક પ્રશ્નો
પુછી જોવું.

પ્રવાસી જરા મુગ્ધ મલકાવીને બોલ્યો—મહાનુભાવ, આપ સ-
ર્વથી સમર્થ છો. આ જગતમાં આપની શક્તિ આગળ કોઈ પણ
સમર્થ થઈ શકતું નથી. આપના બુદ્ધિબળથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રશ્નોના
ઉત્તર મારાથી શી રીતે આપી શકાય ?

સમ્યગ્ જ્ઞાને મધુરતાથી કહું, ભદ્ર, એવી શંકા રાખીશ નહીં.
હું તને યોગ્ય પ્રશ્નોજ પુછીશ અને તારી પાસેથી યોગ્ય ઉત્તરની આશા
રાખીશ. આવી આધ્યાસન ભરેલી સમ્યગ્ જ્ઞાનની વાણી સાંભળી
પ્રવાસી પ્રસન્નતાથી બોલ્યો—મહાનુભાવ, જો એમ હોય તો આપ
ખુશીથી પુછો. પણ જે પ્રશ્નો ઉત્તર મારાથી ન આપી શકાય તે
પ્રશ્નો ઉત્તર આપ આપજો અને જ્યાં મને સમજાવવા જેવું હોય તે
આપ કૃપા કરી સમજાવજો.

પ્રવાસીનાં આ વચનો સાંભળી સમ્યગ્ જ્ઞાને તે વાત કબુલ કરી
એટલે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને પ્રવાસીની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તર
શરૂ થયા:—

સમ્યગ્ જ્ઞાન—જ્ઞાનનું બળ નિષ્કુળ ક્યારે થાય ?

પ્રવાસી—વિષયની અરુચિ વિના.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—કેવો જ્ઞાની મિથ્યા દૃષ્ટિ કહેવાય ?

પ્રવાસી—જે મનુષ્ય યોતે સમ્યગ્ જ્ઞાની કહેવાતો હોય પણ
જેનામાં સમ્યગ્ જ્ઞાનની કળા જાગ્રત થઈ ન હોય અને એકાંત પક્ષમાં
રહેલો હોય તે મિથ્યા દૃષ્ટિ કહેવાય છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—કેવો મુનિ મૂર્ખ ગણાય છે ?

પ્રવાસી—જે નિશ્ચયનયનો પક્ષ લઈ પોતે ત્યાગી છે એમ કહે અને મુનિનો ભેષ ધારણ કરે પણ તેના અંતરમાં મોહરૂપ અગ્નિ સંજાગી રહ્યો હોય, વિષય ઉપર વૈરાગ્ય થયો ન હોય અને શૂન્ય થઈને મુનિરાજની પેઠે ક્રિયા કરતો હોય તેવો મુનિ મૂર્ખ ગણાય છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—અધી જાતની ક્રિયા કરતો હોય, તે છતાં કેવો પુરૂષ મૂઢ ગણાય ?

પ્રવાસી—અંધની રચના કરતો હોય, શુભ માર્ગની ચર્ચા કરતો હોય, સંતોષી નિરંજનને આરાધતો હોય, લોકોને સારી શિખા મણ આપતો હોય, અદત્તાદાન લેતો ન હોય, પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ કરતો હોય, મુગ્ધપણે પોતાના રસમાં માતો થઈ સર્વોગ છડેલો રહેતો હોય, પણ જે તે આત્માની સત્તાને અને મોહની સત્તાને જુદી જુદી ગણતો ન હોય તેવો પુરૂષ મૂઢ ગણાય છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—તેવો મૂઢની ક્રિયાનું વર્ણન કરી બતાવો.

સવૈયા.

ધ્યાન ધરે કરી ઇન્દ્રિય નિગ્રહ વિગ્રહસોં ન ગિનૈં નિજ સત્તા,
ત્યાગિ વિજૂતિ વિજૂતિ મિટૈં તન જોગ ગહૈં જવ જોગ વિરત્તા ;
માન રહૈં લહિ મંદ કષાય સહૈં વધ બંધન હોઈ ન તત્તા,
એકરત્તિ કરૈં સર્વે સમુજૈં ન અનાતમ આતમ સત્તા ॥૧॥

ધ્યાન ધરે, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે, શરીરની સાથે પોતાના આત્મોનો સંબંધ ગણે નહીં. સંપત્તિનો ત્યાગ કરી શરીર ઉપર વિભૂતિ

લગાડે, યોગમાર્ગ મહુણ કરે, સંસારના ભોગથી વિરક્ત રહે, મૌન ધારણ કરે, કષાયની મંદતા સમજે, વધ બંધન સહેતો થકે તાતો ન થાય અને ક્રોધાદિક કરે નહીં, આવી આવી ક્રિયા કરે પણ કર્મોદ્ધિકના પ્રભાવની સત્તા અને આત્મસત્તા એટલે આત્માનું જે સત્ય સ્વરૂપ તેને સમજે નહીં તે—મૂઢ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે મૂઢની ક્રિયાનું વર્ણન કરેલું છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—મહામૂઢ મુનિઓ કેવા હોય ?

પ્રવાસી—જે ઉપરનો આડંબર બતાવી જગતને એવો ઉપદેશ કરે કે, “અહો ભવ્ય પ્રાણી, તમે આ જગતને વિષે અનાદિ કાળથી મોહનિદ્રામાં સુતા છો. હવે તમે જાગૃત થાઓ. અને સમતા ધરીને કેવળીનાં વચન સાંભળો. તે કેવળીએ ઇન્દ્રિયના વિષય રસને છોડેલો છે. તમે તમારા સ્વરૂપને ઓળખો. તમારામાં ઉત્કૃષ્ટ રસ ભરેલો છે. અને તમે કર્મથી બુદ્ધા છો.” આવાં આવો ઉપદેશ આપે છે, પણ તે મૂઢ ગુરૂ પોતાના આત્માને ઓળખતા નથી. તેઓમાં પરોપદેશ પાંડિત્યજ રહેલું હોય છે. ઉપરથી એવો આડંબર રાખે છે અને અંતરમાં તેઓ મોહથી ભરપૂર હોય છે. તેવા ગુરૂઓ મહા મૂઢ કહેવાય છે.

પ્રવાસીના આવો સંતોષકારક ઉત્તર સાંભળી સમ્યગ્ જ્ઞાનનું હૃદય અતિશય સંતુષ્ટ થઈ ગયું. તેણે પ્રેમથી પૂર્ણ થઈ કહ્યું, ભદ્ર તારી બુદ્ધિની નિર્મળતા જોઈ મને અતિશય સંતોષ થયો છે. તારા પરિત્ર હૃદયમાં આત્મસ્વરૂપનું મહાજ્યોતિ પ્રગટ થવા લાગ્યું છે. હવે તું અલ્પ સમયમાં આ તત્ત્વભૂમિના પ્રવાસને સાર્થક કરી શકીશ.

પ્રવાસી એ વિનયથી જણાવ્યું—મહાનુભાવ, એ બધો આપના જેવા મહાત્માઓનોજ પ્રભાવ છે. મારા કોઈ ઉપકારી છવે મને

આ તત્ત્વિક પ્રવાસનો માર્ગ બનાવી મહાન ઉપકાર કર્યો છે. જ્યાં-
ર્યાં મેં આ પ્રવાસમાં પ્રવેશ કર્યો છે, ત્યારથીજ મારા પુણ્યનો પ્રકાશ
પ્રકાશિત થયો છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાને ઉત્સાહથી કહું, મિત્ર, જો તારી ઇચ્છા હોય તો
એક બે મહા પુણ્યના છે?

પ્રવાસીએ હંતેમરી જવાબ આપ્યો—મહાનુભાવ, હું આપની
આજ્ઞાને માન્ય કરીશ, પણ મારી શક્તિનો આપ વિચાર કરજો.

સમ્યગ્ જ્ઞાને હાર્ય કરતાં કહું, ભદ્ર, તારી શક્તિ પ્રત્યુત્તર આ-
પવાને સમર્થ છે. તથાપિ મારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકે કે નહીં
એ મને સંદેહ છે. પ્રવાસીએ પ્રગટપણે જણાવ્યું, મહાશય, જે વા-
તમાં આપનું દૃઢ્ય સંદિગ્ધ હોય, તો પછી મારા તરફથી આપને ઉત્ત-
રમાં સંતોષ શી રીતે થશે? તે છતાં આપના પ્રશ્ન કેવા છે? તે કૃપા
કરી જણાવો. જો તેમાં મારી બુદ્ધિ પ્રવર્તે તેણું નહીં હોય તો હું
આપને સ્પષ્ટ રીતે જણાવી આપીશ.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—સંસારી જીવની બે દશા છે, તે વાત તારા
જાણવામાં છે કે નહીં?

પ્રવાસી—(વિચારીને) એ વાત મારી બુદ્ધિની બહાર છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—ત્યારે તો સાંભળ હું પોતેજ કહું.

પ્રવાસી—તો મોટી કૃપા થાય.

સમ્યગ્ જ્ઞાને વિસ્તારથી કહેવાનો આરંભ કર્યો. ભદ્ર, આ જ-
ગતમાં દરેક જીવને બે દશા હોય છે. એક શયનદશા અને બીજી
જાગૃતદશા. તેમાં શયનદશાને માટે એક જૈન કવિ નીચે પ્રમાણે
વર્ણન આપે છે.

સર્વૈયા

“કાયા ચિત્રસારી મેં કરમ પરજંકજારી,
માયાકી સવારી સેજ ચાદર કલ્પના;
સૈન કરે ચેતન અચેતનતા નિંદ સિણ,
મોહકી મરોર યહૈ લોચનકો ઢપના;

હૃદૈ વજ્રજોર યહે શ્વાસકો સબદ ધોર,
વિષે સુખ કારજકી દોર યહે સુપના;
ઐસી મૂઢદશામેં મગન રહૈ તિહૂકાઝ,
ધાવૈ ભ્રમજાઝમેં ન પાવૈ રૂઝ અપના” ॥૧ ॥

સમ્યગ્ જ્ઞાને કહ્યું, ભદ્ર, કવિતાનો ભાવાર્થ સમજ્યો કે ?

પ્રવાસી—સમજ્યો છું, પણ જેવો જોઈએ તેવો આશય સ્પષ્ટ થયો નથી, માટે કૃપા કરી ભાષાંતરે વ્યાખ્યા કહી બતાવો તો ઉપકાર થાય.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—સાંભળ—“આ કાયારૂપી એક ચિત્રશાળા છે. તેમાં કર્મરૂપી એક પલંગ છે. તે ઉપર માયાની શય્યા પાથરેલી છે. તે ઉપર મનની વિકલ્પનારૂપ આદર પાથરી છે. તેમાં અચેતનારૂપ નિદ્રામાં ચેતન-આત્મા શયન કરી રહ્યો છે. મોહના ઘનમાં તેના લોચન ઘેરાયા છે. હૃદય બળરૂપ તેના શ્વાસનો ધોર શબ્દ થયા કરે છે અને વિષય સુખની કરણી એ તેનું સ્વભાવ સ્થાન છે. તે જીવની ખરેખરી શયન દશા કહેવાય છે. જે મૂઢ જીવ હોય તે ત્રણ કાળ મગ્ન થઈ એ દશામાં દોડ્યાદોડ કર્યા કરે

છે. એટલે બ્રમજગમાં ભગ્ને છે તેથી તે પોતાનું સ્વરૂપ પામી શકતો નથી.”

પ્રવાસી—અહા! જીવની શયન દશાને કેવું રૂપ આપ્યું છે? આ સ્વરૂપ ખરેખર મનન કરવા જેવું છે. બધા અજ્ઞાની જીવો આ દશામાં પાયમાલ થઈ જાય છે. હું મહાનુભાવ, આપે આપેલા આ શયન દશાના ગ્યાનથી મારા હૃદયનું ઉદ્ધારન થઈ ગયું છે. હવે મારી પર કંટણા કરી જીવની જાગૃત દશાનું વર્ણન આપો. જેથી શયન દશાના અવસ્થાથી ખિત થયેલા મારા મનને શાંતિ વળે.

સમ્યક્ જ્ઞાન—ભદ્ર, સાવધાન થઈને રાંભજાજે.

સવૈયા.

“ચિત્ર સારી ન્યારી પરજંક ન્યાગે સેજ ન્યારી,
 ચાદર જી ન્યારી ફહાં જૂઠી મેરી થપના;
 અતીત અવસ્થા સૈન નિદ્રા વહી કોઝ પૈન,
 વિદ્યમાન પલ્લક ન યામેં અવગ્ગવના;
 શ્વાસ ઔર સુપન દોઝ નિદ્રાકી અલંગ વૂજે,
 સુજેં સવ અંગ લલિ અતમ દરપના;
 ત્યાગી જયો ચેતન અચેતનતા જાવ ત્યાગી,
 જાલે દૃષ્ટિ સ્વોદીકે સંજાલે રૂપ અપના.” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી—વાહ! શી મજાની કવિતા છે? જાગૃત દશાનું કેવું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે? મહાશય, દયાનિધિ, દયા લાવી એજ કવિતાનું વ્યાખ્યાન દર્શાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—મિત્ર પ્રવાસી તેજ કવિતાની વ્યાખ્યા સાવ-
ધાન થઇને સાંભળા.

“ જ્યારે જીવને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે કાયારૂપ
ચિત્રશાળાને જીદી રીતે જીવે છે. કર્મરૂપ પલંગ માયારૂપ શય્યા
અને કલ્પનારૂપ આદરને જીદાં જીદાં રૂપમાં જીવે છે, એટલે તે જ્ઞાની
જીવ સમજે છે કે, આ બધી મારી સ્થાપના જીદી છે. વળી તે
વિચારે છે કે, અતીત અવસ્થાને વિષે શયન દશામાં નિદ્રા લેનાર
હું કોઈ બીજે રૂપેજ છું. આ વર્તમાનકાળે મારી તે અવસ્થા
નથી. હવે એક પણ માત્ર પણ આ અવસ્થામાં મારો અભાવ
થનાર નથી. તે જીવને તે કાળે ધ્યાસ અને સ્વપ્ન એ બંને નિદ્રાની
અલંગના સંયોગે સુઝી આવે છે. તેને યોતાના આત્મારૂપી અરી-
સામાં આત્માનું સર્વઅંગ સુઝી આવે છે—આવી રીતે વિચાર કરનારો
તે જીવ નિદ્રાનો ત્યાગ કરી ત્યાગી થાય છે, ત્યારે તેની દૃષ્ટિ
વિકાશ પામે છે અને તેથી તેને યોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.”

સમ્યગ્ જ્ઞાનની આ વ્યાખ્યા સાંભળી પ્રવાસીના હૃદય ઉપર
જે અસર થઈ, તે અવર્ણનીય હતી. તેણે આનંદમાં મગ્ન થઈને
ઉંચે સ્વરે જણાવ્યું, હે મહાનુભાવ, આપે હૃદવાળી દીધી. મારા
આત્માને મોટામાં મોટું આલંબન આપ્યું. હવે હું શયનદશાનો
ત્યાગ કરી જગતદશાની સ્થિતિની ભાવના ભાવીશ. હે કૃપા-
નિધિ, સર્વદા મારા હૃદયમાં સ્થાપિત થાય એવી કોઈ ગાથા અ-
થવા કવિતા મને સંભળાવો કે જેથી મને સતત શયન અને જગત
દશાનું સ્મરણ થયા કરે.

સમ્યગ્ દર્શનને સાનંદ થઈને કહ્યું, હે માનનીય મુસાફર, આ
સંક્ષિપ્ત કવિતા તારા પ્રયુક્ત હૃદયમાં સ્થાપિત કરી રાખજે.

પ્રવાસી—મહાશય કૃપા કરી કહો. હું સાવધાન થઈને સંભળું છું.

સમ્યગ્ જ્ઞાન :—

દોહા.

“इहि विधि जे जागे पुरुष, ते शिवरूप सदीव;
जे सोवही संसारमें, ते जगवासी जीव.” ॥१॥

“જે પુરુષ એ રીતે જાગે છે, તે સદા મોક્ષરૂપ છે અને જે આ સંસારમાં સૂતા છે, તે આ જગતના વાસી જીવરૂપ છે.” ૧

દોહા.

“जो पद नौ पद जय हरै, सो पद सोज अनूप;
जिहि पद परसत और पद, दगै आपदारूप.” ॥१॥

“જે પદ-સ્થાનક આ સંસારના જયને હરે છે, તેજ પદ કહેવાય છે. અને જે પદ બીજાના પદને સ્પર્શે તેવું છે એટલે કર્મ-પદ છે. તે આ સંસારમાં આપત્તિરૂપ છે.” ૧

પ્રવાસી—મહાશય, આ બન્ને કવિતા સર્વદા સ્મરણીય છે અને મેં મારા મનોમંદિરમાં તેને સ્થાપિત કરી રાખી છે. હવે આપ કૃપા કરી આ સાતમી ભૂમિકાના મારા પ્રવાસને સાર્થક કરવા કોઈ ઉત્તમ બોધ આપો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—પ્રવાસી, સાંભળ—એ શયન અને જાગૃતદશા વિષે તને એક ટુંકું દષ્ટાંત કહું. કોઈ એક ગુરૂ પોતાના શિષ્યોને સાથે લઈ વિચરતા હતા. જુદે જુદે સ્થળે વિહાર કરતા કોઈ નગરમાં આવી ચડ્યા. ત્યાં ઉપાશ્રયમાં વાસ કરીને રહ્યા. તેવામાં શિ-

બો ગુરૂની સેવા કરવાને આગળ આવ્યા. એટલે ગુરૂએ કહ્યું, શિષ્યો, આજે શ્રાંત થયા છો, તેથી સુઈ જાઓ. શિષ્યોએ કહ્યું, મહાતુભાવ, અમે સુવાને ઇચ્છતા નથી. અમને જાગ્રત રહેવાનો ઉપદેશ આપો. શિષ્યોની આવી વાણી સાંભળી ગુરૂએ વિચાર્યું કે, “આ શિષ્યોને બોધ થયો લાગે છે. આ તેમનાં વચનો તેના અંતરના બોધને સૂચવી આપે છે.” આણું વિચારી ગુરૂએ તેમની પરીક્ષા કરવાને કહ્યું કે, તમે સુણું અને જાગણું તે વિષે શું સમજ્યા છો? પછી શિષ્યોએ જીવની શયનદશા અને જાગ્રતદશા વિષે વર્ણન કરી બતાવ્યું. જે સાંભળી ગુરૂના મનને અતિશય સંતોષ થયો. ત્યાંથી ગુરૂએ તે શિષ્યોની સાથે બીજે સ્થળે વિહાર કર્યો. કોઈ નગરમાં આહાર-પાણી કરવાને તેમણે પ્રવેશ કર્યો. શિષ્યો ગુરૂની આજ્ઞા લઈ નગરમાં આહારપાણી લેવા ગયા. તે નગરમાં શ્રાવકોની વસ્તી નહતી; તેથી કોઈ મિથ્યાત્વીને ઘેરથી તેમણે આહારપાણી વોહાર્યો. મિથ્યાત્વીએ દયાથી વોહારાવ્યું પણ તે અજીકું વોહારાવ્યું. તે લઈ શિષ્યો ગુરૂ પાસે આવ્યા. ગુરૂએ શિષ્યોની સાથે આહાર કર્યો. આહાર કર્યા પછી ગુરૂના જાણવામાં આવ્યું એટલે ગુરૂએ પુછ્યું, શિષ્યો, આપણે અજ્ઞાનતાથી જીકો આહાર ભક્ષણ કર્યો. હવે તેણું શું કરણું? ગુરૂએ જ્યારે વધારે બેદ કરવા માંડ્યો એટલે શિષ્યોએ કહ્યું, ભગવન, આપ શામાટે બેદ કરો છો? જે થયું તે ખરું.

ગુરૂ બોલ્યા—શિષ્યો, શું તમને બેદ નથી થતો? અજીકો—જીકો આહાર કરવાથી કોને બેદ ન થાય? શિષ્યોએ કહ્યું, મહાતુભાવ, આ સંસાર બધો જીકો છે. તો માત્ર જીકો આહારથી શેનો બેદ થાય? ગુરૂ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા—ભદ્રો, તમારા વિચાર જાણી મને સંતોષ થાય છે. આ સંસાર જીકો છે, તેને મારે તમે શું જાણો છો? તે કહો.

સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રવાસીને કહે છે—હું પ્રવાસી, પછી ગુરૂના કહેવાથી તે જ્ઞાની શિષ્યો નીચેની કવિતા બોલ્યા હતા.

સર્વૈયા.

“જવ જીવ સૌંવૈ તવ સમુદ્ધે સુપન સત્ય,
 વહિ જૂઠ દાગે જવ જાગે નિંદા સોડકે;
 જાગે કહૈં યહ મેરો તવ યહ મેરી સોંજ તાહુ,
 જૂઠ માનત મરણથિતિ જોડકે;
 જાને નિજ મરજિ મરનિ તવ સૂજૈ જૂઠ,
 જૂજૈ જવ ઔર અવતારરૂપ હોડકે;
 વાહુ અવતારકી દશામેં ફિરિ યહે પેચ,
 યહિ જાંતિ જૂઠો જગ દેખ્યો હમ દોડકે.” ॥૧॥

હું પ્રિય પ્રવાસી, આ કવિતાનો આશય એવો છે કે, “જ્યારે જીવ શયન દશામાં મૂતો હોય, ત્યારે તે સ્વપ્નાને સત્ય કરીને માને છે અને જ્યારે તે જાગે છે ત્યારે તે સ્વપ્નાને જુડું માને છે. તે જાગ્યા પછી કહે છે કે, આ મારું શરીર અહિં છે. અને આ સર્વ સામગ્રી મારી છે, અને જ્યારે તે પોતાની મરણ સ્થિતિનો વિચાર કરે છે ત્યારે તે વર્તમાન શરીર તથા સર્વ સામગ્રીને જુડી જાણે છે. અને જ્યારે તે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે છે, ત્યારે તે મરણને જુડું માને છે. એમજ વળી તે બીજો અવતાર લે ત્યારે તે બીજા રૂપે થઈને બીજી વાત જાણે છે. આ પ્રમાણે વારંવાર અવતાર લેવા અને પછી પોતાની સામગ્રી સમજવી અને પછી મરી જવું એવી રીતે સર્વ સંસારનું સ્વરૂપ જોઈને અમે એ સર્વ સંસારને જુડો જાણીએ છીએ.”

શિષ્યોની આ કવિતા સાંભળી ગુરૂએ તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો. હું પ્રિય પ્રવાસી, એવી રીતે દરેક સુજ્ઞ પ્રાણીએ આ સં-

સારને જૂઠો બાણવો જોઈએ. અને જ્ઞાતા પુરૂષની જે ઉત્તમ ક્રિયા છે, તે કરવી જોઈએ.

પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—મહાનુભાવ, હવે કૃપા કરી મને જ્ઞાતા પુરૂષની ક્રિયા સંભળાવો. જ્ઞાતા પુરૂષ કેવી ક્રિયા કરે? અને કેવી ક્રિયા કરવાથી જ્ઞાતા પુરૂષ કહેવાય? એ મને સ્પષ્ટ કરી સમજાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—પ્રિય પ્રવાસી, સાંભળ. જ્ઞાતા પુરૂષ વિવેકનું વિજ્ઞાન લાહીને પોતાની એકતાની ટેક રાખે છે. પ્રથમ દ્વંદ્વ અવસ્થામાં અને ભ્રમ અવસ્થામાં જે અનૈકતા હતી તેને હરી લે છે. મતિ, શ્રુત અને અવધિ—એ જ્ઞાન સ્વરૂપના વિકલ્પને દૂર કરી નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન જે કેવળ જ્ઞાન તેને દૃઢ્યમાં ધારણ કરે છે. ઇન્દ્રિય જનિત સુખ દુઃખથી વિમુખ થઈ પરમાત્મરૂપ થઈ કર્મની નિર્જરા કરે છે. અર્થાત્ તેને નિર્જરા ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની સહજ સમાધિ સાધીને પરવસ્તુ જે કર્મ પુદ્ગળાદિક તેની ઉપાધિ જે રાગ-દ્વેષાદિક તેનો ત્યાગ કરી આત્માને આરાધી પરમાત્માપણું પ્રાપ્ત કરે છે. આવી ક્રિયા કરવાથી જ્ઞાતા પુરૂષ જ્ઞાન સમુદ્રમાં મગ્ન થાય છે.

પ્રવાસીએ પુછ્યું, મહાનુભાવ, એ જ્ઞાન સમુદ્ર કેવો છે? તેનું વર્ણન કહી સંભળાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાને કહ્યું, ભદ્ર, સાંભળ. એક વિદ્વાન્ કવિએ જ્ઞાન સમુદ્રનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે :—

સર્વૈયા.

“જાકે જર અંતર નિરંતર અનંત દર્શ,

જાવ જાસી રહે પેં મુજાઝ ન હરતુ હૈ;

T.—૧૯

નિર્મલ સૌં નિર્મલ સુજીવન પ્રગટ જાકે,
 વડમેં અવટ રસ કૌતુક કરતું હૈ ;
 જાને મતિ શ્રુત અવધિ મનપયેં કેવલમુ,
 પંચા તરંગનિ હમંગ ઉઝરતું હૈ ;
 સો હૈ જ્ઞાન ઉદધિ ઉદાર મહિમા અપાર,
 નિરાધાર એકમેં અનેકયા ધરતું હૈ.” ॥૧॥

“જેના મધ્ય ભાગમાં અનંત દ્રવ્યપર્યાય ભાસી રહ્યા છે, એવા દ્રવ્યના પર્યાયને જે પ્રાપ્ત થતો નથી. જેનું અતિ નિર્મળ જીવન એટલે જીવિતરૂપ જળ પ્રગટ છે, જેના અંતરમાં (હૃદયમાં) સત્યાર્થનું વેદન છે, તથા કંટૂહલ છે ; એટલે રસ કંટૂહલ ધણું છે. જેમાં મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય કેવળ-એ પાંચ જ્ઞાનરૂપ તરંગો ઉછળી રહ્યા છે. એવો જ્ઞાન સમુદ્ર અપાર મહિમાવાળો છે. એને વિષે આ જગતના સર્વ પદાર્થો ભાસી રહેલા છે. એ સમુદ્ર પોતે નિરાધાર અને એક સ્વરૂપ છતાં જ્ઞાતાપણમાં અનેકતાને ધરી રહ્યો છે.”

આ પ્રમાણે સમ્યગ્ જ્ઞાનના મુખથી જ્ઞાનરસ સમુદ્રનું વર્ણન આંભળી—પ્રવાસી અંતર્હૃદયમાં આનંદમય થઈ રહ્યો. તેણે હૃદયથી સમ્યગ્ જ્ઞાનનો આભાર માની જણાવ્યું—હું ભગવન, આપે વર્ણન કરેલા જ્ઞાન સાગરમાં મગ્ન થવાની મારી ઈચ્છા છે, તે આપે પરિપૂર્ણ કરો. અને એ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને કેવી ક્રિયા કરવી બેઠાએ? એ ક્રિયા ખતાવો. ગમે તેવી કષ્ટદાયક ક્રિયા હોય તો પણ હું કરી શકીશ.

સમ્યગ્ જ્ઞાને હસીને કહ્યું, ભદ્ર, એમાં કિયાની કાંઈ જરૂર

નથી. જ્ઞાનની આગળ ક્રિયા તદ્દન જોણું છે. જ્ઞાન વિના ક્રિયાના કષ્ટે જોગવનારા પુરૂષોના બધા શ્રમ વ્યર્થ થાય છે. તેને મારે મને એક દલિતા યાદ આવે છે—સાંભળ—

સવૈયા.

“કેડ કૂરકષ્ટ સહૈ તપસોં શરીર દહૈ,
 ધૂન્નપાન કરૈ અથો મુખ વ્હૈકે જૂસે હૈ ;
 કેડ મહાવ્રત ગહૈ ક્રિયામેં મગન રહૈ,
 વહૈ મુનિજારમેં પ્યારકેસે પૂસે હૈ ;
 ફ્યાદિક જીવનકો સર્વથા મુગતિ નાંહી,
 ફિરે જગમાંહિ જ્યોં વયારકેં બઝૂસે હૈ ;
 જિનકે હિયેમેં જ્ઞાન તિન્હહીકો નિરબાન,
 કરમકે કરતાર જરમમેં જૂલ હૈ.” ॥૧॥

ભાવાર્થ એવો છે કે, “કોઈ અજ્ઞાની કૂર કષ્ટ સહન કરે છે, અને પચાશ્ચિ પ્રમુખ તપ કરીને શરીરને બાળે છે. કોઈ અજ્ઞાની અમિતા ધૂન્નપાન કરે છે, નીચું મુખ રાખી ઊંચા પગ કરીને મુસે છે. કોઈ અજ્ઞાની જૈન લિંગ લઈને પાંચ મહાવ્રત દ્રવ્યથી મહુલુ કરે છે અને ક્રિયામાં મગન રહે છે. એવી રીતે તે મુનિપણના ભાર વહે છે, પણ તે પગાળ જાતના ધારના પૂજાની જેમ નિષ્ફળ થાય છે. કેવળ એવી કષ્ટકારી ક્રિયા કરવાથી મુક્તિ થતી નથી. તેઓ વયારના બથુળની પેઠે ઊંચાનીચા ફર્યા કરે છે પણ એક દિલજી કરી રહેતા નથી. જેઓના હૃદયમાં જ્ઞાનકળા જાગતી થઈ હોય તેમનેજ મોક્ષ છે, પણ જેઓ કેવળ ક્રિયાના કરનારા છે, તેઓ

ભમને વિષેજ ભુલી રહ્યા છે.” હું પ્રવાસી, તે ઉપરથી તારે સમજવું કે, કેવળ ક્રિયા કરવાથી મોક્ષ મળતો નથી. તેમાં તો જ્ઞાનનીજ આવશ્યકતા છે. મારે શિવપદને સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય તો નીચેની કવિતા સર્વદા સ્મરણમાં રાખવી:—

દોહો.

“ પ્રજ્ઞ સમરો પૂજો પદો, કરો વિવિધ વિવહાર ;

મોક્ષસરૂપી આત્મા, જ્ઞાનગમ્ય નિર્યાર.” ॥ ૧ ॥

“ પ્રભુનું સ્મરણ કરો, ભાવથી તેની પૂજા કરો, અને ભાવથી પદો—સ્વાધ્યાય કરો—ઇત્યાદિ વ્યવહાર કરો—પણ જે આત્મા છે, તે તો મોક્ષસ્વરૂપી છે અને તે જ્ઞાનગમ્ય છે, એમ મનમાં નિશ્ચય રાખજો.”

પ્રિય ભાઈ, તું તારા હૃદયમાં નિશ્ચયથી જાણજે કે, જ્ઞાન વિના કદિ પણ મોક્ષ થતો નથી. એક વિદ્વાને લખેલું છે કે, જેમ માણસ કામ વિના ઉદ્યમ કરતો નથી, ચોદ્રો લાજ વિના રણભૂમિમાં ઝુકાતો નથી, દેહ વિના પરમાર્થ થતો નથી, શીળા ધારણ કર્યા વિના સત્ત્વ સાથે મળાતું નથી, નિયમ રાખ્યા શિવાય નિશ્ચયપદ મળતું નથી, પ્રેમ વિના રસની રીતિ જણાતી નથી અને ધ્યાન વિના મનની ગતિ રોકાતી નથી. તેમ જ્ઞાન વિના મુક્તિમાર્ગ સજતો નથી. હું ભદ્રાત્મા, તેથી જ્ઞાન એ દિવ્ય વસ્તુ છે. જ્ઞાનને મારે જૈન વિદ્વાનોએ અનંત આગમ વિસ્તાર્યો છે. જ્ઞાનના પરમ પ્રભાવથીજ અધ્યાત્મ માર્ગનો પ્રકાશ થાય છે. એ જ્ઞાનના કયોતિથી પ્રકાશમાન થયેલા જ્ઞાનીઓની ક્ષિતિ અનિર્વાચનીય છે. એવા જ્ઞાનજ્યોતિને ધારણ કરનારા મહાત્માઓને મારે એક વિદ્વાન કવિ નીચેની કવિતા ગાય છે.

સર્વૈયા.

“ જ્ઞાન હૃદૈ જિનકે ઘટ અંતર,
જ્યોતી જગી મતિ હો તિન મૈલી ;
બાહિર દૃષ્ટિ મિટી જિનહકે દિય,
આતમ ધ્યાન કલા વિધિ ફેલી ;
જે જમુ ચેતન જિન દાસૈ સુ,
વિવેક દિયે પરસૈ ગુન પૈલી ;
તે જગમેં પમારથ જાનિ,
ગૃહે રુચિ માનિ અધ્યાતમ શૈલી.” ॥ ૧ ॥

“જેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી આત્મજ્યોતિ જાગૃત થઈ છે, તેની બુદ્ધિ ઉજવળ થાય છે, મસિન રહેતી નથી. પોતાના બાહ્ય શરીરને આત્મા કરી માને એવી જે બાહ્ય દૃષ્ટિ તે દૂર થઈ જાય છે અને હૃદયમાં આત્મધ્યાનની કળા પ્રગટે છે, પછી તરત યમનિયમાદિક વિધિની ભાવના પ્રસરી જાય છે—એટલે તે જડ ચેતનને ભિન્ન ભિન્ન લેખે છે, અને ભેદ વિજ્ઞાનથી પોતાના ગુણુની થેલીને પારખી લે છે. આવો છવ આ જગતમાં પરમાર્થને જાણી તેનું યથાર્થિ ગ્રહણ કરે છે, અને અધ્યાત્મ શૈલીને માન્ય કરી તે પરમાર્થને જાણે છે.” પ્રિય પ્રવાસી, આ વાત તારા લક્ષમાં રાખજે અને તેવી ભાવના ભાવી તારા આત્માનો ઉત્તમ ઉદ્ધાર કરવા તૃપ્ત રહેજે. ભદ્ર, આ પ્રસંગે મને એક જૈન યોગીનાં વચનો યાદ આવે છે, તે એક ચિત્તે સાંભળા.—

દોહા.

“બહુવિધિ ક્રિયા કલ્હેસસોં, શિવપદ લહે ન કોઈ ;
જ્ઞાનકલા પરકાશ સોં, સદ્ગુણ મોકુપદ હોઈ. ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનકલા ઘટ ઘટ વસે, યોગ યુગતિકે પાર ;

નિજ નિજ કલા ઝડોત કરિ, મુક્ત હોઈ સંસાર.” ॥ ૨ ॥

“જે જાતજાતની ક્રિયા કરી કલેશ કરવો, તેથી ભાક્ષ મળતો નથી. પણ જે જ્ઞાનકળાનો પ્રકાશ થાય તો સહજમાં ભાક્ષ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘટઘટમાં જ્ઞાનકળા વસેલી હોય અને તે મન વચન અને કાયાના યોગની યુક્તિથી પાર રહેલી હોય, તોપણ આત્મ-કળાનો પ્રકાશ થાય છે, તેથી આ સંસારમાંથી સહજ મુક્ત થઈ જવાય છે.”

પ્રવાસી આ સંક્ષિપ્ત કવિતા અને તેની વ્યાખ્યા સાંભળી અનુપમ આનંદને અનુભવવા લાગ્યો. તે વખતે તેની દૃષ્ટિમાં એવી જાતનો વિકાશ થયો કે જેથી તે સર્વ જગતના પદાર્થોને જુદીજ રીતે જોવા લાગ્યો—પ્રવાસીની આવી દૃષ્ટિ જોઈ સમ્યગ્ જ્ઞાને કહ્યું, તારી દૃષ્ટિ ભદ્રમય થઈ ગઈ છે. હું આ વખતે તારી દૃષ્ટિમાં જુદુંજ જોયું છું, જે આ દૃષ્ટિનો વિકાશ સતત રહેશે તો તારા પ્રવાસની સમ્પત્તિ થશે.

પ્રવાસીએ સાનંદાશ્ચર્ય થઈ કહ્યું, મહાનુભાવ, આપ મારી દૃષ્ટિની વિલક્ષણતા કહો છો, પણ તેનું કાંઈ જ્ઞાન મારા સમજવામાં આવતું નથી. તથાપિ એટલું તો મને દેખાય છે કે, હું કોઈ વિલક્ષણ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છું. ‘હું જાણું જગતના પદાર્થોને જોગમતો છું’ એવો મને આભાસ થાય છે. તે સારું મારા હૃદયમાં સર્વ ભૌતિક તથા પુદ્ગલિક પદાર્થો તરફ વૈરાગ્યભાવના પ્રગટ થાય છે—જે શું હશે ?

સમ્યગ્ જ્ઞાને ઉમંગથી જણાવ્યું, ભદ્ર, તારામાં અનુભવનો પ્રકાશ થયો છે, અને જે પ્રકાશના પ્રભાવથી તારી જ્ઞાન

દષ્ટિ યદ્ થઈ છે. જે કે આ જ્ઞાનદષ્ટિ હાલ બેધએ તેવી સ્થિતતા પ્રાપ્ત કરશે નહીં, તથાપિ છેવટે એ દષ્ટિ તારા આત્મસ્વરૂપને જ આડનારી થઈ પડશે.

પ્રત્યાસીએ હૃદયમાં હોંશ લાવીને પુછ્યું, મહાગુભાવ, એ જ્ઞાનદષ્ટિનું કેવું સામર્થ્ય હશે ? તે કૃપા કરી જણાવો. સમ્યક્ જ્ઞાને રંગિતહૃદયે જણાવ્યું—સાંભળ. એક વિદ્વાન કવિએ જ્ઞાન દષ્ટિના સામર્થ્યનું યથાર્થ વર્ણન કરેલું છે:—

સર્વેયા.

“ જિનકે હિયેમેં સત્ય સૂરજ ઉઘોત જયો,
ફેલિ મતિ કિરન મિથ્યાત વમ નહૈ ;
જિનકી મુદષ્ટિમેં ન પરચૈ વિષમતાસોં,
સમતાસોં પ્રીતિ મમ તાસોં લઘુ પુષ્ટ હૈ ;
જિનહકે કટાઢમેં સહજ મોષપય સાથે,
સાધનનિરોધ જાકે તનકો ન કષ્ટ હૈ ;
તિનિહકો કરમકી કિસોલ યહ હૈ સમાધિ,
મોલે યહ જોગાસન બોલે યહ મષ્ટ હૈ.” ॥ ? ॥

“જેના હૃદયને વિષે સત્ય સૂર્યનો ઉઘોત થઈ રહ્યો છે અને તે સત્ય સૂર્યના મતિરૂપ કિરણો ફેલી રહ્યાં છે, તેના હૃદયમાંથી મિથ્યાત્વરૂપ વ્યંધકાર નાશ પામી જાય છે. જે જીવની મુદષ્ટિમાં એટલે જ્ઞાન દષ્ટિમાં વિષમતાનો પરિચય નથી—સમતાની સાથે પ્રીતિ બંધાણી છે અને મમતા તથા મોહ સાથે ચિત્ત વિનાની પ્રીતિ છે. તે અરેખર જ્ઞાનદષ્ટિનું સામર્થ્ય છે. એ દષ્ટિના કટાક્ષમાંજ સહજ સ્વભાવે મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થાય છે; તેને મન, વચન અને કાયાના

યોગનો નિરોધ થાય છે, તેથી તેના શરીરને કષ્ટ થતું નથી, એવા જ્ઞાન દૃષ્ટિને ધારણ કરનારા જીવને જે લહેર આવે છે, તે અવર્ણનીય છે. તે સમાધિ લાવને જાણનાર હોવાથી કદિ કર્મના ઉદયવડે ડાલે તોપણ તે યોગાસન ધારી રહે છે અને બોલે તોપણ મૌનવ્રત ધારી ગણાય છે.”

સમ્યગ્ જ્ઞાનનાં આ વચનો સાંભળી પ્રવાસી પોતાને કંઈ માનવા લાગ્યો, તથાપિ તેણે પોતાનો વિનયભાવ છોડ્યો નહીં. તેણે નમ્રતાથી જણાવ્યું—મહાનુભાવ, મને જે કાંઈ લાલ થયો હોય, તે આપ મહાત્માઓનોજ પ્રભાવ છે. હવે મારું જીવન જે રીતે અધ્યાત્મ જ્ઞાનના શિખર ઉપર આવે અને મારો આ તાર્ત્વિક પ્રવાસ સર્વ રીતે સફળ થાય, તેવો મને ઉપદેશ આપો. હવે મારે આપને એટલું પુછવાનું છે કે, આ જગતમાં પરિગ્રહની સત્તા બળવાન ગણાય છે, તો એ પરિગ્રહનો ત્યાગ જ્ઞાનીએ શી રીતે કરવો ? એ વાત મને સ્પષ્ટતાથી જણાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાને ઉમંગથી કહ્યું—પ્રિય પ્રવાસી, પરિગ્રહના બે પ્રકાર છે. સામાન્યરૂપ પરિગ્રહ અને વિશેષરૂપ પરિગ્રહ—એ બંને પરિગ્રહનો રાગ છોડી દેવો જોઈએ. ‘જેટલી પરવસ્તુ તે બધી ત્યાગવા યોગ્ય છે.’ એ સામાન્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ કહેવાય છે અને ‘વિવિધ પ્રકારની પરવસ્તુ ઉપર વિવિધ પ્રકારનો વિચાર ન કરવો’ એ વિશેષ પરિગ્રહનો ત્યાગ કહેવાય છે, તેમાં જે જ્ઞાની છે, તેને પરિગ્રહનો બંધ થતો નથી; કારણકે, પરિગ્રહ છતાં પણ જ્ઞાનીની પરિગ્રહ ઉપર અલિપ્ત દશા હોય છે, તેને મારે એક કવિ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

ચોપાદ.

“પૂરવ કર્મ જદૈ રસ જુંજે, જ્ઞાનમગન મમતા ન પ્રયુંજે;
જરમેં હદાસીનતા લહિયે, યૌં બુધ પરિગ્રહવંત ન કહીયે.” ॥૧॥

“ પૂર્વ કર્મના ઉદયથી જે શુભાશુભ રસ ઉપજે તે જ્ઞાની ભોગવે છે, પણ તે રસભોગમાં મમતા જોડતો નથી; માત્ર તે જ્ઞાનને વિષેજ મગ્ન રહે છે. પરિચલ્લનો સંયોગ કે વિયોગ થાય ત્યારે તેને હર્ષ કે ખેદ થતો નથી. એવી રીતે મનમાં ઉદાસીનતા રાખનારો જ્ઞાની પરિચલ્લવાળો ગણાતો નથી.

તેવા જ્ઞાનીની નિઃસ્પૃહ દશાનું વર્ણન નીચેની કવિતામાં દર્શાવ્યું છે:—

સવૈયા.

“ જે જે મનત્રાંકિત વિલાસ જોગ જગત્મેં,
તે તે વિનાશિક સર્વ રાચે ન રહત હૈઃ
ઐર જે જે જોગ અજિદ્વાપ ચિત્ત પરિણામ,
તે તે વિનાશિક ધર્મરૂપ વ્હૈ વહત હૈઃ;
અકત્ત ન હૈઃ માંહિ તાતે વાંઝા ફુરે નાંહી,
એસે દ્રમકારજકો મૂરવ વહત હૈઃ;
સંતત રહે સચેત પરસોં ન કરે હેત,
યાતે જ્ઞાનવંતકો અવંતક કરત હૈ. ” ॥૧॥

“ આ જગત્માં જે જે મનવાંકિત ભોગ વિલાસ છે, તે સર્વનાશવંત છે. તે આપણા રાખ્યા રહેતા નથી. વળી જે જે ભોગના અભિલાષરૂપ ચિત્તના પરિણામ રહે છે, તે તે ચિત્તના પરિણામ વિનાશધર્મવાળા છે. એવા ભોગવિલાસના અભિલાષમાં અનેકતા છે પણ એકતા નથી. તેમજ તે પરિણામે નાશવંત છે. આયું ધારી તેની ઉપર જ્ઞાનીની વાંછા સ્ફુરતી નથી. એવાને તો જે

અમિત મૂર્ખ હોય તેજ ચાહે છે. જે જ્ઞાની છે, તે નિરંતર સાવ-
ધાન રહે છે અને તે પરવસ્તુ સાથે હેત કરતો નથી માટે જ્ઞાનીને અવાં-
છક—નિઃસ્પૃહી કહ્યો છે.”

હે મિત્ર પ્રવાસી, જ્ઞાની ભોગ વિલાસમાં કેવી રીતે અલિપ્ત
રહે છે? તે વિષે એક દ્રષ્ટાંત કહેવાય છે, તે તું સાંભળ—જેમ ધોળા
વસ્ત્રને ફટકડી, લોદર તથા હરડાનો પટ આખ્યા વિના મજીઝના લાલ
રંગમાં ઘણીવાર રાખે તો પણ તે વસ્ત્ર લાલ થતું નથી. તેનું અંત-
રંગ ભેદાતું નથી. તેથી તે વસ્ત્રમાં શ્વેતતા રહે છે. તેવી રીતે
સમકિતવંત જીવ પરિગ્રહની લીડમાં રહ્યો હોય, પણ જ્યાંસુધી તેને
રાગ, દ્વેષ અને મોહનો પટ લાગ્યો ન હોય, ત્યાંસુધી તેને પરિગ્રહ-
નો બંધ થતો નથી. કારણ કે, તે પૂર્વ કર્મના ભોગની નિર્જરા
કરે છે અને નવાં કર્મના બંધ કરતો નથી. તેમજ તે જગતના
સુખની યાચના કરતો નથી તથા પોતાના શરીરને જોઈને રાજી
થતો નથી.

હે પ્રવાસી, તે ઉપર એક બીજું દ્રષ્ટાંત પણ મનન કરવા જેવું
છે—તે સાંભળ—જેમ કોઈ દેશનો રહેવાસી લીલ જંગલમાં જઈને
મધપ્રુડને ગ્રહણ કરે છે, તે વખતે તેની ચારે તરફ મધમાખીઓ લપ-
ટાઈ જાય છે, પણ તેના શરીરપર કાંબળી હોવાથી તેને કોઈ મધ-
માંખનો ડંશ લાગતો નથી. તેવી રીતે સમકિતી જીવ પરમાત્માના
વિજ્ઞાનધન સ્વરૂપને સાધવા જતાં તેને કર્મના ઉદયની ઉપાધિ લાગી
રહે છે, પણ તે ઉપાધિ તેને લાગતી નથી, કારણ કે, તે સહજ
ગુણ જે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર—તે રૂપ બંધારને પહેરી રાખે છે.
તેમજ તે કર્મ નિર્જરાનો ઉત્સાહ મનમાં ધારણ કરે છે; તેથી તે
વ્યવહાર માર્ગમાં રહેતા છતાં કોઈ જાતનો ઉદ્વેગ પામતો નથી.
કહેવાનો આશય એવો છે કે, સમકિતી જ્ઞાની જીવને વ્યવહારમાં

રહેતાં છતાં પણ પરિમહનો બંધ લાગતો નથી, કારણ કે, તે તદ્દન નિર્લેપ છે.

આ પ્રમાણે સમ્યગ્જ્ઞાન અને પ્રવાસી વાતચિત્ત કરતાં હતાં, ત્યાં આકાશ તરફ એક પ્રકાશમાન દીપક જોવામાં આવ્યો. તેને જોઈ પ્રવાસી વિચારમાં પડ્યો—“ અહા ! આ દીપક શું હશે ? ” આતું શાંત જ્યોતિ આ વખતે પ્રગટ થવાતું શું કારણ હશે ? પ્રવાસીને વિચાર કરતો જોઈ સમ્યગ્ જ્ઞાને કહ્યું, ભદ્ર, આશ્ચર્ય પામીશ નહીં. તારા ઉપકારી દેવતાએ આ દીપકનું દર્શન કરાવ્યું છે. એ દીપક ઉપરથી તારે ધણો બોધ લેવાનો છે.

પ્રવાસી—મહાતુલાવ, કૃપા કરીએ દીપકનો હેતુ સમજાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—ભદ્ર, સાંભળ—

દોહરા.

“ જ્ઞાની જ્ઞાનમગન રહે, રાગાદિકમદ્ધ જોઈ ;

ચિત્ત જ્ઞાન કરની કરે, કરમબંધ નહિ જોઈ ॥ ૧ ॥

મોહ મહાતમ મદ્ધ હરે, ધરે મુમતિપરગાસ ;

મુગતિપયં પરગટ કરે, દીપક જ્ઞાનવિદ્યાસ.” ॥ ૨ ॥

પ્રવાસીએ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું, મહાતુલાવ, મારા સમજવામાં આવી ગયું, તથાપિ મને તેનું વિશેષ વિવેચન કરી સમજાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—હે પવિત્ર પ્રવાસી, તે કવિતાનો એવો ભાવાર્થ છે કે, “જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાનમાં મગ્ન રહે છે અને તે પોતાના રાગાદિક મળતો નાશ કરે છે, અને જે જે કરણી કરે તે ઉદાસીન બાવથી કરે છે, એટલે તેને કર્મનો બંધ થતો નથી.”

આ પ્રકાશમાન થયેલો દીપક તે જ્ઞાનદીપક છે. તે દીપક મોહરૂપી મોટા અંધકારને હરે છે. સુમતિ—સારી મતિનો પ્રકાશ કરે છે અને મુકિતના માર્ગને પ્રગટ કરે છે.

મિત્ર, જો, આ જ્ઞાનદીપકની કેવી ખુબી છે? તેમાં ધૂમાડાનો લેશ નથી અને વાયુનો પ્રવેશ નથી. તેમાં કર્મરૂપી પતંગો પલકમાં ઝપડાઈને નાશ પામે છે. તેમાં દશા એટલે સ્થિતિ દીપક પક્ષે દશા એટલે વાટનો ભોગ નથી. તેમજ તેમાં સ્નેહ—પ્રેમ અને દીપક પક્ષે તેલનો સંયોગ નથી. તેમ વર્ગી તેમાં તાપ નથી. લાલ રંગ—રાગની લાલાશ નથી. તેમાં તો સમાધિરૂપ જળનો યોગ છે. તેની શિખા સર્વદા અભંગ પશુ રહેતી છે. તે શિખા સર્વનો આધાર છે અને પોતે નિરાધારપશુ સ્ફુરી રહે છે, અને પુદ્ગલમાં છુપી રીતે રહેલ છે.

પ્રિય પ્રવાસી, જેના દૃઢ્યમાં આ જ્ઞાનદીપક પ્રગટચોહાય તેને જે આનંદનો અનુભવ થાય છે, તે અનિર્વચનીય છે. આ દીપકનો યોગ હોય તો જ્ઞાની પરિગ્રહ રાખે તે છતાં પણ પરિગ્રહમાં લિપ્ત થતો નથી. સમ્યગ્ જ્ઞાનના આ વચન સાંભળી પ્રવાસીએ નમ્રતાથી પૂછ્યું—મહાશયવર્ય, મને એક શંકા થઈ છે કે, પરિગ્રહના પદાર્થોનો એવો સ્વભાવ છે કે, તે તેના ધારણ કરનાર ઉપર પોતાની અસર કર્યા વિના રહેતા નથી. તે છતાં આપ કહો છો કે, આ જ્ઞાનદીપકના પ્રભાવથી તે અસર થતી નથી. તેનું શું કારણ છે? તે આપ દૃષ્ટાંત આપી સમજાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાને ઉત્સાહથી કહ્યું, પ્રિય ભાઈ, તે શંકા દૂર કરવાને એકજ દ્રષ્ટાંતની જરૂર છે. સાંભળ—કોઈ જળાશયમાં શંખ થાય છે, તે બે ઈંદ્રિય જીવ છે. તે સ્વરૂપમાં ઉજવળ હોય છે. તે બે ઈંદ્રિય જીવ જાત જાતની માટી ખાય છે, તેમ છતાં માટીનો રંગ

તેનામાં પ્રસરી શકતો નથી. તે સર્વદા ઉજવળજ રહે છે. તેવી રીતે જ્ઞાની મનુષ્યને જાન જાતના પરિગ્રહનો અને ભોગનો યોગ થાય છે અને તે ભોગને પણ છે, છતાં તેનામાં અજ્ઞાનતા આવતી નથી. અને જ્ઞાનની કળા વધતી જાય છે. ભ્રમદશા શૂન્ય થાય છે અને સાંસારિક સ્થિતિ ઓછી થાય છે.

પ્રવાસી—મહાશય, હવે મારા સમજવામાં યથાર્થ રીતે આવ્યું છે. આપે આપેલાં દ્રષ્ટાંતથી મારી શકા નિરસ્ત થઈ ગઈ છે. હવે બીજે કોઈ ઉપયોગી ઉપદેશ આપો તો મને તેથી મહાન લાભ પ્રાપ્ત થાય.

સમ્યક્ જ્ઞાન—પ્રેમી પુરૂષ, સાંભળ—તે વિષે સ્વાદ્વાદતું સ્વરૂપ ઘટાવી તને સમજાવું.—જ્યાંસુધી જ્ઞાનનો ઉદોત છે, ત્યાંસુધી બંધ થતો નથી. જ્યારે મિથ્યાત્વનો યોગ હોય ત્યારેજ બંધ થાય છે. આવો સિદ્ધાંત સાંભળી કોઈ એકાંતવાદીએ કહ્યું, અરે જીવ, તું વિષય ભોગ સેવે છે અને મન, વચન, તથા કાયાના યોગથી જે ક્રિયા છે, તેને તો તેં છોડી દીધી છે, તેથી તારું શું વળવાતું છે ? તે એકાંતવાદીને અનેકાંતવાદીએ જવાબ આપ્યો કે, હું સમક્ષિતયંત છું. અનેકાંત-સ્વાદ્વાદ મતને માનનારો છું, તેથી મારો નિર્મળ સિદ્ધાંત તારા સમજવામાં આવ્યો નથી. તારો એકાંતમત પરમાત્માનો દ્રોહી છે, માટે તે મત છોડી દે અને વિષયથી વિમુખ થઈ અનુભવ દશામાં યુક્ત શ્રેણીને ધારણ કરી મોક્ષના સુખને પ્રાપ્ત કરવાની યુદ્ધિ કર. આ વાત તેના કહેવાથી તેણે સ્વાદ્વાદ મતને સ્વીકાર્યો હતો.

હું પ્રવાસી, વળી જૈન સિદ્ધાંતમાં એકજાણવા જેવી વાત દર્શાવી છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—એ બંને દિવ્ય નેત્રો છે તે બંને સહચારી થઈને રહે છે. જેના ઘટને વિષે જ્ઞાનકળા જાગી છે, તે સહજે વૈરાગી રહે

છે. જ્ઞાની કદિ પણ વિષય સુખમાં મગ્ન રહેતો નથી. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય બંને મળીને મોક્ષને સાધે છે. મોક્ષના મહા માર્ગમાં મુસાફરી કરવી હોય તો જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય રૂપી બે ચક્રની ગાડીમાં બેસવું જોઈએ. હું ભદ્ર, વળી મૂઠ પુરૂષ કર્મના કર્તા બને છે, કારણ કે, તે ક્રિયાના ફળનો અભિલાષ ધરે છે અને ફળ તરફ જોઈ રહે છે અને જે જ્ઞાની હોય તે ક્રિયા કરે પણ ફળની અભિલાષા રાખતો નથી, તેથી જ્ઞાનીને કર્મના લેપ લાગતો નથી. પણ તેને ઉલટી બમણી નિર્જરા થાય છે. હું ભદ્ર, જેમ રેશમના કીડા પોતાના શરીરના પ્રેમથી પોતાની લાળથી પોતેજ બંધાય છે, તેમ મૂઠ જીવ કર્મને વિષે બંધાય રહે છે. અને જ્ઞાની કર્મ અને આત્માના સ્વરૂપને ઓળખી કર્મના જાળમાં બંધાતો નથી.

પ્રવાસીએ વચમાં પ્રશ્ન કર્યો—મહાતુલાવ, કદિ જ્ઞાની જીવને દુઃખ ઉપજે તો તેના હૃદયમાં દુઃખની અસર થાય કે નહીં?

સમ્યગ્ જ્ઞાને ઉલટથી ઉત્તર આપ્યો. ભદ્ર, જ્ઞાની જીવ પૂર્વના શુભ કર્મના ઉદયથી સુખ ભોગવે તો પણ તેમાં ઉદાસ રહે છે અને અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી દુઃખ ઉપજે તથાપિ તે વિલાપ કરતો નથી. અસ્તિતો વિલાપ કરે નહીં અને અંતરમાં ચિંતા રાખે નહીં, પણ તે શરીરના સંતાપને સહન કરે છે. જે ધર્મ-વીરની પાસે આત્મજ્ઞાનની સામગ્રી છે; તે ક્રિયા કરે પણ ફળની ઇચ્છા રાખતો નથી. તેવો પુરૂષ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાની કહેવાય છે, તેવો જ્ઞાની કર્મ કરે તોપણ તેને કર્મના કર્તા કોણ કહી શકે?

પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—મહાતુલાવ, વાહ ! કન્ય છે એવા જ્ઞાની નરને. હવે કૃપા કરી તેવા જ્ઞાનીના સ્વભાવની વ્યવસ્થા કહી સંભળાવો.

(૧૫૯)

સમ્યગ્ જ્ઞાન—ભદ્ર, એક જૈન કવિએ તેવા જ્ઞાનીની વ્યવસ્થાને
માટેજ એક રસિક કવિતા ગાઇ છે. સાવધાન થઈ સાંભળજે.

સવૈયા.

“ જિનકી સુદૃષ્ટિમેં અનિષ્ટ દષ્ટ દોઝ સમ,
જિનકો આચાર સુવિચાર શુજ ધ્યાન હૈ ;
સ્વારથકો ત્યાગી જે લહેંગે પરમારથકોં,
જિનકે વનિજમેં નફા નહૈ ન જ્યાન હૈ ;
જિનકી સમુજમેં શરીર એસો માનીયતુ,
ધાનકો સો છીલક કુપાનકોસો મ્યાન હૈ ;
પારસ્વી પદારથકે સાસ્વી અમ જારથકે,
તેઈ સાધુ તિનહીકો જથારથ જ્ઞાન હૈ.” ॥૧॥

પ્રવાસી—વાહ ! જ્ઞાનીનો મહિમા વાહ ! મહોપકારી મહા-
શય, મારીપર કૃપાળતા પ્રસારી આ કવિતાનું બ્યાન કરી બતાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—ભદ્ર, એક ચિત્તે શ્રવણ કરે.

“જે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વસ્તુ સરખી છે. શુભ
ધ્યાન-શુભ વિચારમાંજ રહેવું, એ જેનો આચાર છે. જે વિષય મુખનો
ત્યાગ કરી અધ્યાત્મરૂપ પરમાર્થને વિષે લાગી રહે છે. જેના વચ-
નમાં લાભ કે હુનિ રહેલી નથી, જે મૌનવૃત્તિનેજ ધારણ કરે છે. જે
શરીરનેધ્યાનનાનુષંગેવું અથવા તરવારના મ્યાનજેવું માને છે. અર્થાત્
શરીરથી આત્માને જુદા માને છે. અને જે પદાર્થની યથાર્થ પરીક્ષા
કરી શકે છે. જેમ નયજ્ઞાન વિના પાંચ દર્શનમાં ભ્રમનું ભારથ જાગી
રહ્યું છે, તેના જે સાક્ષી છે, તેજ ખરેખરે યથાર્થ જ્ઞાની કહેવાય છે.”

હે પ્રિય પ્રવાસી, સ્વર્ગવાસી દેવતાઓ, ભૂમિવાસી મનુષ્યો તથા તિર્યંચો અને પાતાળવાસી નારકી—એ ત્રણ લોકવાસી જીવોના મન અશાતા વેદનીય કર્મથી કંપી ચાલે છે. પણ જ્ઞાની જીવનું મન એમનાથી વિલક્ષણ છે. તેને સાત પ્રકારના ભય લાગતા નથી. તે નિઃશંક થઈ ઊભે છે, આનંદ પામે છે અને સાહસિક સુમરની જેમ નિર્ભય રહે છે.

પ્રવાસીએ પૂછ્યું, મહાશય, એ સાત પ્રકારના ભય કયા? તે મને ગણાવો.

સમ્યગ્ દર્શન—ભદ્ર, તેને માટે નીચેની એકજ કવિતા છે, તે યાદ કરી લે.

દોહા.

“ હ્રી જવ જય પરલોકજય, મરન વેદના જાત ;

અનરક્ષા અનગુપ્ત જય, અકસ્માત જય સાત.” ॥૧॥

“આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, મરણ ભય, વેદના થવાનો ભય, અનરક્ષા ભય, અનગુપ્તિ ભય, અને અકસ્માત થવાનો ભય—એ સાતજાતના ભય કહેવાય છે.”

પ્રવાસીએ વિનંતિ કરી જણાવ્યું, મહાશય, એ સાત ભયના નામ મારા જણવામાં આવ્યા, પણ તે દરેક ભય વિવેચન કરી સમજાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—ભદ્ર, જૈનશાસ્ત્રમાં દશ પ્રકારનો પરિબ્રહ્મ કહ્યો છે, તેના વિયોગની ચિંતા રહે તે આ લોકનો ભય કહેવાય છે; દુર્ગતિમાં પડવાનો જે ભય તે પરલોકનો ભય, પ્રાણ જવાનો જે ભય તે મરણભય; રોગ વિગેરેથી કષ્ટ ઉપજવાનો જે ભય તે વેદના ભય, ‘મારી રક્ષા કરનાર કોઈ નથી, એવો જે ભય તે અનરક્ષા

ભય, ચોર તથા શત્રુનો ભય તે અનગુપ્ત ભય, અને ‘અભ્યુચિત્તવ્યુ’ થું થશે? એવો જે ભય તે અકસ્માત ભય કહેવાય છે.

પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—વાહ! મહાત્મન વાહ! એ સાતનું વિવેચન સાંભળી મને ઘણું બોધ પ્રાપ્ત થયો છે, તથાપિ મારું હૃદય તે વિષેની જિજ્ઞાસાથી આતુર થાય છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—ભદ્ર, શી જિજ્ઞાસા થાય છે? તે જણાવ.

પ્રવાસી—આપે જે સાત પ્રકારના ભય કહ્યા, તે સાંભળી મારું હૃદય કંપાયમાન થાય છે. હવે એ દરેક ભયમાંથી મુક્ત થવાનો શો ઉપાય હશે? તેને મારે મને ભારે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—પ્રિયમિત્ર, તે દરેક ભય નિવારણ કરવાના ઉપાયરૂપે દરેકનો એક એક મંત્ર છે.

પ્રવાસી—મહાતુભાવ, કૃપા કરી તે દરેક ભયનો મંત્ર મને સંભળાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—તે દરેક મંત્ર કવિતારૂપે છે. હું તને તે કવિતાનો ભાવાર્થ સમજાવું, તે સાંભળ—“ જે પુરૂષ પગના નખથી તે માથાની શિખા સુધી શરીર પ્રમાણે આત્માના જ્ઞાનગુણને જોવે એટલે નખ શિખ સહિત જ્ઞાનમય આત્માનું અંગ અભંગ રહે છે અને તેની સાથે જે પુરૂષગણ છે, તે પરદ્રવ્ય પરચરતુ છે, આ સર્વ સંસાર ક્ષણ ભંગુર છે, તેને વિષે રહેલો વૈભવ પરિવારરૂપ ભાર પણ ક્ષણભંગુર છે. જેની ઉત્પત્તિ તેનો નાશ થાય છે અને જેનો સંયોગ તેનો વિયોગ થાય છે,” આ પ્રમાણે જે ચિંતવે તેને આ લોકનો ભય ભાગતો નથી.

T.—૨૧

પ્રવાસી તે યથાર્થ છે. એવો વિચાર કરવાથી આ લોકનો ભય નાશ પામે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? હવે પરલોકનો ભય શી રીતે નાશ પામે ? તે મંત્ર સમજાવો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—પ્રભુદ્વ પુરૂષે એવો વિચાર કરવો કે, “આ જ્ઞાનનો વિસ્તાર તે મારો લોક છે, મારો પ્રચાર છે. તેને પ્રત્યક્ષ જોવો એ મોક્ષ સુખનું સ્વરૂપ છે. તે વિના અન્યલોક મારો નથી. મારો જ્ઞાનલોક મારી સાથે છે. એ લોકમાં દોષ તથા દુઃખ નથી. પરલોકમાં સદ્ગતિનું આપનાર પુણ્ય છે અને દુર્ગતિનું આપનાર પાપ છે, એ બંને પુણ્ય અને પાપ તે આત્માની ખડનાની ખાણ છે. અને હું પોતે અખંડિતરૂપ છું—સિદ્ધિરૂપ છું.” આવો વિચાર કરવાથી જ્ઞાનીને પરલોકનો ભય લાગતો નથી.

પ્રવાસી—મહાશય, એ ઉપાય યથાર્થ છે, પણ મૃત્યુનો ભય શી રીતે જાય ? તે જાણવાની પ્રમુખ ઇચ્છા છે, તે કહો.

સમ્યગ્ જ્ઞાન—પ્રિય ભાઈ, તું જાણે છે કે, સ્પર્શ ઇન્દ્રિય, રસના ઇન્દ્રિય, કાણ્ડેન્દ્રિય, ચક્ષુઇન્દ્રિય, અને શ્રોત્રઇન્દ્રિય—એ પાંચ ઇન્દ્રિયો, મનોબળ, વચનબળ, અને કયાબળ—એ ત્રણ બળ, શ્વાસ અને આયુષ્યની સ્થિતિ—એ દશ પ્રાણ કહેવાય છે, તે દશ પ્રાણનો નાશ થાય, તેનું નામ મરણ કહેવાય છે. એ દશ પ્રાણ તે જીવના દ્રવ્યપ્રાણ છે, પણ જે જ્ઞાન છે તે ભાવપ્રાણ છે. દ્રવ્યપ્રાણ જીવથી જુદા પડે છે, પણ જીવના જ્ઞાનરૂપી ભાવ પ્રાણ ત્રણ કાળમાં તેનાથી જુદાં પડતાં નથી.—આવો વિચાર મનમાં ભાવવાથી મરણનો ભય ઉત્પન્ન થતો નથી.

પ્રવાસી—ઘણાજ ઉત્તમ વિચાર સંભળાવ્યો. આવો વિચાર કરનારા જ્ઞાનીને મરણનો ભય શેનો લાગે ? હવે વેદનાનો ભય શી રીતે મટે ? તે વાત કૃપા કરી જણાવો.

સમ્યગ્ દર્શન—પ્રવાસી, સાંભળ.

વેદના એ શબ્દનો અર્થ જાણવું થાય છે. વેદનારો એટલે જાણનારો તે જીવ છે, જ્ઞાની જીવ જ્યારે વેદનાવાળો થાય ત્યારે તે વિચારે છે કે, “જીવ એ જ્ઞાનરૂપ વેદન જે અભંગરૂપ છે, તે તો મારું અંગ છે અને કર્મવેદના જે મારી નથી, તેને મારે શામાટે અપ્રસોસ કરવો જોઈએ ? એ કર્મરૂપ વેદનાના એ પ્રકાર છે, એક સુખમય વેદના અને બીજી દુઃખમય વેદના. એ બંને વેદના મોહના વિકાર છે, અને તે પુર્ણલાકાર છે, તેથી તેની છાયા અંતરંગ નથી, પણ બાહ્યરૂપ છે. આવો વિચાર કરનારા મહા જ્ઞાની પુરૂષને વેદનાનો ભય લાગતો નથી.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, આપના વચન યથાર્થ છે. એવા સુવિચાર કરનારા વિવેકી પુરૂષને વેદનાનો ભય લેશમાત્ર પણ લાગવો ન જોઈએ. હવે અનરક્ષા ભય શી રીતે દૂર થાય ? તે વાત કૃપા કરી દર્શાવો.

સમ્યગ્ દર્શન—ભદ્ર, જ્ઞાની પુરૂષ અનરક્ષા ભય દૂર કરવાને આ પ્રમાણે વિચારે છે. “આ જગતમાં આત્મદ્રવ્યના જેવું બીજું કોઈ સત્તાવાળું દ્રવ્ય નથી. ત્રણે કાળને વિષે તે દ્રવ્યનો વિનાશ થતો નથી. આવું નિશ્ચયનયથી જાણેલું સહજ સ્વરૂપ જે મારું આત્મદ્રવ્ય છે, તેને કોઈની સહાયની અપેક્ષા નથી, તેનો કોઈ રક્ષક નથી તેમ તેનો બીજો કોઈ ભક્ષક નથી.” આવો સુવિચાર કરવાથી અનરક્ષા ભય નાશ પામી જાય છે. જ્ઞાની પુરૂષ અનરક્ષા ભયથી નિઃશંક થઈ પોતાના નિષ્કલંક જ્ઞાન સ્વરૂપને સર્વદા નિરખે છે.

પ્રવાસી—વન્ય છે, એવા સુવિચારને અને તેવા સુવિચાર કરનાર જ્ઞાનીને. તેવા સમર્થ જ્ઞાનીનરને અનરક્ષા ભય શેનો લાગે ? મહાત્મા, હવે અનગુપ્ત ભયનો મહા મંત્ર સમજાવો.

સમ્યક્ જ્ઞાન—મિત્ર પ્રવાસી, એ તો સુગમ છે. જ્ઞાની પુરૂષ એવો વિચાર કરે કે, “ જે પરમ સ્વરૂપ કહેવાય છે; જે માન સન્માનથી પ્રત્યક્ષ છે, ચિન્મય જેતું લક્ષણ છે, જેના સ્વરૂપમાં પર સ્વરૂપનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, જે પૃથ્વીમાં અગમ્ય અને અખંડિત છે, તેવા મારા અનુપમ રૂપને કોઈએ કરેલું નથી. તે સનાતન છે. એ સ્વરૂપ મારું પ્રમાણુરહિત અખૂટ ધન છે. તેને ચોર કેમ હુરી શકે? તે કોઈનાથી હુરી શકાય તેવું નથી.” આવું ચિંતવન કરનાર જ્ઞાનીને અનગુપ્ત ભયની શંકા થતી નથી, તે અનગુપ્ત ભયથી નિઃશંક થઈ પોતાના નિષ્કલંક જ્ઞાન સ્વરૂપને સર્વદા નિરખે છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, આપના મુખના આ વચનરૂપ કિર-રણોએ મારા હૃદયાધંકારને દૂર કરી દીધું છે. હવે અકસ્માત ભયનું નિવારણ કેવી રીતે થાય છે? તે મંત્રનું વિવરણ કરો.

સમ્યક્ દર્શન—પ્રિય મુસાફર, અકસ્માત ભય—એ અચા-નક આવી પડનારો ભય છે, તેને માટે જ્ઞાની પુરૂષ એવો વિચાર કરે છે કે, “ જે વસ્તુ શુદ્ધ છે, જ્ઞાનમય છે, અવિરોધી છે, સિદ્ધ સમાન ઋદ્ધિવાળું છે, અલક્ષ્ય છે, અનાદિ તથા અનંત છે, અતુળ છે, અવિચળ છે, જ્ઞાન વિલાસથી પ્રકાશિત છે, અવસ્થા ભેદ રહિત છે, સમાધિ સુખનું સ્થાન છે, અને કોઈ વિગ્નતીયથી અપ્રાપ્ય છે. એવી શુદ્ધ વસ્તુને અકસ્માત ભય ઉપજતો નથી.” આવો વિચાર કરનાર જ્ઞાનધારીને અકસ્માત ભય શેનો લાગે?

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, પૂર્ણ કૃતાર્થ થયો હું. આપે જે સાતે ભયનું ખ્યાન આપ્યું, તેણે મારાં અંતરનાં દ્વાર ઉઘાડી દીધાં છે. હું ચિદાનંદ સ્વરૂપની નજીક આવ્યો છું. આપે દર્શાવેલા સાત ભયના સાત મંત્રો મારા આત્માના ઉદ્ધારક થયા છે. હું

મહોપકારી મહાશય, મારા આ તત્ત્વભૂમિના પ્રવાસમાં આપનો પ્રસંગ મને વિશેષ લાભકારી થયો છે, અને તે લાભકારી થાય તેમાં પણ આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે, જેને આપતું સ્વરૂપ (સમ્યગ્ જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થાય, તેવા જ્ઞાનીને પછી શી ન્યૂનતા રહે? પ્રાચીન કાળથી જૈન તીર્થંકરો, ગણધરો, અને બીજા સૂરિવરો આપની ઉપાસના કરવા માટે યાવજીવ મુઠ્ઠી ભગીરથ પ્રયત્ન કરતા હતા. ભારતવર્ષની જૈન ભવિષ્ય સમ્યગ્ જ્ઞાનને માટે સર્વદા ઉમુક્ત છે. આપના જેવા મહાત્માના દર્શન થવાથી હું મારા આત્માને પુણ્યનો પ્રભાવક અને ભાગ્યનો નિધાન સમજું છું.

સમ્યગ્ જ્ઞાને અંગમાં આનંદ લાવી જણાવ્યું, ભદ્ર, હવે આ સાતમી ભૂમિકાના પ્રવાસમાં તને જે લાભ મળ્યો જોઈએ, તે મળી ચુક્યો છે, હવે આ જ્ઞાનદીપકનાં દર્શન કરી તારા આત્માને આનંદિત કર.

આ પ્રમાણે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને પ્રવાસી વાતચિત્ત કરતા હતા, ત્યાં તે જ્ઞાનદીપક અદૃશ્ય થઈ ગયો અને તેની પછી શ્રેણીબંધ આઠ પૂર્ણકુલ જોવામાં આવ્યા. દરેક પૂર્ણકુલ ઉપર જ્યોતિના તારા ચળકતા હતા, અને તે તારાની અંદર શાંત તેજ પ્રકાશતું હતું.

આ દેખાવ જોઈ પ્રવાસી આશ્ચર્ય મગ્ન થતો હતો, તેવામાં નીચે પ્રમાણે એક મધુર કવિતા સાંભળવામાં આવી:—

છપ્પયત્તંદ.

“ જો યરગુન ત્યાગંત શુદ્ધ નિજગુન ગહંત હુવ,
 વિમલ જ્ઞાન અંકુર જામુ ઘટ્ઠમહિં પ્રકાસ હુવ;
 જો પૂર્વકૃત કર્મ નિર્જરાધાર વહાવત,
 જો નવબંધનિરોધ મોક્ષમારગ મુલ્લ ધાવત;

નિઃશંકતાદિ જસ અષ્ટ ગુન અષ્ટકર્મ અરિ સંહરત,
સો પુરુષ વિચ્છન્ન તામુષદ વનારસીબંદન કરત.” ॥૧॥

આ કવિતા સાંભળી સમ્યગ્ જ્ઞાન હાસ્ય કરતાં બોલ્યું, પ્રિય પ્રવાસી, કેમ તારા બાણવામાં આવ્યું ? પ્રવાસીએ ઉત્તર આપ્યો—હા, મારા બાણવામાં આવ્યું છે, પણ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાયું નથી, તો આપ કૃપા કરી મને સમજાવશો.

સમ્યગ્ જ્ઞાને ઉત્સાહથી કહ્યું, હે પ્રિયાત્મા, સાંભળ—
“ જો પુદ્ગલાદિ ગુણનો ત્યાગ કરે, નિશ્ચયરૂપ એવા શુદ્ધ ગુણનું અહુણ કરે, નિર્મળ જ્ઞાનના અંકુરને ઘટમાં પ્રકાશિત કરે, પૂર્વકૃત કર્મને નિર્જરાની ધારામાં વહન કરાવી દે, નવા બંધનો નિરોધ કરી નિરાશ્રય થઈ મોક્ષ માર્ગની સન્મુખ ગુણ શ્રેણીમાં દોડે, નિઃશંકિત પ્રમુખ આઠ ગુણ રાખે અને આઠ કર્મરૂપ શત્રુઓનો સંહાર કરે, તેજ વિચક્ષણ પુરૂષ કહેવાય છે. તેના ચરણકમળમાં જૈન કવિ વંદના કરે છે.”

પ્રવાસીએ પુછ્યું, મહાશય, તે કવિતામાં જે આઠ ગુણ—અંગ દર્શાવ્યા છે, તે કયા આઠ અંગ ?

સમ્યગ્ જ્ઞાને ઉત્સાહથી ઉત્તર આપ્યો—પ્રિય ભાઈ, તેને માટે એક જૈન કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે :—

સોરઠા.

“ પ્રથમ નિસંસૈ જાનિ, દુતિય અવંઝિત પરિનમન ;
તૃતીય અંગ અગિદ્વાન, નિર્મલ્લદષ્ટિ ચતુર્થ ગુન.
પંચ અકથ પરદોષ, યિરી કરન ઝઝમ સહજ ;
સત્તમ વચ્છલ્લપોષ, અષ્ટમ અંગ પ્રજાવન.” ॥ ૧ ॥

“પહેલું નિઃસંશય, બીજું અવાંછક મનના પરિણામ, ત્રીજું અંગને અગ્નિ, ચોથું નિર્મળ દૃષ્ટિ, પાંચમું પરદોષનું અકથન, છઠું સમક્તિ સ્થિર કરવાનો સ્વભાવ, સાતમું સર્વ સાથે વાતસદ્ય-ભાવ અને આઠમું પ્રભાવના ગુણરૂપ.”

તે આઠે ગુણ—અંગનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—ધર્મમાં સંદેહ ન રાખવો તે નિઃસંકેત ગુણ. શુભ કર્મના ફળની ઇચ્છા ન રાખવી તે અવાંછક—નિઃસ્પૃહપણાનો ગુણ. અનિષ્ટ વસ્તુને જોઈ મનમાં ગ્લાનિ ન લાવવી તે અગ્નિ ગુણ. કોઈના ડગાવ્યા ડગવું નહીં સાચ ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી તે નિર્મળ દૃષ્ટિગુણ. કોઈ પ્રાણીનો દોષ કહેવો નહીં, તે દોષાકથન ગુણ. ચંચળતા છોડી જ્ઞાનરૂપ ચિત્તમાં સ્થિરતા રાખવી, તે સ્થિરીકરણ ગુણ. આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રેમ રાખવો તે વાતસદ્ય ગુણ. અને આત્મસ્વરૂપના સાધનમાં ઉત્સાહ રાખવો તે પ્રભાવના ગુણ.—એ પ્રમાણે સમક્તિના આઠે અંગ જ્યારે જાગૃત થાય છે, ત્યારે તે આઠ ગુણ સહિત સમ્યક્ત્વને ધારણ કરે છે. એવા સમક્તિી જીવ મોક્ષે જાય છે. તેઓ આ સંસારમાં ફરી વાર આવતા નથી.

પ્રવાસીએ આનંદમય થઈને કહ્યું, મહાનુભાવ, હવે મને જે આનંદ આવે છે, તે અપૂર્વ છે. એ આનંદના સાગરમાં મારો આત્મા તરતો તરતો નૃત્ય કરે છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાને સાનંદવદને જણાવ્યું, ભદ્ર, તારા મુખથી આવા સંતોષ ભરેલા શબ્દો સાંભળી મારી મનોવૃત્તિ પ્રસન્ન થાય છે. હવે હું તારાથી લિપ્ત થવાની ઇચ્છા રાખું છું. “તારો તાત્ત્વિક માર્ગ મુખદાયક થાઓ.”

પ્રવાસી સખેદ થઈને બોલ્યો—મહાનુભાવ, જે આપ મારાથી લિપ્ત

થશે તો પછી માંડ શરણુ કોણુ થાય? સમ્યગ્ જ્ઞાન વિના મારી સંભાળ કોણુ લેશે? તમારા વિના મારો આચાર, માંડ જ્ઞાન, અને મારો આ પ્રવાસ નિષ્ફળ થાય. આપ કૃપા કરીને મારાથી ભિન્ન થશો નહીં.

સમ્યગ્ જ્ઞાને કહ્યું, ભદ્ર, ભય પામીશ નહીં. હું માત્ર આ પ્રત્યક્ષ દ્રવ્યસ્વરૂપવડે તારાથી ભિન્ન થાઉં છું; પણ માંડ ભાવ સ્વરૂપ તારા હૃદયમાંજ રહેશે. આ પ્રમાણે કહી સમ્યગ્ જ્ઞાન જ્ઞેતામાં ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયું. તેની સાથેજ પહેલો જ્ઞાનદીપક તથા આઠ ગુણ—અંગના કુંભ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા. પ્રવાસી આશ્ચર્ય પામી ગયો અને તેમના દર્શનની આતુરતા દર્શાવી ચારે તરફ જોવા લાગ્યો.

જ્યારે એ બનાવો અદૃશ્ય થઈ ગયા પછી પ્રવાસી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો, ત્યાં સાતમી ભૂમિકાનો છેડો જોવામાં આવ્યો અને તે છેડા ઉપર એક જ્યોતિર્રૂપ ચૈતન્ય નૃત્ય કરતું દેખાયું. તે જોઈ પ્રવાસી વિચારમાં પડ્યો, ત્યાં તો તેમાંથી નીચે પ્રમાણે એક સુંદર કવિતા અદૃશ્ય વાણીએ પ્રગટ થઈ:—

સવૈયા.

“પૂર્વબંધ નાસે સોતો સંગીતકદ્ધા પ્રકાશે,
 નવબંધ હંધી તાલ તોરત ઉચ્ચરિકે;
 નિઃશંકિત આદિ અષ્ટ ંગ સંગસસ્વા જોરી,
 સમતા અદ્વાપચારિ કરે મુખ જરિકે;
 નિર્જરાનાદ ગાજે ધ્યાનમિરદિંગ બાજે,
 ઢબયો મહાનંદમેં સમાધિ રિત્તી કરિકે;
 સત્તારંગજૂમિમેં મુક્ત જયો તિહૂં કાલ,
 નાચે શુદ્ધદૃષ્ટિ નટ જ્ઞાનસ્વાંગ ંરિકે.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસીએ વિચાર કર્યો કે, આ કવિતાનું પ્રતિબિંબ મારા હૃદય દર્પણમાં પડી ગયું છે. જે આ નૃત્ય કરતું દેખાય છે, તે ચૈતન્ય છે. મારા આત્મિક ઉદ્ધારને માટે એ ચૈતન્યનું મને દર્શન થયેલું છે. આ કવિતાનો સુંદર ભાવાર્થ મારા જાણવામાં આવી ગયો છે. “પૂર્વકાળે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી જે બંધ કરતો, તે ન કરતાં અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી કરતાં તે પૂર્વબંધ નાશ છે. તેથી આ ચૈતન્યરૂપ નટ મુક્ત થઈને નૃત્ય કરે છે. તેમાં પૂર્વ બંધના નાશ કરવારૂપ સંગીતકળાનો આલાપ થઈ રહ્યો છે. નવા બંધને રૂંધવારૂપ તાલ ઉછળી રહ્યો છે. તે પોતે નિઃશક્તિ પ્રમુખ સમક્તિના આઠ અંગ અને સમતા સમાધિ ધારણ કરી તદ્દૂપસ્વર બાંધીને આલાપ કરે છે. તેની પાસે કર્મની નિર્જશરૂપ મહાનાદ ગાળે છે. અને ધ્યાનરૂપી મૃદંગ વાગી રહ્યું છે. તે મહાનંદમયપણામાં હઠી ગયો છે, સમાધિથી રીઝીને આત્મસત્તારૂપ રંગભૂમિ ઉપર તે શુદ્ધ દ્વિષ્ટરૂપી વેપ પેહુરીને નૃત્ય કરે છે.”

આ ચૈતન્ય નટનું કેવું અદ્ભુત નૃત્ય છે ? આ વખતે આ નૃત્ય જોઈ મને અતિશય આનંદ ઉપજે છે. હવે આ સાતમી ભૂમિકાનો અંત આવી ગયો છે. મારા તાત્ત્વિક પ્રવાસની સાર્થકતા ઘણે અંશે થઈ ચુકી છે. હવે મારા જીવનનો ઉદ્દેશ એક ભાગ કૃતાર્થ થયો છે. આ ભૂમિકામાં જે મેં જોયું, અનુભવ્યું અને સાંભળ્યું, તે બધું મારા હૃદયમાં સ્થાપિત થઈ ગયું છે, જ્યાંસુધી આ મારો તાત્ત્વિક પ્રવાસ ચાલુ રહેશે, જ્યાંસુધી મારા જીવનનો ભાગ લેવાશે, ત્યાંસુધી હું આ દર્શનના અનુભવને ભુલીશ નહીં.

આ પ્રમાણે પ્રવાસી વિચાર કરતો જતો હતો, ત્યાં સમગ્ર ભૂમિકાનો અંત આવી ગયો. અને અષ્ટમ ભૂમિકાનું પ્રથમદ્વાર

(૧૭૦)

પ્રતિબદ્ધ થયેલું તેના જોવામાં આવ્યું. પ્રવાસીએ સમ્રાટ ભૂમિ-
કાના પ્રવાસથી નિર્જરાતરવનો ઉત્તમ અલુભવ સંપાદન કર્યો. અને
કર્મ નિર્જરાની પવિત્ર શ્રેણી ઉપર તે આરૂઢ થયો.

ઇતિ સમ્રાટ ભૂમિકા.

સમાપ્ત.

અષ્ટમ ભૂમિકા.

(અંધતત્ત્વ ભૂમિકા.)

પ્રવાસી અષ્ટમ ભૂમિકાના દ્વાર આગળ ઉભો રહ્યો, ત્યાં એક સુંદર અંધ થયેલો દરવાજો તેના જોવામાં આવ્યો. અંધ દ્વારનું અવલોકન કરી પ્રવાસીએ ચિંતન કરવા માંડ્યું—“આ આડમી ભૂમિકા શેની હશે?” તેવામાંજ જાણે તેને કોઈ સચના આપતું હોય તેમ નીચે પ્રમાણે કવિના પ્રગટ થયું.

સવૈયા.

“મોહમદ પાદ જિન સંસારી વિકલ્પ કીને,
યાહિતે અજાનુબાહુ બિરદ વહતુ હૈ;
પૈસો બંધ વીર વિકરાલ મહાજાલ સમ,
જ્ઞાનમંદ કરે ચંદ રાહુ જ્યોં ગહતુ હૈ;
તાકો વલ્લ જંજિવેકોં ઘટમેં પ્રગટ જયો,
ઉચ્ચત ઉદાર જાકો ઉદેશ મહતુ હૈ,
સોહે સમકિત સૂર આનંદ અંકૂર તાહી,
નિરસી બનારસી નમો નમો કહતુ હૈ.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળીને પ્રવાસીએ વિચાર કર્યો કે, “ આ આઠમી ભૂમિકા બંધ તત્વની છે. પ્રાણી માત્ર જેનાથી બંધ પામે છે, તે સ્વરૂપનું ભાન આ ભૂમિકામાંજ પ્રગટ થશે. આ કવિતામાં બંધને વિદ્યારણ કરનાર સમક્ષિતને નમસ્કાર દર્શાવેલો છે. અહીં બંધરૂપી સુભટ કેવો બળવાન છે? કે જેણે આ જગતને તાબે કરી લીધું છે. તેની અદ્ભુત શક્તિનો પ્રભાવ પ્રચંડ છે. આ કવિતાનો ભાવાર્થ સમજાયો છે, પણ તેનું વિશેષ વિવેચન સમજવામાં આવતું નથી. તો જો તેની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય તો વધારે બોધ પ્રાપ્ત થાય.” પ્રવાસી આવો વિચાર કરતો હતો, તેવામાં નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનો ધ્વનિ પ્રગટ થયો.

“બંધરૂપી સુભટ મોહરૂપી મદિરાનું પાન કરી સર્વ સંસારી જીવને વિક્લ કરી નાંખે છે. એ બંધવીર આઠનુઆઠુ એટલે જાનુ સુધી બાહુવાળાનું બિરુદ ધારણ કરે છે. એ અત્યંત વિકાળ, અને મોટા જાળ જેવો છે. એ બંધરૂપી સુભટ જેમ રાહુચંદ્રને મંદ કરે તેમ જ્ઞાનના પ્રકાશને મંદ કરે છે. એ બંધરૂપ પ્રતીપક્ષી સુભટનું બળ તોડીને ઘટ્ટને વિશે પ્રગટ થનારો એક મહાવીર યોદ્ધો છે. તે ઉદ્ધત, અપ્રતિ બદ્ધ, ઉદાર અને મહાન છે. તે યોદ્ધાનું નામ સમ-ક્ષિત છે. આનંદના અંકુર લઈ ઉદય થનાર એ સમક્ષિત રૂપી શરવી-રૂને કવિ અંગમાં ઉદ્ઘાસ લાવી નમસ્કાર કરે છે.”

પ્રવાસી હૃદયમાં બોલ્યો—વ્યાખ્યાન ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટી-કરણ થયું છે. “ આ પ્રવાસની ભૂમિકામાંથી બંધ તત્વનું સાદું શિક્ષણ મળશે અને સમક્ષિતનો સુંદર પ્રકાશ પ્રગટ થશે.” આ પ્રમાણે તે વિચાર માળા ફેરવતો હતો, ત્યાં તે આઠમી ભૂમિકાનો દરવાજો ઉઘડી ગયો અને તેમાંથી એ શક્તિ પ્રગટ થઈ. તે શક્તિઓને જોઈ પ્રવાસી પ્રેમ-પૂર્વક બોલ્યો—મહાનુભાવા, આપ કોણ છો? આપના દર્શનથી મને

વિશેષ આનંદ થાય છે.

તે શક્તિઓએ મંદ હાસ્ય કર્યું, પણ કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં.
તેવામાં તો નીચે પ્રમાણે એક કવિતા અદ્વૈતવાણીથી આવીર્ભાવને
પામી:—

સવૈયા.

“ જહાં પરમાત્મ કલાકો પરગાસ તહાં,
ધરમ ધરામેં સત્ય સૂરજકો ધૂપ હૈં ;
જહાં શુજ અશુજ કરમકો ગઢાસ તહાં,
મોહકે વિદ્યાસમેં મહા અંધેર કૂપ હૈં ;
ફેઝી ફિરે ઝટાસી ઘટાસી ઘનઘન બીચ,
ચેતનકી ચેતના હુહોંધા ગૂપ્તૂપ હૈં ;
ઘડીસોં ન ગહી જાય બેનસોં ન કહીજાય,
પાનીકી તરંગ જૈસે પાનીમેં ગુડૂપ હૈં.” ॥૧॥

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી બોલ્યો—અહા! આ મહાશક્તિ-
ઓનું સ્વરૂપ જોળાયાયું. આ તો કર્મચેતના અને જ્ઞાનચેતના
છે. આ નવા સ્વરૂપનાં દર્શન મને અત્યંત લાભકારી થઈ પડશે.
તે કવિતાની આખ્યા પ્રવાસીએ પોતેજ કરવા માંડી—

જે ચેતનામાં પરમાત્માની કળાનો પ્રકાશ થાય છે, તે કર્મ-
પૃથ્વીમાં સત્યરૂપી સૂર્યનો તડકો પડે છે, તેથી તે ઊજવળ છે. જેમાં
શુભાશુભ કર્મના રસપડે ચેતના ઘોળાઈ રહી છે, તે ચેતનામાં મોહ-
સજ્જ વિલાસ કરે છે અને ત્યાં ઘોર અંધકાર વ્યાપી રહ્યું છે, એવી
રીતે ચેતનની ચેતના જે સંજ્ઞા તે શરીરરૂપ મેષની વચ્ચે છાની

માફક પ્રસરી રહી છે. તે ચેતના પરમાત્માની કળાના પ્રકાશમાં તથા મોહવિલાસમાં—અન્ને તરફ ગુપ્તગુપ્ત રહેલી છે. એ ચેતના એ તરફ પ્રવેશ કરે છે, એ વાત બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય થાય છે, વચનથી ગ્રાહ્ય થતી નથી. જેમ જાગના તરંગ જાગમાં ગુપ્ત છે તેમ ચેતના અન્ને તરફ ગુપ્ત છે.”

આ પ્રમાણે સ્વતઃ આખ્યાન કરી પ્રવાસી તે અન્ને શક્તિઓની સામે ઉભો રહ્યો ; ત્યાં જ્ઞાન ચેતનાએ હાસ્ય કરીને કહ્યું, ભક્ત, તારી બુદ્ધિની નિર્મળતા જોઈ અમારું હૃદય સંતુષ્ટ થાય છે. આ આઠમી ભૂમિકા તારા હૃદયના અંતર્દ્વારને ઉઘાડશે. આ સ્થળે સર્વ પ્રાણીઓને અંધન કરનાર અંધ તત્ત્વનું વિવેચન થશે, તે તું તારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરજે.

જ્ઞાન ચેતનાનાં આવાં વચન સાંભળી પ્રવાસીએ પ્રશ્ન કર્યો, મહારાજી, આપ કૃપા કરી અંધતત્ત્વને વિવેચન કરી સમજાવો. અંધતત્ત્વને સમજવા મારેજ આ ભૂમિકામાં મારો પ્રવાસ છે.

જ્ઞાન ચેતનાએ કહ્યું, પ્રિય પ્રવાસી, ત્યારે અંધનું સ્વરૂપ સાંભળ. જીવને રાગ, દ્વેષ અને મોહથી અશુદ્ધ ઉપયોગવટ અંધ થાય છે. એ વાત મુખ્ય યાદ રાખવાની છે, તે શિવાય બીજી રીતે જીવને અંધ થતો નથી, જે કોઈ એમ કહે કે, કર્મ બલ-વર્ગણથી જીવને અંધ થાય છે, તો તે વાત ખોટી છે. કર્મની વર્ગણાએ જીવના અંધનો હેતુ નથી, તેમજ મન, વચન અને ક્રિયાના યોગથી પણ જીવને અંધ થતો નથી. ચેતન અચેતનની હિંસાથી પણ જીવને અંધ થતો નથી, અને પંચેન્દ્રિયના વિષયોથી પણ જીવને અંધ થતો નથી. તેમાં વળી સિદ્ધના જીવ તો કર્મ વર્ગણથી અંધાતા નથી એ વાત તો સિદ્ધાંતમાં જણાવી છે, અને જે જિતેન્દ્ર દેવ છે, તે ત્રણે યોગમાં અંધરહિત છે. જે સાધુઓ

હિંસા કરે છે, તે અનાલોગવડે હિંસા કરે છે, માટે તેઓ પણ અબંધ છે. જ્ઞાતા પુરૂષ વિષય લોગવે છે, છતાં પણ અબંધ છે. તે વિષે એક અનુભવી જ્ઞાની કવિ નીચેની કવિતા ગાય છે:—

સવૈયા.

“ કર્મજાલ વર્ગનાકો વાસ લોકાકાશમાંહિ,
મન વચ કાયાકો નિવાસગતિ આઝમેં;
ચેતન અચેતનકી હિંસા વસૈ પુદ્ગલમેં,
વિષય જોગ વરતે હ્રદેકે ઝરજાઝમેં;
રાગાદિક શુષ્કતા અશુષ્કતા હૈ અભ્રાત્રકી,
યહે ઉપાદાન હેતુ બંધકે વઢાઝમેં;
યાહિ તેં વિચ્છેન અબંધ કહ્યો તિહૂકાલ,
રાગદ્વેષ મોહનાદિ સમ્યક્ સુજાઝમેં.” ॥ ૧ ॥

તેની વ્યાખ્યા એવી છે કે, “કર્મ જાળની વર્ગજ્ઞાનો વાસ લોકાકાશમાં છે. જો કે કેવળ કર્મ વર્ગજ્ઞાના કારણથીજ અમૂર્ત ચેતન દ્રવ્ય બંધ લાવને પામે તો લોકાકાશનો બંધ કેમ ન થાય? તેમજ મન વચન અને કાયાના યોગનો વાસ તો ચારે ગતિને વિષે છે, અને આયુષ્યમાં છે; ત્યારે યોગ એ આત્માના બંધનો હેતુ કેમ થાય? જે ચેતનના પ્રાણના હરણથી હિંસા થાય છે, તે પુદ્ગળ બંધરૂપ પ્રાણમાંજ હિંસા થાય છે, એમજ અચેતનની હિંસા પણ પુદ્ગળમાં છે. તેનો આત્મા સાથે સ્પર્શ થતો નથી. તો બંધ કેમ થાય? અને જે વિષય લોગ છે, તે તો કર્મના ઉદયમાં છે. અને આત્મા તો તેથી નિરંજો છે; તે કેમ બંધાય? તેથી રાગ, દ્વેષ અને મોહથી જે મુગ્ધતા થાય છે, તે પર્યસ્તુતે પોતાની કરી માનવાથી થાય છે. એજ અલક્ષ પુરૂષ-

અશુદ્ધતા છે. અને એજ અશુદ્ધતા બંધન વધારે છે, તેથીજ વિચક્ષણુ પુરૂષ આત્માને ત્રણુકાળ અખંધ કહ્યો છે; કારણુકે, તેને સમ્યગ્ સ્વભાવમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહ નથી.”

હું એ સુસાદર, વળી અહીં એક બીજી વાત સમજવાની છે. જીવાત્માને કર્મ બળથી, યોગથી, હિંસાથી અને ભોગથી બંધ થતો નથી, તથાપિ જ્ઞાતા જીવે ઉઘમી થવું જોઈએ. કારણુકે, જ્ઞાતા જીવ જ્ઞાનને વિષે દૃષ્ટિ પણ આપે છે અને વિષય ભોગમાં પણ પ્રીતિ રાખે છે. આ બંને ક્રિયા એક આત્માને વિષેજ સ્થાન કરે છે, પણ તે જ્ઞાનીને મારેજ છે. અજ્ઞાનીને મારે નથી. કારણુકે, જ્ઞાની સંધ્યાણુ પ્રમુખ કર્મના ઉદય બળથી યથાયોગ્ય ક્રિયામાં ઉઘમી થાય તે છતાં તેના રૂપની ઈચ્છા રાખતો નથી. મારે જ્ઞાતા જીવ સર્વદા ઉઘમી રહે, તે પ્રસંશનીય છે. આજસ્ય અને નિરૂઘમ—એ મિથ્યાત્વની ભૂમિકા છે. જે મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં જીવ મોહ નિદ્રા ભેતો શયન દશામાં રહે છે, તે પોતાના સ્વરૂપને સંભારતો નથી.

પ્રિય પ્રવાસી, આ પ્રસંગે તારે યાદ રાખવું કે, કર્મનો ઉદય જેવો બળવાન છે, તેવું કોઈબળવાન નથી. જે કાળેજેને જેવો ઉદય થાય, તે કાળે તે જીવ તે સ્વરૂપમાં રહે છે. તે ઉદય જીવની શક્તિને વિનષ્ટ કરી પોતાની શક્તિને પ્રગટ કરે છે; મારે કર્મોદય અતિશય બળવાન ગણાય છે. તે ઉપર એક અસરકારક દૃષ્ટાંત છે, તે એક ચિત્તે સાંભળ.

જેમ કોઈ બળવાન હાથી કાઢવના કુંડમાં પડ્યો હોય તે તેમાંથી નીકળવાને ઉઘમ કરે છે, પણ તે નીકળી શકતો નથી. જેમ મત્સ્ય લોહના કાંટાની આણીમાં ભરાયો હોય તે તેમાંથી છુટા થઈ શકતો નથી અને મત્સ્યજીવે તન નાશ પામી જાય છે. જેમ કોઈ માણસ તાપજ્વર તથા મગજના દરેદથી હેરાન થતો હોય, તે પથારીમાં પડ્યો રહે અને તેમાંથી ઉઠવાના અનેક ઉપાય કરે છે, પણ તે ઉઠવાને શક્તિ

માન્ય થતો નથી. તેવી રીતે જીવ જ્ઞાનના બળથી હેય ઉપાદેય બળથી હોય પણ પૂર્વ સંચિત કર્મના ઉદયથી તેનું બળ ચાલતું નથી અને તેમાં બદ્ધ થકને રહે છે, હે મિત્ર, તેથી જીવને કર્મના ઉદય ધણી બળવાન છે. અને તેમાંથી મુક્ત થવાને જીવનું બળ કાંઈ પણ ચાલતું નથી. તથાપિ જીવને ઉદયથી થવાની જરૂર છે અને ઉદયથી જીવ આખરે પોતાની સાધ્ય વસ્તુને સાધી શકે છે. જે જીવ મોહરૂપી નિદ્રામાં મુકી રહેલા છે, તેઓ આજસુ કહેવાય છે અને જે જીવ જ્ઞાન દષ્ટિ ખોલી જાગૃત રહે છે, તે ઉદયથી ગણાય છે. અજ્ઞાની મૂર્ખ જીવ કાચને માથા ઉપર બાંધે છે અને મણિને પગ ઉપર બાંધે છે; તે મૂર્ખ જીવોને કાચ શી વસ્તુ છે? અને મણિ શી વસ્તુ છે? એ બંધાર હોતી નથી. તે મૂઠ જીવ અસત્ય વાતમાં મગ્ન રહે છે, જુઠા કાર્યમાં દોડે છે અને જુઠી વાત માને છે. મણિરત્નની પરીક્ષા તો ઝવેરી હોય તેજ કરી શકે છે. તેવી રીતે જ્ઞાની જીવ જ્ઞાનરૂપી લોચનથી સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરી શકે છે. તેને માટે એક અનુભવિ વિદ્વાન લખે છે કે:—

“જહાંકો સુવાસી સોતો તહાંકો મરમજાને,
જાકો જૈસો સ્વાંગ તાકો તૈસ રૂપ નાચ હૈ.”

“એટલે મિથ્યાત્વ ભૂમિકાનો વાસી મિથ્યાત્વનેજ ગ્રહ છે અને સમ્યક્ત્વ ભૂમિકાનો વાસી સમકિતનેજ સાચું માને છે. મતલબ કે, જે જેવો વેષ ધરી આવે તે તેવોજ નાચ નાચે છે.”

વળી કહ્યું છે કે:—

દોહા.

“બંધ બધાવે અંધ વૃદ્ધ, તે આલસી અજાન,
મુક્તિ હેતુ કરની કરૈ, તે નર હચમવાન.”

T.—૨૩

“જે ભાવ અંધ થઇને બંધને વધારે તે અજ્ઞાન આગમુ કહેવાય છે અને જે મુક્તિને મારે ક્રિયા કરે છે, તે મનુષ્ય ક્રિયાવાન કહેવાય છે.”

જ્ઞાનચેતનાનાં આવાં વચન સાંભળી પ્રવાસીએ નમ્રતાથી કહ્યું, મહાદેવી, મારે આપને ઓટલુંજ પુછવાનું છે કે, જે સમકિતી હોય તે પણ વિષયભોગ ભોગવે અને મિથ્યાત્વી હોય તે પણ વિષયભોગ ભોગવે તો બન્નેમાં શા તફાવત ?

જ્ઞાનચેતનાએ ઉત્તર આપ્યો—પ્રવાસી, જે સમકિતી હોય તે વિષયભોગ ભોગવતાં છતાં પણ તેમાં ઉદાસી રહે છે અને મિથ્યાત્વી વિષયભોગમાં આસક્ત રહે છે.

પ્રવાસી—ત્યારે જીવમાં ઉદાસીપણું શી રીતે આવે ?

જ્ઞાનચેતના—જ્યાંસુધી જીવ શુદ્ધ વસ્તુના વિચારમાં દાડતો હોય ત્યાંસુધી સર્વ અંગને વિષે તેનામાં ઉદાસીપણું જવામાં આવે છે અને તેનામાં જ્ઞાનની જાગૃતી હોય છે. અને જ્યારે તે જીવ ભોગમાં મગ્ન રહેતો હોય, ત્યારે તેનામાં જ્ઞાનની જાગૃતી હોતી નથી. કારણકે, તેનામાં મિથ્યાત્વ છે. ભોગ અભિલાષની દશામાં વર્તવું, તે મિથ્યાત્વનું અંગ છે. તેથી ભવ્ય લોકો ભોગથી ઉદાસ થઈ જ્ઞાનમાં સદા જાગૃત રહે છે.

જ્ઞાનચેતનાનાં આવાં વચનો સાંભળી પ્રવાસી ઘણો પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે પ્રસન્નવદને જણાવ્યું, વિશ્વોદ્ધારિણી, આપના વચનરૂપી કિરણોએ મારા અંતરહૃદયને પ્રકાશિત કર્યું છે. હવે મારે ઘાડું એક આપને પુછવાનું છે, તે કૃપા કરી જણાવો.

જ્ઞાનચેતનાએ પ્રસન્ન મુખે કહ્યું, ભદ્ર, જે પુછવું હોય તે ખુશીથી પુછ.

પ્રવાસી—મેં એક વખતે કોઈ વિદ્વાન પાસેથી સાંભળ્યું હતું કે, પુરુષાર્થના ચાર અંગ ગણાય છે, તો તે કયા ચાર અંગ ? તે મને વિવેચન કરી સમજાવો.

જ્ઞાનચેતના—ભદ્ર, એ અંગના નામ તો જગતમાં પ્રખ્યાત છે, પણ તે વિષે સમજણ ફરને લઈને જુદી જુદી કલ્પના થઈ છે, તે તારે સાંભળવા જેવી છે. અને તેમાં સત્ય શું છે ? તે પણ મનન કરવા યોગ્ય છે.—“ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થના અંગ ગણાય છે. તેમાં અજ્ઞાની ભોલો પોતાની બુદ્ધિની કલ્પનાથી જુદા જુદા મત ધરાવે છે. જે અજ્ઞાની મૂર્ખ મતિ છે, તે પોતાના કુળના આચારને ધર્મ કહે છે, સોનું રૂપું ઝવેરાત વગેરેને અર્થ કહે છે, ભોગ સંયોગને કામ કહે છે અને ઈર્દાદિકના સ્થાનકને મોક્ષ કહે છે. પણ તે કેવળ તેમની અજ્ઞાતાનો વિજ્ઞાસ છે. ખરેખરા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એતો જુદાજ છે.

પ્રવાસી—મહાતુભાવા, હું પણ એમજ સમજતો હતો. હવે કૃપા કરી આપ તે ચારે અંગનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવો.

જ્ઞાનચેતના—હું પ્રિયાતમા, હું તને એ ચારે અંગનું વિવેચન કરી સમજાવું, તેને તું એક ચિત્તે સાંભળજે.

વસ્તુ—પદાર્થનો જે સ્વભાવ તે ધર્મ કહેવાય છે. આ જગતમાં જે પદાર્થ છે, તે અર્થ કહેવાય છે. ચિત્તનો અભિલાષ તે કામ કહેવાય છે અને અધનો અભાવ તે મોક્ષ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પુરુષાર્થના ચાર અંગનું સ્વરૂપ જૈન આગમમાં દર્શાવેલું છે. તે છતાં અજ્ઞાની જીવો તેને પોતાની મતિની કલ્પનાથી જુદી રીતે માને છે, એજ તેમના મિથ્યાત્વનો મહિમા છે.

હે માન્યમુસાફર—તેને મારે એક સ્નાનુભવી વિક્ષાનનીચેની કવિતા વર્ણવે છે— તે સાંભળજે:—

સવૈયા.

“ધર્મકો સાધન જુ વસ્તુકો સુજાવ સાધે,

અરણ્યકો સાધન વિઝેઝ દરવણ્ મેં ;

યહૈ કામ સાધના જુ સંગ હૈ નિરાશપદ,

સહજ સ્વરૂપ મોઝ સુષ્ટતા પ્રગટમેં ;

અંતર સુદૃષ્ટિસોં નિરંતર વિઝોકૈ બુધ,

ધરમ અર્થ કામ મોઝ નિજગટમેં ;

સાધન આરાધનકો સોં જરહૈ જોકે સંગ,

જૂઝો ફિરૈ મુરખ મિથ્યાતકી અલ્પમેં.” ॥ ૧ ॥

“વસ્તુના સ્વભાવને સાધવો—એ ધર્મનું સાધન છે. પરદ્રવ્યને જુદાં જુદાં જાણવા તે અર્થ કહેવાય છે. જે નિસ્પૃહ દશામાં રહેવું, તે કામ છે અને પોતાના સહજ સ્વરૂપની શુદ્ધતાને પ્રગટ કરવી તે મોક્ષ છે. એવી રીતે જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ પુરૂષાર્થના ચારે અંગને પોતાના ઘટમાં દેખે છે. આ ચારે પુરૂષાર્થ સાધવાની સામગ્રી છતાં પણ મૂર્ખ જીવો મિથ્યાત્વની અટળમાં ભુલ્યા ફરે છે.”

જ્ઞાનચેતનાના આ વચનો સાંભળી પ્રવાસીનું હૃદય અત્યંત સંતુષ્ટ થઈ ગયું. તેણે સાનંદ વદને જણાવ્યું, “માતા, આપે કરેલા ખુલાસાથી મારા તાપિન હૃદયને અતિ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમજ મારા શક્તિ હૃદયને સંપૂર્ણ નિઃશંકતા સંપાદન થઈ છે. તથાપિ મારા શક્યશક્તિ

દૃઢ્યમાં બીજો એક પ્રશ્ન પ્રગટ થઈ આવ્યો છે. જે પ્રશ્નનું સમાધાન આપ મહાનુભાવના મુખથીજ થઈ શકશે.

જ્ઞાનચેતનાએ હસતા હસતા કહ્યું, પ્રિય ભાઈ, તમારા મનમાં જે કાંઈ શંકા આવે, તેનું નિરાકરણ કરવાને અવશ્ય પ્રશ્ન પુછવું. તે વિષે જરા પણ ક્ષોભ રાખવો નહીં.

પ્રવાસી—મહાનુભાવા, આપની કૃપાથી મારી શંકા દૂર થઈ જશે. અને હું મારા પ્રવાસને પૂર્ણ રીતે સાર્થક કરી શકીશ. હવે મારે એટલુંજ પુછવાનું છે કે, આ જગતના જીવના જે પ્રખ્યાત ભેદ છે, તે તો મારા જાણવામાં છે, પણ તે સિવાય બીજા પ્રકારે જીવના ભેદ છે કે નહીં? તેજ મારે જાણવું છે.

જ્ઞાનચેતનાએ ઉમંગથી જણાવ્યું, પ્રિય ભાઈ, તારા પ્રશ્નનો આશય મારા જાણવામાં આવી ગયો છે, હવે તું જે હું કહું; તે એક ચિત્તે સાંભળજે— આ જગતમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ અને અધમાધમ—એવા ચાર પ્રકારના જીવ છે. તે ચારે પ્રકારના જીવને મારે જૈન આગમમાં દૃષ્ટાંત પૂર્વક સમજાવ્યું છે. તેને માટે પ્રમથ તો નીચેની કવિતા સ્મરણીય છે.

સવૈયા.

“ઉત્તમ પુરુષકી દશા જ્યોં કિસમિસ દ્રાસ,
 બાહિજ અજંતર વિરાગી મૃદુઅંગ હૈ;
 મધ્યમ પુરુષ નારીયર કેસીમાં તિલ્હિયે,
 બાહિજ કઢિન હિય કોમલ તરંગ હૈ;
 અધમપુરુષ બદરીફલ્લ સમાન જાકે,
 બાહિરસોં દિશે નરજાઈ દિલસંગ હૈ;

અધમ સૌં અધમ પુરુષ પુંગીફ સસમ,
અંતરંગ બાહિર કઠોર સરવંગ હૈ.” ॥ ૧ ॥

મવાસી—વાહ! ઘણીજ ઉત્તમ કવિતા છે. હવે કૃપા કરી
તેની વ્યાખ્યા કહિ સંભળાવો.

જ્ઞાનચેતના—સાંભળ—“ ઉત્તમ પુરુષની દશા કિસમિસ દ્રાક્ષના
જેવી છે. જેમ કિસમિસ દ્રાક્ષ બાહુર અને અંદરથી કોમળ છે. તેમ
ઉત્તમ પુરુષનો વ્યવહાર બાહુરથી અને અંદરથી કોમળ હોય છે.
મધ્યમ પુરુષની દશા નાલીચેરના જેવી છે. જેમ નાલીચેર બાહુર
કઠોર અને અંદર કોમળ હોય છે, તેમ મધ્યમ પુરુષ બાહુરથી કઠોર
અને અંદરથી કોમળ હોય છે. અધમ પુરુષની દશા બદરીફળ—
બોરના જેવી છે. જેમ બોર બાહુર કોમળ અને અંદર કઠોર હોય છે.
તેમ અધમ પુરુષ ઉપર કોમળ દેખાતા હોય છે અને અંદરથી કઠોર
હોય છે. અને જે અધમાધમ પુરુષ છે, તે સોપારીની જેમ બાહુર અને
અંદર કઠોર હોય છે.”

તેને માટે વિશેષ વિવેચન તેજ કવિએ ચોતાની કવિતામાં
કરેલું છે.

સર્વૈયા.

“કીચકો કનક જાકે નીચસો નરેશપદ,
મિચસી મિત્તાર્ઈ ગરવાઈ જાકે ગારસી;
જહરસી જોગ જાની કહરસી કરાજાતિ,
હહરસી હૈંસ પુદ્ગલ ઝબિ ઝારસી;
જાલસો જગ વિલાસ જાલસો જીવનવાસ,
કાલસો કુડંબ કાજ લોકલાજ લારસી;

સોડસો સુત્રસ જાનૈ વીડસો વસ્ત માનૈ,
 એસી જાકી રીતિ તાહિ વંદત બનારસી.” ॥ ૧ ॥

“જે પોતાના હૃદયમાં સુવર્ણને કાદવસરખું માને છે, રાજ્યપદને હલકું જાણે છે, મૈત્રીને મરણ જેવી ગણે છે, વડાઈને લીપવાની ગાર જેવી માને છે, રસાયણ પ્રમુખ દ્રવ્ય યોગની જાતિને ઝેર જેવી ગણે છે, મંત્રશક્તિ—કરામતને અનર્થ માને છે, પુરૂષાણની છબીને રાખ જેવી સમજે છે, આ માયારૂપ જગતના વિલાસને જળ જેવો ગણે છે, ગૃહવાસને તીરના ભાલા સમાન સમજે છે, કુટુંબ કાર્યોને કાલના જેવા ગણે છે, લોકની લાજને મોઢાની વાળ જેવી માને છે, સુયશને નાકના મેલના જેવું ગણે છે અને ભાગ્યના ઉદયને વિષ્ટા સમાન લેખે છે. એવા ઉત્તમ પુરૂષોને કવિ વંદના કરે છે.” હું પ્રવાસી, બીજા મધ્યમ પ્રકારના પુરૂષને મારે એજ કવિ દર્શાવે છે કે, મધ્યમ પુરૂષ ઉપરથી ક્રોધ અને અંતરમાં કોમળ હોવાથી બીજાના સહવાસનો રંગ તેને જલદી લાગે છે. પણ એવરે તે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી શકે છે. જેમ કોઈ પુરૂષ બીજા પુરૂષને કાંઈ જડીભૂળી ખવરાવે એટલે તે તેના ચેસો થઈ તેને આધીન રહે છે અને તેના જેવા અકાર્ય કરવામાં સામિલ થાય છે, પણ જ્યારે તે જડીભૂળીની અસર તેના હૃદયમાંથી નીકળી જાય છે, ત્યારે પાછો તે શુદ્ધિમાં આવે છે. પછી તે પેલા લુપ્ત માણસને ઓળખી લે છે અને પાછો તે પોતાના શુદ્ધ માર્ગમાં આવી ચડે છે. તેવી રીતે મધ્યમ પ્રકારના જીવને પણ બને છે. અનાદિ કાળનો મિથ્યાત્વી જીવકર્મને વશ થઈ વિવિધ પ્રકારના સંકટને સહન કરે છે અને આ દુઃખદાયક સંસારમાં વિકલ થઈને ડોહ્યા કરે છે, તેને વિશ્રામ મળતો નથી. એટલામાં જો તેને જ્ઞાનકળાનો ભાસ થાય, એટલે તે અંતરમાં ઉદાસી થઈ જાય છે પણ કર્મના ઉદયરૂપ વ્યાધિવડે સમાધિ મળણ કરતો નથી અને આશ્રયમાંજ રહે છે. હું પ્રિય પ્રવાસી, મધ્યમ

પ્રકારનો જીવ છેવટે પોતાના સન્માર્ગમાં આવી શકે છે, એથી તે અધમ ગણાતો નથી. અધમ પુરુષની સ્થિતિનું વર્ણન તો સાંભળ્યું જાય તેવું નથી, તેથી હું આ વખતે તને કહેવા ઇચ્છતો નથી.

પ્રવાસી—મહાતુલાવા, જોકે અધમ પુરુષનું વર્ણન કહેવું અને સાંભળવું અનુચિત છે, તથાપિ લોકોપકારને માટે તે જાણવું જોઈએ, માટે આપ કૃપા કરી કહી સંભળાવો. વગી દુર્જનના લક્ષણો જાણ્યા વિના સજ્જનનાં લક્ષણો જાણવામાં આવતાં નથી.

જ્ઞાનચેતના—પ્રિય ભાઈ, એ સત્ય છે, તથાપિ તારા જેવા અધિકારીની આગળ તે કહેવાને મને ઉત્સાહ આવતો નથી.

પ્રવાસી—મહેશ્વરી, એવી શંકા રાખશો નહીં. આપની આગળ હું કોણ માત્ર છું. વગી અધિકારનો પ્રભાવ સર્વ વસ્તુના જ્ઞાનમાં છે. નરકની યાતના જાણ્યા વિના સ્વર્ગ તથા મોક્ષના સુખનો પ્રભાવ અનુભવમાં આવતો નથી. કુમાર્ગના તિરસ્કારથીજ સન્માર્ગનો મહિમા વધે છે.

જ્ઞાનચેતના—ભાઈ, તને અને તારા વિચારને ધન્ય છે. તારા વચનો તારા ઉત્તમ અધિકારને સૂચવે છે. હવે હું તને ખુશીથી અધમ પુરુષના લક્ષણો કહીશ. તે એક ચિત્તાથી સાંભળજે :—

સવૈયા.

“જैसे रांक पुरुषके जाये कानी कोमी धन,
उसूबाके जाय जैसे संजाइ बिहान है ;
कूकरके जाये ज्यों पिहोर जिरवानी मग,
सूकरके जाय ज्यों पुरीष पकवान है ;
वाघसके जाये जैसे नीबिकी जिबोरी दाख,
बाळकके जाये दंतकया ज्यों पुरान है ;

હિંસકકે જાયે જૈસે હિંસામે ધરમ તૈસે,
મૂરખકે જાયે શુજ બંધ નિરવાન હૈ.” ॥ ૧. ॥

આ કવિતાના ભાવાર્થ એવો છે કે, “સંક પુરૂષને કાણી કેડી ધન મનાય છે, ધ્રુવ પક્ષીને સંધ્યાકાળ પ્રભાત મનાય છે, કુંકડાને ગાય ભેંસનું પાણી ઢહીનો થડો મનાય છે, કુકરને વિષ્ટા પકવાન મનાય છે, કાગડાને લીંબાળી દ્રાખ મનાય છે, બાળકને લોક કથા પુરાણ મનાય છે, હિંસકને હિંસામાં ધર્મ મનાય છે અને મૂર્ખને પુણ્યખંધ એ મોક્ષ મનાય છે. તેવીજ રીતે અધમ પુરૂષની દશા છે. એટલે તે પોતાની મતિમાં જે માને છે, તેનેજ તે સાદું ગણે છે.

પ્રવાસી—મહાદેવી, ખરેખર આ વાત જાણુવા જેવી છે. અધમ પુરૂષો તેવાજ હોય છે. અને તેવા પુરૂષોના દુઃસ્વભાવ મારા અનુભવમાં પણ છે. હવે કૃપા કરી અધમાધમ પુરૂષના લક્ષણો કહો. એ તો ઘણાજ જાણુવા જેવાં હશે.

જ્ઞાનચેતના—પ્રિય પ્રવાસી, બ્યારે તારી ઇચ્છા છે, તો હું અધમાધમ પુરૂષના લક્ષણોની એ કવિતા છે, તે સંભળાવું છું:—

સવૈયા.

“કુંજરકો દેસ્વી જૈસે રોષ કરી જુસે શ્વાન,
રોષ કરી નિર્ધન વિદ્વોકી ધનવંતકો;
રૈનકે જગૈયાકો વિદ્વોકી ચોર રોષ કરૈ,
મિથ્યામતિ રોષ કરૈ સુનત સિદ્ધાંતકો;
હંસકો વિદ્વોકી જૈસે કાગ મનિ રોષ કરે,
અજિમાની રોષ કરૈ દેસ્વત મહંતકો;

મુકવિકોં દેસ્વી જ્યાં કુકવિ મન રોષ કરૈ,

જ્યોંહિ દુરજન રોષ કરૈ દેસ્વી સંતકોં.” ॥૧॥

“ જેમ ધ્યાન હાથીને ઢખી રોષ કરી ભસે છે, જેમ નિર્ધન પુરૂષ ધનવાનને જોઈ રીસે ભરાય છે, જેમ ચોર રાત્રે જાગતા પુરૂષને જોઈ રોષ કરે છે, જેમ મિથ્યાત્વી સિદ્ધાંતને સાંભળી રોષ ધરે છે, જેમ કગડો હાંસને જોઈ રીસે ભરાય છે, જેમ મહાન પુરૂષને જોઈ અભિમાની પુરૂષ રોષ કરે છે, અને જેમ નહારે કવિ સારા કવિને જોઈ રોષ ધરે છે, તેવી રીતે અધમાધમ પુરૂષ સાધુ પુરૂષને જોઈ રોષ કરે છે.”

આ કવિતા અને તેનો ભાવાર્થ સાંભળી પ્રવાસી આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો—“ માતા, આપે કહેલી કવિતા અર્થ છે. તેનો બધો અર્થ અધમાધમ પુરૂષને સર્વ રીતે લાગુ પડે છે. હવે બીજી શી કવિતા છે? તે કૃપા કરી સંભળાવો:—

પ્રવાસીની પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લઈ જ્ઞાનચેતના નીચે પ્રમાણે બીજી કવિતા બોલ્યા:—

સર્વૈયા.

“ સરલકો શઠ કહે વક્તાકોં ધીર કહે,
વિનો કરે તાસોં કહે ધનકોં અધીન હૈ;
ઝમીકો નિવલ કહે દમીકો અદત્તી કહે,
મધુર વચન બોલે તાસોં કહે દીન હૈ;
ધરમીકો દંજી નિસ્પૃહીકો ગુમાની કહે,
તિજના ઘટાવે તાસોં કહે જાગહીન હૈ;

જહાં સાધુગુણ દેવે તિન્હકો લગાવે દોષ,

એસો કબુ દુર્જનકો હિરદો મહીન હૈ.” ॥ ૧ ॥

આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, “અધમાધમ પુરૂષનું હૃદય એવું મલિન હોય છે, કે તે સરલ ચિત્તવાળાને મૂર્ખ કહે છે, વક્તાને ધીક કહે છે, વિનય કરનારને ધનનો અધિન ઠરાવે છે, ક્ષમાવાનને નિર્બળ કહે છે, ઈંદ્રિયોને દમન કરનારને અદાતા કહે છે, મધુર ભાષીને દીન—ગરીબ કહે છે, ધર્મીને દંડી કહે છે, નિઃસ્પૃહીને અહુકારી કહે છે, તૃષ્ણા છોડનારને ભાગ્યહીન કહે છે અને જ્યાં સરળતા વગેરે ગુણ દેખે છે, ત્યાં દૂષણ લગાડે છે. આવા દુર્જનને અધ-માધમ પુરૂષની પ્રકૃતિ જાણવી.”

જ્ઞાનચેતનાના મુખથી આ પ્રમાણે કવિતા અને તેની વ્યાખ્યા સાંભળી પ્રવાસી સંતુષ્ટ હૃદયે બોલ્યો—મહા માતા, આપની વા-ણીએ મને મારા પ્રવાસમાં મોટો લાભ આપ્યો છે. ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ અને અધમાધમ પુરૂષોના લક્ષણો જાણવાથી મારી માનસિક સ્થિતિની મોટી સુધારણા થઈ ગઈ છે. હુમેશાં ઉત્તમ પુરૂષના રાગી થવું, મધ્યમ પુરૂષ તરફ ઉઠાસી રહેવું અને અધમ તથા અધમાધમ પુરૂષથી દૂર રહેવું, એ ઉત્તમ શિક્ષણ મને પ્રાપ્ત થયું છે. એ શિ-ક્ષણથી મારા હૃદયનું દ્વાર ઉઘડી ગયું છે. અને મારી મનોવૃત્તિ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં આરૂઢ થઈ છે.

જ્ઞાનચેતના બોલી—ભદ્ર, તારા જેવા અધિકારીને મારે સર્વ આગમ ઉપયોગી છે. તારા જેવા ઉત્તમ અધિકારી આગળ જે કહીએ, તે સર્વ રીતે સાર્યક થાય છે. હું પ્રેમી પુરૂષ, આ જે ભૂ-મિકામાં તું આવ્યો છું, તે ભૂમિકા બધતત્વની છે, અને બધનું સ્વરૂપ મિથ્યાત્વને અવલંબીને રહેલું છે, તેથી આ ભૂમિકામાં

પ્રાચે કરીને અધમ મિથ્યાત્વનુંજ વર્ણન આપ્યા કરશે. વળી આ વખતે મને મિથ્યાદષ્ટિ પુરૂષની અહુ'બુદ્ધિનું સ્વરૂપ સ્મરણમાં આવે છે.

પ્રવાસી—તો કૃપા કરી મને સમજાવો.

જ્ઞાનચેતના—ભદ્ર, મિથ્યા દષ્ટિ પુરૂષની અહુ'બુદ્ધિને માટે જૈનાગમ વિવિધ પ્રકારે કહે છે, પણ એક અનુભવી કવિ નીચેની કવિતા ગાય છે, તે સર્વદા સ્મરણીય છે—

ચોપાદ.

“મેં કરતા મેં કીન્હી કૈસી,
અવ યોં કરોં કહૌં જો એસી;
ए विपरीत जाव है जामें,
सो वरते मिथ्यात दशामें.” ॥ ૧ ॥

“હું કર્તા છું, આ વર્તમાનકાળમાં કેવી વાત કરું છું, ભવિષ્યકાળમાં જેવી કહીશ તેવી કરીશ. એવી અહુ'બુદ્ધિ તે વિપરીત ભાવ છે અને એ ભાવ મિથ્યાત્વ દશાના છે.”

હું ભદ્ર, એ મિથ્યાત્વ દશાવાળાઓને આખરે શું થાય છે? તેને માટે તેજ કવિએ એક સંક્ષિપ્ત કવિતા કહી છે.

દોહા.

“अहंबुद्धि मिथ्या दशा, धरै सु मिथ्यावंत;
विकल्प जयो संसारमें, करै विद्याप अनंत.” ॥૧॥

“ઉપર કહેલી અહુ'બુદ્ધિ તેજ મિથ્યાત્વ દશા છે અને એ મિ-

આત્મ દશાને ધારણ કરે તેજ મિથ્યાત્વી કહેવાય છે. એવા મિથ્યાત્વી પુરૂષો આ સંસારને વિષે વિકલ થઈ અનંત વિલાપ કરે છે.”

હે પ્રવાસી, એવા મિથ્યાત્વીઓ આ સંસારમાં જેવા દુઃખી થાય છે, તેવા ખીજા કોઈ દુઃખી થતા નથી. તેમનું જીવન અર્થ રીતે ચાલ્યું જાય છે, તે છતાં તેમના હૃદયમાં તે વિચાર આવતો નથી. સૂર્યના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીમાં અંજલિમાં ગ્રહણ કરેલા જળની જેમ આયુષ્ય ઘટતું જાય છે. કાળ ક્ષણે ક્ષણે શરીરને ઝસે છે. અને શસ્ત્રની જેમ તે શરીરને કાપ્યા કરે છે, તે છતાં મિથ્યાત્વી અજ્ઞાન પરમાર્થને શોધતો નથી. તે પોતાના સ્વાર્થને માટે ભ્રમના ભારને ખેંચ્યા કરે છે. તેમજ તે કામ ક્રોધાદિક પરવસ્તુની સાથે લગ્ન થઈ રહે છે અને વિષય રસને ભોગવતાં જરાપણ હઠતો નથી. લોટણ ખચ્ચતરની પેઠે તે મૂઠ પ્રાણી અનાદિ કાળના કર્મબંધના પેથ પાડી અવળે માર્ગે ચાલે છે, પણ કોઈ રીતે સવળે માર્ગે ચાલતો નથી. અદ્ય યુદ્ધિવાળો મૂઠ પ્રાણી જેવું જ્ઞ કેવળ દુઃખજ છે એવા વિષય ભોગવતે જે કાંઈક શાતા ઉપજે, તેને મુખ માને છે. જેમ મધથી લપેટેલી તરવારની ધારને કોઈ મધના સ્વાદથી ચાટવા જતાં તેની જીભ છેદી જાય, ત્યારે તેને ખાહુ દુઃખ થાય, તેવી રીતે મૂર્ખ પ્રાણી પોતાની જ્ઞાનાદિક સંપત્તિને કદિ ઓળખતો નથી, પણ પરવસ્તુને રાત્રિ દિવસ પોતાની માની રહેા છે. છેવટે એ જીહી મમતાવડે કાંજના પાણીના સ્પર્શથી જેમ દૂધ શાટી જાય, તેમ તે મમતાથી તેનો પરમાર્થ વિનષ્ટ થઈ જાય છે. હે પ્રવાસી, એવા મૂઠમતિ પુરૂષો ઉભયલોક ભ્રષ્ટ થઈ દુઃખી થાય છે અને તેમની વિષયરાગની દશા વિનાશ નહીં પામવાથી, તેઓ અધમ અવસ્થામાં આવી પડે છે.

પ્રવાસીએ—સાનદ થઈ કહ્યું, મહાનુભાવા, આપનું કહેવું યથાર્થ છે. એવા અજ્ઞાની જીવોની દશા ઘણી નઠારી થાય છે. હવે

મને આત્મા અને દેહને વિષે કંઈક અસરકારક બોધ આપો અને મારા જેવા આત્મ સાધકને આ બંધતત્ત્વના જાળમાં ફસાવું ન પડે, તેને માટે શુદ્ધ દૃઢ્યની ચેતવણી આપો.

પ્રવાસીના આ વચન સાંભળી જ્ઞાનચેતનાએ કર્મ ચેતનાની સામે જોયું, એટલે કર્મચેતના બોલી—પ્રિય બહેન, તારા હૃદયનો ભાવ મારા જાણવામાં આવી ગયો છે. પણ આત્માનો બોધ આપવાને તારા જેવું મારામાં સામર્થ્ય નથી; તેથી એ બોધ તો તારા મુખથીજ પ્રગટ થવો જોઈએ.

જ્ઞાનચેતના—બહેન, કદિ તારી ઈચ્છાને આધીન થઈ હું આત્માનો બોધ આપીશ, પણ દેહના સ્વરૂપનો બોધ તો તારે આપવો પડશે.

કર્મચેતના—બહુ સાફ દેહના સ્વરૂપનો બોધ હું આપીશ, પણ આત્મા વિષે તો તું પોતેજ કહે. કર્મચેતનાનાં આવાં વચન સાંભળી જ્ઞાનચેતનાએ પ્રવાસીને કહ્યું, “ભદ્ર, સાંભળ—આજે આત્મા છે અને શરીર છે, તે એકબેક બંધાયે રહેલા લાગે છે, પણ તેમના લક્ષણો જુદાં જુદાં છે. તેને માટે એક જૈન કવિ નીચેની કવિતા લખે છે:—

દોહા.

“ચેતન લચ્છન આત્મા, જન લચ્છન તન જાલ;

તનકી મમતા ત્યાગીકે, લીજે ચેતન ચાલ.” ॥ ૧ ॥

“આત્માનું લક્ષણ ચેતન છે અને શરીરનું લક્ષણ જડ છે, તેથી શરીરની મમતા છોડીને ચેતનના શુદ્ધ જ્ઞાનપણાનું ગ્રહણ કરવું.”

એ આત્માની શુદ્ધ ચાલ શું છે? તેને માટે જૈન વિકાસનાએ

બહુ' વિસ્તારથી લખેલું છે. તેઓએ એવો નિશ્ચય કરેલો છે કે, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા વિના સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી; માટે દરેક મુમુક્ષુ જનોએ અવશ્ય આત્મસ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. તે આત્માની શુદ્ધ ચાલ શું છે? તેને માટે એક પ્રખ્યાત જૈન કવિ લખે છે કે:—

સવૈયા.

“ જો જગકી કરની સબ ઠાનત,

જો જગ જાનત જોવત જોઈ;

દેહ પ્રમાન પૈ દેહમુ દૂસરો,

દેહ અચેતન ચેતન સોઈ;

દેહ ધરે પ્રજુ દેહ મું જિન્ન,

રહે પરઝન્ન લગૈ નહિ કોઈ;

અચ્છન વેદિ વિચ્છન વૂજત,

અચ્છનિસોં પરત્ત્વ ન હોઈ.” ॥ ૧ ॥

તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, “ જે આત્મા સર્વ જગતની કરણી કરે છે એટલે ચતુર્ગતિ ગમન કરે છે. જે જગતને જાણે છે, તથા દેખે છે, જે પોતાના દેહના પ્રમાણવાળો છે, પણ દેહથી જુદો છે, દેહ અચેતન પિંડ છે અને આત્મા ચેતન પિંડ છે. જે આત્મા દેહ ધારી છે, પણ દેહથી ભિન્ન છે. અને જે આ દેહને વિષે ઠંકાઈને રહેલો છે. એવા આત્માના લક્ષણને જાણનાર પુરુષ ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ નહીં એવા આત્માને યોગ્ય છે.”

પ્રવાસીએ જ્ઞાનચેતનાની આ વાણી સાંભળી નેત્ર મીંચી

દીધા અને ક્ષણવાર આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરી તેણે નમ્રતાથી જ-
ણાવ્યું, મહાનુભાવા, આપના મુખથી આત્માના શુદ્ધ લક્ષણની
ચાલ સાંભળી મને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. તે સાથે એક બીજો
વિચાર પણ પ્રગટ થયો છે કે, મિથ્યાત્વીઓ આવા આત્મસ્વરૂપને
જુદી રીતે વર્ણવે છે, એ કેવા મૂર્ખ ગણાય? તેઓ દેહના પ્રમાણ
જેવા આત્માને અંગુષ્ઠપ્રમાણ, આલુપ્રમાણ વગેરે જુદા જુદા રૂપ
કલ્પનાથી કહે છે. વળી સર્વ પ્રાણી માત્રનો એકજ આત્મા છે,
એવું જણાવે છે.

જ્ઞાનચેતનાએ કહ્યું, ભદ્ર, એનું નામજ અજ્ઞાતા કહેવાય
છે. જ્યાંસુધી હૃદયમાં અજ્ઞાતા રહેલી હોય, ત્યાંસુધી શુદ્ધ સ્વરૂપનું
ભાન થતું નથી.

પ્રવાસી બોલ્યો—હું વિધ્વજનનિ, જેવી રીતે આપે આ
આત્મસ્વરૂપનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું તેવી રીતે હવે દેહના સ્વ-
રૂપનું વર્ણન કરી બતાવો એટલે મોટો ઉપકાર થાય. કારણકે,
દેહનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના વૈરાગ્ય ભાવના પ્રગટ થતી નથી.
પ્રવાસીના આ વચન શ્રવણ કરી જ્ઞાનચેતનાએ કહ્યું, ભદ્ર, દે-
હનો પિંડ કર્મથી બંધાય છે, તેથી જો તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું
હોય તો આ કર્મચેતનાને પ્રાર્થના કર.

પછી પ્રવાસીએ કર્મચેતનાને નમ્રતાથી જણાવ્યું, હું ક્યાણુ
દેવી, આપ પરોપકારી છો તેથી કૃપા કરી મને આ દેહના સ્વરૂપનું
યથાર્થ ભાન કરાવો.

કર્મચેતનાએ કહ્યું, ભાઈ પ્રવાસી, આ મારા પ્રિય જાહેન
જ્ઞાનચેતના દેહના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણે છે; કારણકે તેમના
વિના જડરૂપ દેહ તદ્દન નકામો થઈ જાય છે. દેહનો મહિમા, દેહનું

સ્વરૂપ અને દેહનો ઉપયોગ જ્ઞાનચેતના વિના નિષ્ફળ છે. તેથી જ એ દયાળુ બહેન માટે માન વધારવાને અને મને આહિ સાથે લો-
વવાની સાથકતા કરવાને, દેહનું સ્વરૂપ મારે મુખે કહેવરાવે છે.
હું પ્રવાસી, તે વહિલ ભગિનીની આજ્ઞા માથે ચડાવી, હું તને
દેહના સ્વરૂપનું તથા દેહની સ્થિતિનું જે વણન કરી બતાવું, તે
નું એક ચિત્તે સાંભળ. એક અનુભવી આત્મસાધક કવિએ શુદ્ધ
ચાલને માટે નીચેની કવિતા કહેલી છે:—

સવૈયા.

“દેહ અચેતન પ્રેત દરી રજ,
રેત જરી મલ્લ સેતકી ક્યારી;
વ્યાધિકી પોટ અરાધિકી ઓટ,
ઉપાધિકી જોટ સમાધિસોં ન્યારી;
રે જિય દેહ કરે સુખ હાનિ,
ફેતે પરિતોહિ તુ લાગત પ્યારી;
દેહ તુ તોહિ તજેગિ નિદાનપિ,
તુંહિ તજે કયું ન દેહકી યારી.” ॥ ૧ ॥

કર્મચેતનાના મુખથી આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસીએ મસ્તક
ધુણાવી કહ્યું, અહા! દેહની શી સ્થિતિ છે? આવા નાશવંત
દેહને માટે મૂઠ મતિ જીવ કેવી મમના રાખે છે? માતા, હવે કૃપા
કરી તેની વ્યાખ્યા સાંભળાવો એટલે મારા અવલુના આનંદની
સાથે હૃદયનો આનંદ વૃદ્ધિ પામે.

કર્મચેતનાએ કહ્યું, પ્રિયભાઈ, આ કવિતા તારા જેવા વિ-
T.—૨૫

(૧૬૪)

જ્ઞાન અધિકારીને સમજવી સુગમ પડે તેવી છે, તે છતાં તારી ઠગ્યા હોય તો તેની ભાષારૂપે વાળ્યા કહી સંભળાવું.

પ્રવાસી—હું જગદ્વિતકારિણી, આપ કૃપા કરી વાળ્યા કહી સંભળાવો—જેથી મારી ઉપર મોટો ઉપકાર થશે.

પછી કર્મચેતનાએ નીચે પ્રમાણે તેની વાળ્યા કહેવા માંડી—

“આ દેહ અચેતન છે, તે જડતારૂપ પ્રેતની ગુફા જેવો છે, તે રૂધિર તથા વીર્યથી ભરેલો છે, તે મળારૂપ ખેતરનો ક્યારો છે. તે રોગની પાઠ છે, આત્માને છુપાવાને ઝોટ છે અને ઉપાધિનો મોટા મેલારૂપ છે, એવા દેહને વિષે સમાધિ રહેતી નથી. અરે છપ, એ દેહ સુખનો નાશ કરે છે, તે છતાં તને એ પ્યારો લાગે છે. પણ તને માલુમ નથી કે, એ દેહ તારો નથી. છેવટે એ તારો ત્યાગ કરશે.”

વળી તેને મોટે એક વિદ્વાન જૈન કવિ છાદારૂપિતામાં કહે છે:—

સવૈયા.

“રેત કીસી ગદી કિયોં મઢિ હૈ મસાન કેસી,
અંદર અંધેરી જૈસી કંદરા હૈ સૈલકી;
ઝપરકી ચમક દમક પટ જૂલનકી,
ધોલે લાગે જલ્લી જૈસી કલ્લી હૈ કનૈલકી;
ઔગુનકી ઔમી મહા જોમી મોહકી કનોંમી,
માયાકોં મસૂરતિ હૈ મૂરતિ હૈ મૈલકી;
એસી દેહ યાદિકે સનેહ યાકી સંગતિસોં,
વૈ રહી હમારી મતિ કોલુ કેસે બૈલકી.” ॥ ૧ ॥

“ઝૈર ઝૈર રક્તકે કુંજ કેસનિકે ઝૂંઝ,
 હાઠ નિસોં જરી જૈસે થરી હૈ ચુરેસકી;
 થોરેસે ધકાકે લગે એસે ફટ જાઝ માનો,
 કાગદકી પુરી કિયોં ચાદર હૈ ચૈસકી;
 મૂર્ચે ઝમ વાનિ ગનિ મૂઢ નિસોં પહિવાનિ,
 કરૈ મુઝહાનિ ઝરુ સ્વાનિ બદ ફૈસકી;
 એસી દેહ યાહિકે સનેહ યાકી સંગતિસોં,
 વૈ રહી હમારી મતિ કોલૂ કેસે વૈસકી.” ॥ ૨ ॥

પ્રિય પ્રવાસી, તું આ કવિતાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો હોઈશ. તથાપિ તેનો અપ્રાર્થ કહેવાને વ્યાખ્યા કહી ખતાવું છું, તે સાંભળજે—

“આ દેહ રેતીની ખાંધેલી ગઢી જેવો અને મશાણની મઢી જેવો અપવિત્ર છે. તેની અંદર પહાડની ગુફા જેવું અધિકાર છે, એવો મલિન દેહ માત્ર ઉપરના આભૂષણોના ચમકદમકથી શોભે છે. જેમ કરેણના પુષ્પની કળી ઉપરથી મુંદર દેખાય છે અને ખીલકુલ સુગંધ રહિત હોય છે, તેવી રીતે આ દેહ ઉપરના ભલકાથી ભરપૂર લાગે છે, પણ અંદર મળાની ખાણ છે. તે દેહ અવગુણોની ઓરડીરૂપ છે, મોહની કાણી આંખરૂપ છે અને માયાનો સમુદાય છે. મેલની મૂર્તિરૂપ એ દેહના રનેહથી અને સંગથી અમારી બુદ્ધિ શેલડી પીલવાના વાઢના બળદના જેવી બની ગઈ છે.”

“વળી એ દેહમાં ઠંકાણું ઠંકાણું રૂધિરના કુંડ ભરેલા છે, બ્યાં બ્યાં કેશના કુંડ રહેલા છે અને પ્રત્યેક સ્થાને હાડકાના માળા છે— એવો એ દેહ વ્યંતરના સ્થાનકના જેવો દેખાય છે. તેમજ એ

દેહ કાગળની પડીની જેમ થોડા ધડો લાગવાથી ફુટી જાય છે અને જુની મેલી ચાદરની જેમ ટકોરાથી ફાટી જાય છે—એવા એ દેહ ઉપર મૂઠ લોક મમતાથી મિથ્યા વાણી કહે છે અને તેને મમતાથી પિછાને છે. સુખને હાનિ કરનાર એ દેહના સ્નેહથી તથા સગથી અમારી બુદ્ધિ શેલડી પીડવાના કોદહુના બગદની ગતિના જેવી થઈ ગઈ છે.”

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી આશ્ચર્ય મગ્ન થઈ ગયો તેની નિર્મળ મનોવૃત્તિમાં વૈરાગ્ય ભાવના પ્રગટ થઈ આવી. તેણે દેહને માટે હૃદયમાં વિચાર કરવા માંડ્યો—“હું આત્મા, આવા મલિન દેહનો મોહ રાખીશ નહીં. તારા હૃદયની સાથે એ દેહની મમતાની દૃઢ સાંકળ બાંધીશ નહીં. આખરે એ મલિન દેહ પણ તારો નથી, તારા જીવાત્માનો બચારે તેનાથી ભિન્ન ભાવ થશે ત્યારે તને એના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે.” આટલું વિચારી પ્રવાસીએ કર્મ-જ્ઞાનને પ્રશ્ન કર્યો.

પ્રવાસી—દેવી, તમે શેલડીના પીડવાના કોદહુના બગદનું જે દૃષ્ટાંત આપ્યું, તેનું શું કારણ છે ? તે મને સમજાવો.

કર્મજ્ઞેતના—પ્રિય ભાઈ, એ દૃષ્ટાંત વિષે કોઈ જૈન કવિએ ખાસ કવિતા કરેલી છે, તે સાંભળઃ—

સવૈયા.

“ પાટી બંધે લોચનસોં સંકુચૈ દ્વોચનિસોં,
કોચનિકો સોચસો નિ વેદે રુદ તનકો ;
ધાન્વોહી ધંધા અરુ કંધામાહિ લગ્યો જોત,
વાર વાર અરસ હૈ કાયર હૈ મનકો ;

(૧૯૭)

જૂઝ સહે પ્યાસ સહે ટુર્જનકો ત્રાસ સહે,
ધિરતા ન મહે ન ઝસાસ લહે ઝિનકો ;
પરાધીન ઘૂમે જૈસો કોલ્હુકો કમેરો બેલ,
તે સોઈ સ્વજાવ જૈયા જગવાસી જનકો.” ॥ ૧ ॥

“જેની આંખ ઉપર પાટા બાંધ્યા છે, જે પગના ડેબાથી સંચાયા છે, જેને પરોણાની આરના ઘાંચ વાગે છે, જેને શરીર અશાતા ઉપજ્યા કરે છે, જે સર્વદા દુરવાના ધંધામાં દોડતો રહે છે, જેની કાંધ ઉપર જોતર લાગેલું છે, અને જેના શરીર ઉપર અનેક ભાતના માર પડ્યા કરે છે—એવો તે શેલડીને પીલવાના કોલ્હાનો બળદ ધણું દુઃખ સહન કરે છે, કાયર થઈ જાય છે, ભૂખ તરસને વેડે છે, ટુર્જનનો ત્રાસ ખમે છે, સ્થિરતા પામતો નથી, અને ક્ષણવાર પણ મુખે મુખથી શ્વાસ લઈ શકતો નથી. એવી રીતે જેમ તે બળદ પરાધીન થઈ ધુમે છે, તેવી રીતે આ જગતના જીવ દેહની મમતાથી કર્મને આધીન રહી ધુમ્યા કરે છે.”

હું પ્રવાસી, મમતાવાળા અને દેહને પ્રીતિ રાખનારા પ્રાણી-ઓ પોતાના આત્માનો વિચાર કરતા નથી. તેઓ દેહને પોતાનો માને છે અને તેનું રક્ષણ કરવાને તન, મન, ધનથી પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. પણ તે મૂઢમતિઓને ખબર નથી કે, આ દેહ શો પદાર્થ છે? એ જડ વસ્તુમાં મારે શામાટે મોહ રાખવો જોઈએ? આ જગત જીવો મનુષ્યરૂપ ધરીને ડાલી રહ્યા છે, તેઓ પ્રેતના દીવાની જેમ સત્વર છુટકારો જવાના છે અને રેતિના ધૂમાડા જેવા નકામા છે. અંદર મલિન અને ઉપર વસ્ત્રાભૂષણના આડંબરથી શોભાયમાન લાગતા, એ દેહ સાચકાલના વાદળાની જેમ ક્ષણમાં રંગબેરંગી થઈ જાય છે અને શીકા પડી જાય છે. વળી તે મો-

હામિથી દબ થઈ ગયેલા અને દર્ભની અણી ઉપર રહેલા જળ બિંદુના જેવા અસ્થિર છે. આવા દેહ ઉપર મમતા રાખનારા અને ધર્મને નહીં ઓળખનારા પ્રાણીઓ મરડીના ઉંદરની જેમ નાચી નાચીને મરી જાય છે. હે પ્રવાસી, એ ભાવાર્થને સૂચવનારું એક કવિતાનું પદ કેમ જૈનકવિ સર્વદા ગાયા કરે છે અને તેથી તે પોતાની વૈરાગ્ય ભાવનાને સર્વદા જાગ્રત રાખે છે.

પ્રવાસી—એ કવિતાનું પદ મને કૃપા કરી સંભળાવો.

કર્મચેતના—પ્રવાસી, એના ભાવાર્થ તો મેં તને હમ-જાણ કહ્યો છે. જેની અંદર મરડીના ઉંદરનું દષ્ટાંત આપ્યું હતું, એજ ભાવાર્થ એ કવિતાનો છે. તે છતાં જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે ભાવાર્થને જણાવનારું તે કવિતાનું પદ હું કહી સંભળાવું છું. પણ તું તેને સર્વદા હૃદયમાં યાદ રાખજે.

“મોંહકે अनलदगे मायाकी मनीसो पगे,
वाजकी अनी सों दगे उसकेसे फुहेहै;
धरमकी बुझी नाहीं उरजे जरम माहि,
नाचि नाचि मरजाहि मरीकेसे चुहेहै.” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી—વાહ કવિતા વાહ ? હું આ કવિતાને હુમેશાં યાદ રાખીશ. મારા હૃદયરૂપ ડાખલામાં રાખી રતનની જેમ તેની રક્ષા કરીશ. હે મોહિત આત્મા, તું પણ આ કવિતાનું મનન કરી તારા સહજ ગુણને ધારણ કરજે. આ તત્વભૂમિના પ્રવાસમાં મારી સુસાફરીની અંદર જે તને તાત્ત્વિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે, તેને તારા મનોમંદિરમાં રાખી તેની સર્વદા સંભાળ રાખજે. હે જીવ, તું તારા મૂક હૃદયમાંથી મમતાની તથા મોહની વાસના

કાઠી નાખજો. અરે અદ્યમતિ પ્રાણી, તું મમતાથી કહે છે કે, ‘આ મારી સંપત્તિ છે’ તે સંપત્તિને વિપત્તિરૂપ ગણી સાધુ લોકોએ તાકના મેલની જેમ છાડી દીધી છે. અને જે બચાઈને તું કહે છે કે, ‘હું પુણ્યના યોગથી પામ્યો છું’ તે બચાઈ તને નરકમાં સહાય આપનારી છે. અને વળી ક્ષણિક છે. હું મોહિત છું, જે તારા પરિવારને તું તારા ભાગ્યોદયની નીશાની ગણે છે, તે પરિવારના ઘેરામાં પડેલો તું તારી ભવિષ્યની આપત્તિને જોઈ શકતો નથી. પણ તે પરિવારના ઘેરો મીઠાઈ ઉપર રહેલી માંખીઓની પેઠે માત્ર ભણભણાટ થઈને રહ્યો છે, તેમાંથી તારો આત્મિક સ્વાર્થ કંઈ પણ સધાવાતો નથી. જો તું સાચી રીતે જોઈશ તો તને માલમ પડશે કે, આ જગતને અશાતાજ છે, એક ક્ષણ માત્ર પણ શાંતા નથી. એક અનુભવી કવિ એવા ભાવાર્થને સૂચવનારું કાવ્ય-પદ ઉચ્ચે સ્વરે કહી ચોકાયા કરે છે.

“ઘેરામાંહિ પ્યોં તું વિચારૈ સુખ આસ્થિન્હિકો,

માસ્ત્રીનકે જુંદત મિઠાઈ જૈસે જિનકી;

એતે પરિહોહિ ન હુદાસી જગવાસી જીવ,

જગમેં અશાતા હૈ ન સાતા એક જિનકી.” ॥ ૧ ॥

આટલું કહી કર્મચેતના બોલતી બંધ રહી. એટલે પ્રવાસીએ પ્રેમપૂર્વક જણાવ્યું—મહેધરી, આપે વાણીને શામાટે બંધ કરી? આપ કૃપા કરી તમારો વાગપ્રવાહ પ્રવર્તીવો. તે સાંભળવાથી મને અતિશય આનંદ આવે છે.

કર્મચેતનાએ મંદ સ્વરે જણાવ્યું, “ભદ્ર, હવે મારો વિષય સમાપ્ત થયો છે. મારામાં વિવેચન કરવાનું જે સામર્થ્ય હતું, તે પ્રતિબદ્ધ થઈ ગયું છે. વત્સ, તું મારી આ પ્રિય ભગિની

જ્ઞાનચેતનાને વિનંતિ કર. તે તારા આત્માને વિશેષ આનંદ આપશે. ભદ્ર, હવે તું ઉત્તમ અધિકારી બન્યો છું. આ આઠમી ભૂમિકામાં જે તારે જાણવાનું છે, તે અદ્ય છે. પણ ઘણું ઉપયોગી છે. જે વિષે મારી પ્રિય જહેન જ્ઞાનચેતના તને આજ્ઞાન સાથે સમજાવશે.

પ્રવાસીએ—ઇંતેજરીથી પુછ્યું, મહેદેરી, હવે મારે શું જાણવાનું છે? તેના નામની સૂચના આપો એટલે હું તેને મારે આ મહાદેવીને પ્રાર્થના કરું.

કર્મચેતનાએ આનંદ સાથે કહ્યું, ભદ્ર, હવે તારે પ્રથમ ‘પિંડે તે બ્રહ્માંડે’ એ વાત સમજવાની છે, તે પછી જ્ઞાનનું મહાત્મ્ય, મનનું સ્વરૂપ, મનને સ્થિર કરવાનો ઉપાય, મનનો ઉપદેશ, જ્ઞાતા જીવનું સ્વરૂપ અને ક્રિયા અને સમ્યક્ત્વ ધારીતું પરાક્રમ એટલા વિષયો આ મહાદેવીના મુખથી જાણવાના છે. તે જાણવાથી તારા હૃદયમાં અતિશય આનંદ આવશે અને તે આનંદરૂપી સૂચના ઉદયથી તારા હૃદયનું અધકાર દૂર થઈ જશે.

કર્મચેતનાના મુખથી આવી સૂચના સાંભળી પ્રવાસી અતિશય ખુશી થઈ ગયો અને તેણે જ્ઞાનચેતનાના ચરણમાં પડી નમ્રતાથી જણાવ્યું, મહેદેરી, આપના ભગિનિએ કરેલી સૂચના પ્રમાણે મને યોગ્ય આપો અને આ પ્રવાસીના આઠમી ભૂમિકાનો પ્રવાસ કૃતાર્થ કરો. તેથી હું યાવજીવિત આપનો આભારી થઈશ.

જ્ઞાનચેતના હસતે મુખે બોલી—ભદ્ર, તારી ભક્તિ અને ભાવના જોઈ મને અતિશય આનંદ ઉપજે છે. તેથી હું તને મારી પ્રિય જહેન કર્મચેતનાએ સૂચવેલા બધા વિષયોનો યોગ્ય આપીશ. તું સાવધાન થઈને સાંભળજે—પ્રથમ ‘પિંડે તે બ્રહ્માંડે’

એ વિષય બ્રહ્માજી મનન કરવા યોગ્ય છે. આ આપણા પિંડ એટલે શરીરમાંજ બધું બ્રહ્માંડ—જગત રહેલું છે. એ દરેક સુખ પ્રાણીએ સમજવાનું છે, તેને માટે એક વિદ્વાન કવિ નીચેની બોધક કવિતા લખે છે:—

સવૈયા.

“યાહી નર પિંડમેં વિરાજે ત્રિજીવનથિતિ,
યાહિમેં ત્રિવિધ પરિણામ રૂપ સૃષ્ટિ હૈં;
યાહિમેં કરમકી ઉપાધિ દુઃખ દાવાનજ,
યાહિમેં સમાધિ સુખ વારિદની વૃષ્ટિ હૈં;
યામેં કરતાર કરતૂતિ યાહિમેં વિજૂતિ,
યામેં જોગ યાહીમેં વિયોગ યામેં વૃષ્ટિ હૈં;
યાહિમેં વિજ્ઞાસ સવ ગર્જિત ગુપ્ત રૂપ,
તાહિકોં પ્રગટ જાકે અંતર સુદૃષ્ટિ હૈં.” ॥ ? ॥

“આ કવિતાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, મનુષ્યના શરીરના પિંડને વિષે કહિલાગે પાતાળ લોક છે, નાભિમાં તિર્યચ લોક છે અને ઉપર ભાગે ઉર્ધ્વ લોક છે, એવી ત્રિજીવનની સ્થિતિ છે; તેને વિષેજ કાંઈક પરિણામ ઉપજે છે, કાંઈક નાશ પામે છે અને કાંઈક સ્થિર છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ બની રહી છે. એ પિંડમાં રહેલા આત્માને કર્મની ઉપાધિ વળગી છે અને દુઃખ-દાયક દાવાનજ સળગી ઉડ્યો છે, વળી એજ પિંડમાં શુભ પરિણામના ઉદયથી સમાધિ સુખ આવે છે અને તે રૂપ વાદળની વૃષ્ટિ થાય છે, તે દુઃખ દાવાનજને છુટાવી નાખે છે. તેમજ એજ પિંડમાં કર્મનો કર્તા પુરૂષ છે, કર્તાની ક્રિયા છે, જ્ઞાનાદિક સંપત્તિ છે,

T.—૨૬.

કર્મના ભોગ તથા કર્મના વિયોગ છે, અને એજ પિંડમાં આત્માનું શુભાશુભ ગુણમાં ધર્ષણ થાય છે—એવી રીતે એ પિંડના મધ્ય ભાગમાં ગુપ્ત રૂપે સર્વ વિલાસ રહેલા છે. જે પુરૂષના અંતરમાં સુદૃષ્ટિના પ્રકાશ છે, તેને તે સર્વ વિલાસ પ્રત્યક્ષપણે જણાય છે. ”

ભદ્ર પ્રવાસી, આ કવિતાનો ભાવાર્થ તું તારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરી તેનું સર્વદા મનન કર્યા કરજે. નિર્મળ છુદ્ધિવાળા જ્ઞાની પુરૂષ પોતાના આત્માને ઉદ્દેશીને બોધ આપે છે કે, “હે પ્રાણાત્મા, તું તારા સ્થાનને જાણી લેજે. તારા ચેતનના લક્ષણને તું તારામાંજ શોધી લેજે. તારું પોતાનું સ્વરૂપ સિદ્ધ સમાન છે; તારે આધિન છે અને સર્વદા અતિ નિર્મળ છે. જે તું માયાની જાળના ફંદમાં પડીશ તો પછી તેમાંથી છુટી શકીશ નહીં. તેથી તું લાંબો વિચાર કરજે અને તારામાં રહેલા તારા સ્વરૂપને ઓળખી લેજે. અને તું આત્મીયી માનજે કે, તારું સ્વરૂપ ભ્રમ જાળની દ્વિવિધ—એ પ્રકારની દશામાં નથી પણ તારામાંજ છે. ”

ભદ્ર પ્રવાસી, પરમેશ્વરને માટે લોકો અનેક રીતે માન્યતા કરે છે અને તેના સ્વરૂપને જાણવાને માટે જાત જાતનાં ફંદાં મારે છે. તે વિષે એક રસિક કવિની વાણી સાંભળવા જેવી છે:—

સવૈયા.

“ કેરુ જદાસ રહે પ્રજુ કારન,
કેરુ કહીં ઉઠિ જાહિ કહીંકિ;
કેરુ પ્રનામ કરૈ ગઢિ મૂરતિ,
કેરુ પહાર ચઢે ચઢિ ઝીંકે;
કેરુ કહે અસમાનકે ઉપરિ,
કેરુ કહે પ્રજુ હેઠિ જમીંકે;

મેરો ધની નહિ દૂરદ્રિષાંતર,
મો મહિ હૈ મુહિ સુજતનીકે. ” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી—વાહ અરેખંડે છે! હવે તેની વ્યાખ્યા કૃપા કરી સંભળાવો.

જ્ઞાનચેતના—“ કોઈ પરમેશ્વરને યોગખવાને ઉદ્ધારી થઈ બેસી રહે છે. કોઈ તેને માટે તીર્થ ક્ષેત્રમાં વાસ કરે છે, કોઈ પરમેશ્વરની ધરેલી મૂર્તિને પ્રભુભ કરે છે, કોઈ પરમેશ્વરને પામવાને ડાહીમાં બેસી પર્વત ઉપર ચડે છે, કોઈ પરમેશ્વર આકાશ ઉપર છે એમ કહે છે અને કોઈ પરમેશ્વર જમીનની નીચે છે, એમ કહે છે, પણ મારો તો નિશ્ચય છે કે, એ મારો ધણી કંઈ દૂર નથી પણ મારામાંજ છે, એમ અનુભવ ઉપરથી મને જણાય છે. ”

હે ભદ્ર, આ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે પ્રભુને જાણનારા લોકો વ્યાંસુધી અરેા માર્ગ સુઝે નહીં ત્યાંસુધી ફાંફાં મારે છે, પણ અજ્ઞાની લોકો પોતાના હૃદયમાં રહેલા પ્રભુને યોગખી શકતા નથી.

પ્રવાસીએ પ્રશ્ન કર્યો—ભવ્યમાતા, ત્યારે અંતરમાં રહેલા પ્રભુ શી રીતે યોગખાય? તે ઉપાય બતાવો.

જ્ઞાનચેતનાએ ઉત્તર આપ્યો—ભદ્ર, જ્યારે અભ્યાસથી ચિત્તની સ્થિરતા રાખી શકાય, ત્યારે પ્રભુના સ્વરૂપને યોગખી શકાય છે.

પ્રવાસી—માતા, ચિત્તનો સ્વભાવ અતિ ચંચળ હોય છે, તેને શી રીતે સ્થિર કરી શકાય?

જ્ઞાનચેતના—ભદ્ર, પ્રથમ મનની ચંચળતા કેવી રીતે છે? તે વાત જાણી પછી તેને કેવી રીતે સ્થિર રાખવું? તે જાણવું જોઈએ.

પ્રવાસી—માતા, કૃપા કરી તે મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો.

જ્ઞાનચેતના--ભદ્ર, મન કેવું ચંચળ છે? અને તેને કેવી રીતે
સ્થિર કરવું? તેને માટે નીચેની કવિતા સાવધાન થઈને સાંભળજે:—

સવૈયા.

“ ઝિનમેં પ્રવીન ઝિનહીમેં માયાસોં મઢીન,
ઝીનકમેં દીન ઝિનમાંહિ જેસો શક્ર હૈ;
ઝિયે દોર શ્રૂપ ઝિન ઝિનમેં અનંત રૂપ,
કોઝાહઝ ઝાનત મયાન કોસો તક્ર હૈ;
નટ કોસો ધાર કીધોં હાર હૈ રહટ કોસો,
નદી કોસો જૌર કિ કુંજાર કો સો ચક્ર હૈ;
એસો મન આમક મુથિર આજુકેસો હોઢ,
ઓહરિકો ચંચઝ અનાદિહીકો વક્ર હૈ.” ॥ ૧ ॥

“ ધાયો સદા કાલ્પ પૈ ન પાયો કહૂ સાચો મુખ,
રૂપસોં વિમુખ દુઃખ કૃપવાસ વસા હૈ;
ધરમકો ઘાતી અધરકો સંઘાતી મહા,
કુરાફાતી જાકી સંનિપાતિ કીસી દસા હૈ;
માયાકો લપટિ ગહૈ કાયાસોં લપટિ રહૈ,
જુલ્યો ભ્રમ જીરમેં બહિર કોસો સસા હૈ;
એસો મન ચંચઝ પતાકા કોસો અંચઝમુ,
જ્ઞાનકે જગેસેં નિરવાન પય થસા હૈ.” ॥ ૨ ॥

પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—વાહ! મનનું સ્વરૂપ અને તેને
સ્થિર કરવાનો ઉપાય ઘણી સારી રીતે વર્ણવ્યો છે. હવે તેનું આખ્યાન
કહી સંભળાવો.

જ્ઞાનચેતનાએ ઉમંગથી કહ્યું, હું પ્રેમી પ્રવાસી, આ કવિતા અને તેનું આખ્યાન એક ચિત્તે શ્રવણ કરજો:—“મન એ એવું ચંચળ છે કે જે ક્ષણમાં પ્રવીણ થાય છે, ક્ષણમાં માયાને વિષે લીન થાય છે, ક્ષણમાં દીન થાય છે, ક્ષણમાં દંદના જેવું બને છે, ક્ષણમાં દોડધામ કરે છે, ક્ષણમાં અનંત રૂપ ધરે છે, જેમ દહીંને વસોવતાં કોસાહલ થાય છે, તેવો કોસાહલ મન ક્ષણમાં કરે છે, તે નટની જેમ ધટીયંત્રની માળાની જેમ અને નદીના વમળની જેમ ધુમ્યા કરે છે, તેમજ કુંભારના ચક્રની જેમ ફર્યા કરે છે—આવું સદા બ્રામક સ્વભાવવાળું મન કેમ સ્થિર થાય? ને જાતે ચંચળ અને અનાદિ કાળથી વક્ર ગતિએ ચાલનારું છે.”

“એ મન હમેશાં દોડતું કરે છે, તોપણ કોઈ દેકાણે તેને સાચું સુખ મળતું નથી. સમાધિ સુખથી વિમુખ થયેલું એ મન દુઃખરૂપ ક્રૂપવાસમાં વસે છે. એટલે તે ધર્મનું ધાતી બને છે. અને અધર્મનું સંધાતી બને છે. એ મનની દશા જેમ કોઈ પુરૂષને સનેપાત થયો હોય તેના જેવી છે. તે દ્રોહ તથા વંચનાને ગ્રહણ કરી કાયાના મોહથી મગ્ન રહે છે તે કટકની લીડમાં આવેલા સસલાની જેમ ભ્રમભાગમાં ભુલ્યુંજ કરે છે એથી તે મન ધ્વજના છેડાના જેવું ચંચળ છે. તે મન જ્યારે જ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે તે મોક્ષ માર્ગ તરફ ગમન કરનારું થાય છે.”

હું ભદ્ર, આવા ચંચળ મનને સ્થિર કરવાને માટે તેજ કવિએ એક સંક્ષિપ્ત કવિતા લખેલી છે:—

દોહરા.

“જો મન વિષય કષાયમેં, વરેતે ચંચલ સોઈ;

જો મન ધ્યાન વિચારસોં, રુકે મુ અવિચલ હોઈ.” ॥ ૧ ॥

“ તાતે વિષય કષાયસોં, ફેરિ સુમનકી વાનિ;

શુદ્ધાતમ અનુજો વિષે, કીજે અવિચલ આનિ.” ॥ ૩ ॥

“જે મન વિષય કષાય રૂપ રાગ દ્વેષમાં વર્તતું હોય તો તે ચંચળ જાણવું અને જે એ રાગ દ્વેષને છોડી ધ્યાન વિચારથી તેને રોક્યું હોય તો તે અચંચળ-સ્થિર જાણવું. તેથી મનની લાગણીને વિષય કષાયમાંથી કાઢીને શુદ્ધાત્માના અનુભવમાં લગાડવી એટલે તે મન સ્થિર થઈ જશે.”

ભદ્ર પ્રધાસી, તેવા ચંચળ મનને વિશેષ સ્થિર કરવાને આત્મ સ્વરૂપનો વિચાર કરવો, એ મુખ્ય ઉપાય છે અને તે આત્મ વિચાર કેવી રીતે કરવો? તેને માટે એક વિદ્વાન કવિ નીચે પ્રમાણે લખે છે.

સર્વૈયા.

“અક્ષર અમૂરતિ અરૂપી અવિનાશી અજ,

નિરાધાર નિગમ નિરંજન નિરંધરૈ;

નાનારૂપ જેષધરે જેષકો ન હેષધર,

ચેતન પ્રદેશ ધરે ચેતના કો ધંધરૈ;

મોહધરે મોહીસો, વિરાજે તોમં તોહીસો,

ન તોહીસો ન મોહીસો નિરાગી નિરંધરૈ;

એસો ચિદાનંદ યાહી ઘટ્ટમં નિકટ તેરે,

તાહી તું વિચાર મન ઔર સર્વ ધંધરૈ.” ॥૧॥

“આત્મા અલક્ષ છે, અમૂર્ત છે, અરૂપી છે, અવિનાશી છે, અજન્મા છે, નિરાધાર છે, જ્ઞાનરૂપી છે, રંગ વિનાના છે, છિદ્ર રહિત છે, વ્યવહારમાં વિવિધ પ્રકારનો વેષ ધરનારો છે, નિશ્ચયનયથી

જોઈએ તો વેષનો લેશ ધરે નહીં. માત્ર ચેતનાના પ્રદેશનું ધારણ કરનારો છે. અને તે ચેતનાનો પુંજરૂપ છે. તેવા આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાવી મનને ઓધ આપવો કે, હું મન, આ ચિદાનંદ તારામાં તારા જેવો વિરાજે છે, પણ નિશ્ચયનયથી તારે વિષે અને મારે વિષે એને મોહ નથી. હું મન જે વટમાં તું વસે છે, તેજ વટમાં તે આત્મા પણ વસે છે. તેવા આત્માનો વિચાર તું કરજો. તે શિવાય બીજો વિચાર સર્વ દ્વંદ્વરૂપ છે.”

હું પ્રવાસી, આ પ્રમાણે મનને ઉપદેશ આપી પછી જે રીતે ચિદાનંદનો શુદ્ધાનુભવ થાય તે રીતે મનને ઉપદેશ કરવો. પ્રથમ સમ્યગ્ દૃષ્ટિવડે શરીરરૂપ બાહ્યાત્માને લિપ્ત રાખવો, અને બાહ્યાત્માને વિષે બીજું સૂક્ષ્મ શરીર કર્મ સંબંધી અંતરાત્મા છે, તે પણ લિપ્ત રાખવો. તે અંતરાત્માથી પરમાત્માના જ્ઞાન દર્શનનું આરંભાદન થાય છે, તે વખતે જે અષ્ટ પ્રકારનું કર્મ અને તેના ભાવની ઉપાધિ તે પણ લિપ્ત જાણવી. અને તે અંતરાત્માને વિષે સુશુદ્ધિનો વિલાસ જે ભેદ જ્ઞાનાદિક તે પણ લિપ્ત જાણવું. અને તે સુશુદ્ધિના વિલાસમાં જે ચેતનરૂપી પ્રભુ છે તે અખંડરૂપે વિરાજે છે અને તે ચેતનને શ્રુતજ્ઞાનના પ્રમાણથી દ્વંદ્વમાં સારી રીતે ઠરાવવો. “હું મન, તું આવા વિચારમાંજ મક્ક રહુંજે અને તે ચેતનનું પદ સાધવાને એટલે મોક્ષ માર્ગ ગ્રહણ કરવાને સર્વદા તત્પર રહુંજે.” મનને વશ કરવાનો આજ વિધિ ઉત્તમ છે.

જ્ઞાનચેતનાનાં આવાં વચનો સાંભળી પ્રવાસી અત્યંત ખુશી થઈ ગયો અને તે આ અષ્ટમ ભૂમિકાના પ્રવાસનું સાપ્તમ્ય માનવા લાગ્યો. તેણે સાનંદપણે કહ્યું, હું માતા, આપે આપેલા આ ઉત્તમ ઓધથી મને અતિશય આનંદ થાય છે. આ સંસારમાં ચંચલ પ્ર-

કૃતિપ્રાણા મનને વશ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય જાણી મારા દૃઢ્યમાં ભારે હીંમત આવી છે. આ સંસારરૂપ ગહન સાગરનો પાર પામવામાં મને મોટી સહાય મળી છે. મહેધરી, આપના સમાગમનું સંપૂર્ણ રૂળ મને પ્રાપ્ત થયું છે. હવે મહાનુભાવા કર્મચેતનાએ મૂલ્યવેલા વિષયોમાંથી જે અવશિષ્ટ વિ. રહેલા છે, તેનો બોધ આપી મારી અંતરંગ આશાને સફળ કરો. હું આપના ભારે ઉપકારથી આકાંત થયો છું.

જ્ઞાનચેતના બોલી—ભદ્ર, શ્રવણ કર. હવે તે અવશિષ્ટ વિષયોનું વિવેચન કરી બતાવું છું. પ્રથમ તો દરેક આત્માએ જ્ઞાતા જીવનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. અને તે પછી જ્ઞાતા જીવની ક્રિયા સમજવી જોઈએ. જ્ઞાતા જીવ કેવો હોય? અને તેના જીવને શો લાભ થાય? તેને માટે નીચેની કવિતા સ્મરણમાં રાખવાની છે.

ચોપાદ.

“ઇહ વિધિવસ્તુ વ્યવસ્થા જાને,

જગાદિક નિજસ્મ ન માને;

તા તે જ્ઞાનવંત જગમાંહી,

કરમ બંધકો કરતા નાંહી.” ॥ ૧ ॥

“જે વસ્તુની વ્યવસ્થા જાણે છે અને રાગ દ્વેષ વગેરે જે ભાવ છે તેને પોતાનું માને નહીં, તેણે કરી જ્ઞાનવંતને જગતમાં કર્મના બંધનો કર્તા કહ્યો નથી, તેથી તેને આઠ કર્મ બંધ કરી શકતા નથી.”

હવે એવા જ્ઞાતા જીવની ક્રિયા કેવી હોય છે? તેને માટે એજ કવિ નીચેની કવિતા ગાય છે.

સવૈયા.

“જ્ઞાની જેદજ્ઞાનસો વિદ્વેઢી પુદ્ગલ કર્મ,
 આત્માસેં ધર્મસોં નિરાલો કરી માનતો;
 તાકો મૂલ કારન અશુદ્ધ રાગ જાવ તાકે,
 નાસિવેકો શુદ્ધ અનુજોં અચ્યાસ ઝાનતો;
 યાહી અનુક્રમ પરૂપ જિન્ન બંધ ત્યાગી,
 આપુમાંહિ અપનોં સુજાઝ ગહિ આનતો;
 સાધી શિવચાલ નિરબંધ હોતુ તિહૂકાલ,
 કેવલ વિલોક પાઈ લોકાલોક જાનતો.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, “જ્ઞાતા જીવ આત્મિક ધર્મથી પુદ્ગલિક ધર્મને જુદા જાણે છે. તે પુદ્ગલ ધર્મનું મૂળ કારણ અશુદ્ધ રાગ દ્વેષાદિક ભાવ છે એમ જાણી તેનો નાશ કરવાને તે શુદ્ધ અનુભવનો અભ્યાસ રાખે છે. એવી રીતે અનુક્રમે પ્રથમ સુદૃષ્ટિથી શરીરના રૂપને ભિન્ન કરી અનુક્રમે પૂર્વ સંબંધથી અનાદિ કર્મના બંધનો ત્યાગ કરી પોતા જ્ઞાનાદિક સ્વભાવ પ્રદર્શ કરે છે. એવી રીતે જ્ઞાતા જીવ શિવપદની સાધના કરી ત્રણે કાળ નિર્બંધ થઈ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લોકાલોકનો જ્ઞાતા થાય છે.”

જ્ઞાનચેતનાનાં આ વચનો સાંભળી પ્રવાસીના દૃઢ્યમાં અવર્ણનીય આનંદ ઉત્પન્ન થઈ આવ્યો. તેણે પ્રેમથી ચેતનાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો અને પ્રેમાશ્રુ લાવી કહ્યું, “જગન્માતા, મને આપે પૂર્ણ કૃતાર્થ કર્યો છે. આપ હવે મને અંતરની આશીષ આપી મારા આત્માને જ્ઞાતાજીવ બનાવો, જેથી હું મારા જીવનના સુમાર્ગને સારી રીતે સુધારી શકું.”

જ્ઞાનચેતનાએ પ્રેમ લાવીને કહ્યું, “ભદ્ર, તું લગભગ જ્ઞાતા હવે બની ચુક્યો છું. તારા હવેના માર્ગ આત્મ પ્રદેશમાં આવી ગયો છે. વતસ, અદ્ય સમયમાં તારી હવેનદશા આત્મિક ભાવની ઉન્નતિમાં આવી જશે. તું અધીર થઈશ નહીં. ભદ્ર, હવે હું અહીંથી જવાને ઇચ્છું છું. તારો પ્રવાસ સુખદાયક થાઓ.”

પ્રવાસીએ ઇંતેઝરીથી કહ્યું, જગદીશ્વરી, હવે છેવટ સમ્યક્ત્વધારીતું પરાક્રમ દર્શાવી અને તેથી મારો આ ભૂમિકાનો પ્રવાસ કૃતાર્થ કરી પછી યથેચ્છ રીતે પુનર્દર્શનને માટે પધારો.

જ્ઞાનચેતનાએ હાસ્ય કરીને કહ્યું, પ્રેમી પ્રવાસી, ત્યારે સાવધાન થઈ સાંભળા:—

સવૈયા.

જैसे કોઇ હિંસક અજાન મહા વલ્લવાન,

खोदी मूत्र विरख जखारे गहि बाहुसों;

तैसे मतिमान दर्व कर्म जावकर्म त्यागी,

वह रहे अतीतमति ज्ञानकी दशाहुसों;

याहि क्रिया अनुसार मिटे मोह अंधकार,

जगे ज्योति केवल प्रधान सबि ताहुसों;

चुके न सकतिसों लुके न पुद्गल मांहि,

हुके मोक्षयलको रुके न फिरी काहुसों.” ॥ ૧ ॥

“જેમ હિંસક પુરૂષ હિંસાના શળથી અબળ છે, તે પોતાના મોઝા બળથી વૃક્ષના મૂળને ખોદી પછી પોતાના ભુજ બળે કરી તેને ઉખેડી નાખે છે, તેમ બુદ્ધિમાન સમસ્તિ પુરૂષ પુદ્ગલ સ્વ-

રૂપી દ્રવ્ય કર્મને અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ ભાવ-કર્મને છોડી જ્ઞાન દશાવરે કર્મ રહિત થઈ બચે છે અને ક્ષણે ક્ષણે એ ક્રિયાને અનુસારે મોહરૂપ અધિકારને દૂર કરે છે અને તેથી તેનામાં કેવળજ્ઞાનની જ્યોતિનો ઉદય થાય છે. તે જ્યોતિ મતિ જ્ઞાન પ્રમુખ સર્વ જ્ઞાનેશ્વર પ્રધાન છે અને એથી અનંત વીર્ય પ્રગટે છે, જેથી તે શ્રી એ શક્તિને ચુક્યા વિના મોક્ષ સ્થાનમાં જઈને પહોંચે છે. કે જે સ્થાને કોઈ તેને રોકી શકતું નથી.”

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ ધારીતું પરાક્રમ સાંભળી પ્રવાસી હૃદયમાં અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયો અને તેણે અંગમાં ઉમંગ ધારણ કરીને કહ્યું, માતા, આપના યોગરૂપ સર્વથી મારા હૃદયનું અધિકાર દૂર થઈ ગયું છે. અને મારા શરીરના સર્વ અંતરંગ ઉપર ઉત્તમ પ્રકારની અસર થઈ છે. એટલુંજ નહીં પણ મારા સમ્યક્ત્વ ધર્મને ઉંચામાં ઉંચું પોષણ મળ્યું છે. હવે હું સર્વ રીતે કૃતાર્થ થયો છું. અને આ આઠમી ભૂમિકાનો મારો પ્રવાસ સર્વ રીતે સફળ થયો છે.

જ્ઞાનચેતનાએ કહ્યું, ભદ્ર, તારા જેવા ઉત્તમ અધિકારીને સહાય કરવી એ અમારો ધર્મ છે અને અમારું કર્તવ્ય છે. હવે અમે તારાથી અદૃશ્ય થવા ઇચ્છીએ છીએ. વત્સ, આઠમી અવતરણની ભૂમિકાનો અંત આવ્યો છે અને પછી તું નવમી મોક્ષ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરીશ. જેમાં તારા પુણ્ય પર્યતના શિખરનું તને દર્શન થશે. અને તું તારા પ્રવાસનું સાપ્તક સંપાદન કરી તારા જીવનને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લઈ જઈશ.

આટલું કહેતાંજ તે બંને જ્ઞાનચેતના અને કર્મચેતના અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને જૈન પ્રવાસી ચક્રિત થઈ ચારે તરફ તેમના દર્શનને મારે ભ્રમિત થઈ આમ તેમ જેવા લાગ્યો.

ક્ષણવારે પ્રવાસીએ પોતાના હૃદયમાં વિચાર્યું કે, “આ ભૂ-
મિકામાં જે લાભ મળ્યો છે, તે અપૂર્વ છે. સર્વ પ્રાણીને અંધ
કરનાર અંધતંત્રનું સ્વરૂપ મારા હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે અને તેમાં
મારું અંધન કદિ પાણી ન થાય, તેને માટે મને ઉત્તમ સૂચના મળી
ચુકી છે. હવે મારા આત્માનો ઉદય મારે પોતાનેજ કરવાનો છે. આ
ભૂમિકાના તત્ત્વોએ પ્રત્યક્ષ થઈ મને યોધ આપ્યો છે. તેમણે તેમનું
કર્તવ્ય બજાવ્યું છે, હવે મારું કર્તવ્ય મારેજ બજાવવાનું છે.” આ
પ્રમાણે તે વિચાર કરતો હતો, ત્યાં આઠમી ભૂમિકાનો છંડા જોવામાં
આવ્યો અને નવમી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર અંધ થયેલું
દૂરથી જોવામાં આવ્યું.

ઇતિ અષ્ટમ ભૂમિકા.

સમાપ્ત.

નવમ ભૂમિકા

(મોક્ષદ્વારભૂમિકા.)

જ્ઞાનચેતનાના ધોધમય વચનનું સ્મરણ કરતો અને તેનું મનન કરી આનંદસાગરમાં ઉછળતો જૈન પ્રવાસી જ્યાં આગળ આવી જીવે ત્યાં એક સુંદર નકસીદાર દરવાજો તેના જોવામાં આવ્યો. તેના અગ્ર ભાગે વિવિધ જાતની રચનાઓ કરી હતી. દ્વારની શાખા ઉપર અષ્ટમંગળી આજોખેલી હતી અને તે ઉપર એક દિવ્ય જ્યોતિર્મય ચક્ર ચળકતું હતું. જેના મધ્ય ભાગે “ૐ નમઃ સિદ્ધ” એવા સુંદર અક્ષરોની પંક્તિ આવેલી હતી. આવી સુંદર રચનાનું અવલોકન કરતો જૈન પ્રવાસી ઉભો રહ્યો, ત્યાં નીચે પ્રમાણે એક રસિક કવિતા તેના સાંભળવામાં આવી:—

સર્વેયા.

“જેદજ્ઞાન અરાસોં દુફારા કરૈ જ્ઞાની જીવ,
આતમ કરમ ધારા જિન્ન જિન્ન ચરચૈ;
અનુજૌ અચ્યાસ લઘૈ પરમ ધરમ ગઘૈ,
કરમ જરમકો સ્વજાનો સ્વોદ્ધિ સ્વલ્લચૈ;

યોંહી જોરવમુરવ ધાવે કેવલ નિકટ આવે,

પૂરન સમાધિ લઈ પૂરનકે પરચે;

જયો નિરદોર યાહિ કરનો ન કહુ ઔર,

એસો વિશ્વનાથ તાહિ બાનારસી ઝરચે.” ॥ ૧ ॥

આ ધ્વનિ સાંભળી પ્રવાસીએ આમ તેમ દશે દિશામાં જોવા માંડયું, પણ તે ધ્વનિનું કારણ ક્યાં જોવામાં આવ્યું નહીં. તથાપિ તે અધિકારી મુસાફર કવિતા ઉપરથી સમજી ગયો કે, આ કવિતાનો ઉદ્ગાર અદૃશ્ય છે, પણ તેનો અર્થ એવું સૂચવે છે કે, “આ ભૂમિકાના પ્રવેશમાં જ્ઞાનનો વિલાસ પ્રાપ્ત થશે અને મારા આત્મામાં અનુપમ આનંદ સંપાદિત થશે.

આ પ્રમાણે પ્રવાસી વિચાર કરતો હતો, ત્યાં બીજે ધ્વનિ પ્રગટ થયો અને તેમાં નીચે પ્રમાણે આખ્યાવાણી સાંભળવામાં આવી:—

જેમ કોઈ ધાતુપરીક્ષક પુરૂષ મુદ્રાપ્રમુખ દ્રવ્યને મુલાકાતી આર વડે પરીક્ષા કરી “આ સારી ધાતુ છે કે નકારી ધાતુ છે” એવી પરીક્ષા કરે છે, તેવી રીતે જ્ઞાની જીવ ભેદજ્ઞાનરૂપી આર વડે આત્મા તથા કર્મ—એ બન્નેને જુદા કરે છે અને બન્નેને જુદા જુદા ચર્ચે છે. તેમાં આત્મિક ધારાને વિષે અનુભવનો અભ્યાસ ધારણ કરી શુદ્ધ સમાધિનું ગ્રહણ કરે છે અને કર્મજનને જુદી જાણી તેની સત્તા જે કર્મરૂપી બળનો છે, તેને વિખેરી નાખે છે, ત્યાં તેને નિર્જરા થાય છે. એવી રીતે ક્ષપકચેણીને લીધે ભોક્ષનું સુખ દાડયું આવે છે અને કેવળજ્ઞાન નજીક આવે છે. તે પ્રસંગે પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપના પરિચયથી પૂર્ણ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ ભવભ્રમણની દોર તુટી જાય છે એટલે બીજું કંઈ કૃત્ય કરવાનું બાકી રહેતું નથી, તેવો જ્ઞાની પુરૂષ આ વિધિનો નાથ થાય છે. તેને કવિ વંદના કરે છે.

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનવાણી સાંભળી પ્રવાસીને નિશ્ચય થયો કે, જરૂર આ ભૂમિકાનું દ્વાર ઉઘડતાં જ્ઞાનવિલાસના પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે. અને મારી મનોવૃત્તિ જ્ઞાનવિલાસના અપૂર્વ આનંદની અનુભવિની થશે. આ પ્રમાણે હૃદયમાં વિચાર કરતો પ્રવાસી ઉભો હતો, ત્યાં એક દિવ્ય મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી, તેમાં દિવ્ય તેજની જ્વાળા શાંતરૂપે પ્રકાશતી હતી અને તેના મસ્તક ઉપર રહેલા મુગરમાં જ્ઞાનવિલાસ એવી વર્ણમાળા લખેલી હતી.

આ વર્ણમાળા જોઇ પ્રવાસીને વિશેષ આદર પ્રાપ્ત થયો અને તેને જ્ઞાનવિલાસની વાણીના લાલની વિશેષ આશા ઉત્પન્ન થઇ. પ્રવાસીએ વિનયપૂર્વક જણાવ્યું, મહાનુભાવ, આપના દર્શન ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, આપ જ્ઞાનવિલાસ છો. આપના બીજા રૂપના દર્શન મને થયેલા છે. સમ્યક્જ્ઞાન અને જ્ઞાનચેતના—એ આપનાજ સ્વરૂપ છે. હવે આપ વાણી વિલાસ કરી મારા શકિત હૃદયને આનંદિત કરો. અને આ નવમી ભૂમિકાના મારા પ્રવાસને અનુમોદન આપવા તત્પર થાઓ.

પ્રવાસીનાં આવાં વચન સાંભળી જ્ઞાનવિલાસે પોતાની વાણીના વિલાસ પ્રગટ કર્યો, ભદ્ર, તેં મારા સ્વરૂપને પૂર્ણ રીતે ઓળખી લીધું છે. હું પોતે જ્ઞાનવિલાસ છું. તારા આત્માના ઉદ્ધારને માટે આ મારી ભૂમિકાના પ્રકાશ થયો છે આ પ્રકાશથી તારા હૃદયનું અંધકાર દૂર થઇ જશે અને તારામાં આત્મજ્યોતિ પ્રગટ થશે.

જ્ઞાનવિલાસની આ વાણીએ પ્રવાસીના હૃદયને પ્રસન્ન કરી દીધું અને તેની મનોવૃત્તિ ઉત્સાહમય થઇ ગઇ. પ્રવાસીએ પ્રાર્થના-પૂર્વક જણાવ્યું, મહાનુભાવ, આપ કૃપા કરી મને સુબોધ આપો અને આ ભૂમિકાના ભેદને પ્રગટ કરો.

જ્ઞાનવિલાસે કહ્યું, ભદ્ર, પ્રથમ સુમતિના વિલાસને મેં શરૂ કરી

હું તારો પ્રવાસ આગળ ચલાવજો. આ ભૂમિકામાં સુમતિના વિલાસ વિના આગળ પ્રયાણ થઈ શકતું નથી.

પ્રવાસી—મહાશય, કૃપા કરી સુમતિનો વિલાસ સંભળાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—સાવધાન થઈને સાંભળ. સુમતિનો વિલાસ સર્વમાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ધર્મરૂપ રૂળને ધારણ કરે છે, કર્મરૂપ મળને હરે છે, મન, વચન અને કાયાના બળને ક્રિયામાં સમર્પણ કરે છે. તે જીલના સ્વાદ વિના શીતળ ભોજન કરે છે, અપરિમિત જ્ઞાનાદિક ધનને ચિત્તરૂપ દર્પણવડે જીવે છે, જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને જણાવે છે, મિથ્યાત્વરૂપ નગરને દહન કરે છે, અંતરમાં ગુરૂ વાક્યને ગ્રહણ કરે છે, હૃદયમાં સ્થિરતા રાખે છે, જગતને હિતકારી થાય છે, અને મોક્ષ ગતિને ચાહે છે.

ભદ્ર, આવો સુમતિનો વિલાસ ગ્રહણ કરી પછી તારે એક ચક્ર-વર્તી રાજને પ્રણામ કરવો એ રાજાનું સ્વરૂપ જાણી તારા હૃદયને પૂર્ણ સંતોષ પ્રાપ્ત થશે.

પ્રવાસી—એ ચક્રવર્તી રાજ કોણ છે ? અને તેનો સમાગમ ક્યાં અને ક્યારે થશે ?

જ્ઞાનવિલાસ—તે ચક્રવર્તી રાજ તારીજ પાસે છે.

પ્રવાસી—મારી પાસે ક્યાં છે ? હું કેમ જોઈ શકતો નથી ?

જ્ઞાનવિલાસ—એ તારી દૃષ્ટિગોચર થાય તેમ નથી. તેનો વાસ તો તારા ઘરમાં છે.

પ્રવાસી—એ કેવી રીતે છે ? તે મને કૃપા કરી સમજાવો. વળી તે ચક્રવર્તી રાજ શી રીતે છે ? તેણે ક્યા ક્યા ખંડો સાધ્યા છે ? તેની સમૃદ્ધિ કેવી રીતે અદ્દશ્ય રહી છે ? અને ચૈત્ત રત્નની પ્રાપ્તિ તેને કેવી રીતે થઈ છે ? ઇત્યાદિ બધો વિષય મને યથાર્થ રીતે સમજાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, સાંભળ. એ ચક્રવર્તી રાજા તે જ્ઞાતા-
જીવ છે. તે તારા ઘટમાં રહેલો છે અને તેની પાસે ચક્રવર્તીના
જેવી બધી સામગ્રી છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, તે જ્ઞાતાજીવને ચક્રવર્તી રાજાની
સમૃદ્ધિ કેવી રીતે ઘટે? તે મને યથાર્થ રીતે સમજાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, તે ઉપર એક વિદ્વાન જૈન કવિએ કવિતા
લખેલી છે, તે સાંભળ:—

સવૈયા.

“ જિન્હિકે દરબમિતિ સાધત છ સ્વં ચિતિ,
વિનસૈ વિજાવ અરિપંકતિ પતન હૈ;
જિન્હિકે જગતિ કો વિધાન પદ્મો નિધાન,
ત્રિગુણકે જ્ઞેદમાન ચૌહદ રતન હૈ;
જિન્હિકે સુબુદ્ધિ રાની ચૂરિ મહામોહવજ્ર,
પૂરે મંગલિક જે જે મોક્ષકે જતન હૈ;
જિન્હિકે પ્રમાણ અંગ સોહૈ ચમૂ ચતુરંગ,
તેઈ ચક્રવર્તિ તનુ ધરૈ પૈ અતન હૈ.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી જ્ઞાનદાશ્વર્ય થઈ ગયો તેણે કહ્યું,
વાહ! કેવી સુંદર કવિતા છે? તે વિદ્વાન કવિએ જ્ઞાતાજીવને અલં-
કાર સાથે બરાબર ચક્રવર્તી તરીકે વર્ણવ્યો છે અને ચક્રવર્તીની
સર્વ સમૃદ્ધિ તેમાં ધરાવી છે. મહાશય, હવે કૃપા કરી તે કવિતાનો
આશય આખ્યાયી રૂપે સમજાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—પ્રવાસી, સાંભળ. જેમ ચક્રવર્તી છે ખડેને
T.—૨૮

સાધે છે, તેમ જ્ઞાતાજીવ છ દ્રવ્યના પ્રમાણને સાધે છે, જેમ ચક્રવર્તી શત્રુઓનો નાશ કરે છે, તેમ જ્ઞાતાજીવ રાગદ્વેષાદિક શત્રુઓનો નાશ કરે છે, જેમ ચક્રવર્તીને નવ નિધાન હોય છે, તેમ જ્ઞાતાજીવને નવ પ્રકારની ભક્તિ હોય છે. જેમ ચક્રવર્તીને ચૌદ રત્નો પ્રગટ થાય છે, તેમ જ્ઞાતાજીવને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર—એ ત્રણ ગુણ અને ક્ષયોપશમના ભેદ મળી ચૌદ ગુણરત્ન પ્રગટ થાય છે. જેમ ચક્રવર્તીને છ ખંડ સાધ્યા પછી રાજ્યાભિષેક વખતે સ્ત્રીરત્ન સાથે રાખી વજ્રરત્નને હાથવતી ચૂર્ણ કરી, મુખ આગળ મંગલિક પૂરે છે, તેમ જ્ઞાતાજીવને મુખ્યદ્વિરૂપ સ્ત્રીરત્ન છે, તે મહામોહરૂપ વજ્રને ચૂર્ણ કરી મોહના યત્નને માટે મંગલિક પૂરે છે. ચક્રવર્તીને જેમ ચતુરંગી સેના છે, તેમ જ્ઞાતાજીવને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે અર્થનું ગ્રહણ તથા પરોક્ષ પ્રમાણવડે પણ અર્થનું ગ્રહણ કરવારૂપ પ્રમાણરૂપ અંગ રૂપી ચતુરંગ સેના છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાતાપુરૂષ ચક્રવર્તીના દેહને ધારણ કરનાર છે, છતાં તે શરીર રહિત છે.

જ્ઞાનવિલાસનાં આવાં વચનો સાંભળી પ્રવાસીના હૃદયમાં પૂર્ણ પ્રમોદ થઈ આવ્યો અને જ્ઞાતાજીવને જે ચક્રવર્તીનું રૂપક આપ્યું, તેને માટે તે પોતાના હૃદયમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક મનન કરવા લાગ્યો. પછી તેણે વિનયથી જ્ઞાનવિલાસને પુછ્યું, મહાતુભાવ, આપે આપેલા અસરકારક જ્ઞાતાજીવને ચક્રવર્તીના રૂપકથી મને અતિશય આનંદ થયો છે.

આખેલુખ આપેલા વર્ણનથી મારા આત્માને સારો અનુભવ મળ્યો છે. માત્ર મારી અદ્યપ્રતિમાં એકજ શંકા ઉદ્ભવે છે, તે આપ કૃપાકરી દૂર કરશો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, ખુશીથી કહો. તારી શંકાનું સમાધાન કરવું, એજ મારું કર્તવ્ય છે.

પ્રવાસી—આપે જ્ઞાતાજીવને ચક્રવર્તીનું રૂપક આપતાં જે

કહું કે, જેમ ચક્રવર્તીને નવ નિધાન છે, તેમ જ્ઞાતાજીવને નવ પ્રકારની ભક્તિ છે. તો તે નવ પ્રકારની ભક્તિ કેવી રીતે થાય ? તે કૃપા કરી કહો.

જ્ઞાનવિદ્વાસ—ભદ્ર, તેને માટે એક નીચેની કવિતા છે, તે સ્મરણમાં રાખી લેજો.

દોહા.

“શ્રવણ કીરતન ચિંતન, સેવન વંદન ધ્યાન ।

દ્વયુતા સમતા એકતા, નૌધા જક્તિ પ્રમાન ॥ ૧ ॥

તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, “ઉપાદેય સ્વરૂપ સાંભળવું, કીર્તન કરવું, ચિંતન કરવું, સેવા-પૂજા કરવી, વંદન-સ્તુતિ કરવી, ધ્યાન ધરવું, લયુતા-તન્મયતા કરવી, સમતા-સમાધિ કરવી અને એકતા-એકમેકપણું કરવું એ નવ ભેદવડે ભક્તિ પ્રમાણ થાય છે.”

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, હવે મને ભક્તિના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે. હું ઇચ્છું છું કે, મારો આત્મા એ નવ પ્રકારની ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે. હવે આપને એટલુંજ પુછવાનું છે કે, એ ભક્તિનું કળ શું છે ? તે કૃપા કરી જણાવો.

જ્ઞાનવિદ્વાસ—ભદ્ર, એ ભક્તિ કરવાથી જ્ઞાતાજીવ મોક્ષની સન્મુખ થાય છે અને તેની અનુભવ દશા પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રવાસી—એ અનુભવદશા કેવી છે ? તે મને યથાર્થ કહી સંભળાવો.

જ્ઞાનવિદ્વાસ—ભદ્ર, જે જીવ મોક્ષની સન્મુખ થાય તેને અનુભવ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે જીવ આત્માના અનુભવમાં આવે છે, ત્યારે તે પોતાના હૃદયમાં ચિતવે છે કે, મને અનુભવ

થાય છે કે, મારા કર્મની જાળ હવે લિપ્ત થતી દેખાય છે. મારો આત્માજ કર્ત્તાકારક, કરણકારક અને આધારકારકને વિષે રહેલ છે, તે કર્મકારકને જાણે છે. કોઈ પણ પર્યાયની ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવતા છે, એ ત્રણ ધારા સતત વહ્યા કરે છે, તથાપિ તે ત્રણ ધારાઓ વિકલ્પરૂપ છે. અને મારા આત્માથી તો બધા વિકલ્પો સર્વદા લિપ્તજ છે. કારણકે, વિકલ્પમાં કોઈ જાતનો નિશ્ચય નથી અને મારા ચેતનાસ્વરૂપનો તો સ્વભાવમાંજ નિશ્ચય છે. અને ઉપરની ત્રણ ધારાઓ વ્યવહારનય પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. આ ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, હું શુદ્ધ ચેતનાસ્વરૂપી છું, અનંતજ્ઞાનનો ધારક છું અને મારી પ્રભુતા ત્રણ કાળને વિષે એકરૂપ છે.

પ્રવાસી—વાહ ! ધણુંજ મજાનું વર્ણન કર્યું. આવી દશાનો અનુભવ મારા આત્માને ક્યારે થશે ? આવી ભાવના ભાવી પ્રવાસીએ પુછ્યું.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, આ પ્રસંગે આપના મુખથી ચેતનાનું સ્વરૂપ સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે, તો કૃપા કરી તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.

જ્ઞાનવિલાસ—હું પ્રેમી પ્રવાસી, શુદ્ધ ચેતનાનું સ્વરૂપ સાંભળી, તારા આત્મામાં તેનું મનન કરજો. ચેતનાને વિષે સર્વદા અદ્વૈતભાવ રહેલો છે. અને જે દ્વૈતભાવ છે, તે જ્ઞાનને આશ્રીને છે. કારણકે, આત્માના દર્શન ગુણને જો નિરાકાર કહીએ તો તે ચેતના નિરાકાર થાય છે અને જો આત્માને શુદ્ધ જ્ઞાન ગુણવાળો સારભૂત કહીએ તો ચેતના સાકાર થાય છે. એ દ્વૈત ભાવ દર્શન તથા જ્ઞાનને આશ્રીને છે. ચેતનામાં નથી; કારણકે, ચેતના ગુણશ્રીજ ચેતનદ્રવ્ય છે, તેથી ચેતનદ્રવ્યમાં બળને સમાવેશ થઈ જાય છે.

વળી જે નિરાકારપણું અને સાકારપણું છે, તે સામાન્યને વિશેષ-પણાથી છે. તે સામાન્યપણું અને વિશેષપણું—એ ચેતના દ્રવ્યની સત્તાનો વિસ્તાર છે. પ્રવાસીએ પ્રસન્નતાથી જણાવ્યું, મહાનુભાવ, આપે કરેલા સ્પષ્ટીકરણથી મને અતિશય આનંદ ઉદભવે છે. વળી કોઈ મૂઢમતિના કહેવાથી મારા હૃદયમાં શંકા હતી, તે પણ આ વખતે તદ્દન નાશ પામી ગઈ છે.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, તે કેવી શંકા હતી? અને કયા મૂઢમતિએ એ શંકા ઉત્પન્ન કરાવી હતી? તે કહે.

પ્રવાસી—વૈશેષિક વિગેરે મિથ્યાત્વીઓના મુખથી સાંભળતાં મને એ શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી.

જ્ઞાનવિલાસ—તેઓએ કેવી રીતે કહ્યું હતું?

પ્રવાસી—તે મૂઢમતિઓએ કહ્યું હતું કે આત્માને વિષે ચેતન ચિન્હ નથી. અને ચેતનાનું લક્ષણ નથી. આથી મારા મનમાં તે વિષે શંકા રહેતી હતી, તે આજે દૂર થઈ ગઈ છે.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, જે એવા મૂઢમતિ કહે કે, આત્માને વિષે ચેતન ચિન્હ નથી, તો, તેમને એટલુંજ કહેવું કે, અરે મૂઢ, જે આત્માને વિષે ચેતન ચિન્હ ન હોય તો ચેતનાનો નાશ થવાથી ત્રણ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન થશે. તે ત્રણ પ્રકારનો વિકાર તે મન, વચન અને કાયાના વિકાર જાણવા; તેથી લક્ષણનો નાશ થવાથી વસ્તુની સત્તાનો નાશ થશે અને વસ્તુની સત્તાનો નાશ થવાથી મૂળરૂપ વસ્તુનો પણ નાશ થઈ જશે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, જીવને જાણવાનો તો એક આધાર ચેતનાનોજ છે. તેને માટે એક વિદ્વાન કવિ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

દોહા.

“ચેતન લચ્છન આતમા, આતમસત્તામાંહિ ;

સત્તા પરિમિત વસ્તુ હૈ, જેદતી હું મેં નાંહિ.” ॥૧॥

“આમાનું લક્ષણ ચેતના છે, અને સત્તા ધર્મ વિના આત્મા હોય નહીં. તેથી આત્મા સત્તાને વિષેજ છે અને સર્વ વસ્તુ પોતપોતાની સત્તા પ્રમાણેજ રહેલી છે. જ્યારે વસ્તુ દ્રવ્ય વિચારી બેઠએ, ત્યારે ઉપાત વિગરે ત્રણ વસ્તુમાં કાંઈ ભેદજ નથી.”

પ્રવાસી—ધન્ય છે આપની અમૃતમય વાણીને. આત્માના લક્ષણ માટે આપના આ વચ્ચનાએ કિસ્મોની જેમ આરા ઘટાં ધકારને દૂર કરી સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. હવે કૃપા કરી ચેતનાનું લક્ષણ યથાર્થ રીતે સમજાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, ચેતના હમેશાં શાશ્વત છે. તેનું અરે-અરું લક્ષણ અવિનાશીપણું છે. તેને માટે એક જૈન કવિ નીચેની કવિતા ગાય છે:—

સવૈયા.

“જ્યોં કલ્પયોત મુનારકી સંગતિ,

જૂષણ નાંઝ કહૈ સવકોર;

કંચનતા ન મિટી તિહિં હેતુ,

વહૈ ફિરિ ઔરિ તુ કંચન હોઈ;

ત્યોં યહ જીવ અજીવ સંયોગ,

જયો બહુરૂપ જયો નહિ દોઈ;

ચેતનતા ન ગઈ કબહૂ તિહિં,

કારન બ્રહ્મ કહાવત સોઈ. ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી, અહા !! શી કવિતા ? કેવો ગંભીર અર્થ ? કેવી રચના ? અને કેવું માધુર્ય ? મહાતુલાવ, કૃપા કરી, તેના ભાષાર્થ સમજાવો.

જ્ઞાનવિસ્ફાસ—જેમ સોની સોનાને ઘડી આભૂષણ બનાવે છે, ત્યારે ઘાટના સંયોગથી લોકો તેને ભૂષણ કહેવા લાગે છે, પણ મૂળ વસ્તુ જે સુવર્ણ તે કંઈ જતું રહેતું નથી; કારણકે, જ્યારે ઘાટને અગ્નિમાં નાખીએ ત્યારે તે પાછું સોનું થઈને રહે છે. અને લોકો તેને સોનું કહે છે. તેવી રીતે આ જીવ છે તે અજીવ રૂપ કર્મના પુદ્ગળથી તેમજ બીજા પુદ્ગળના સંયોગથી એક કોટીને સાડીસત્તાહુ લાખ કુલ કોટીમાં બહુરૂપે થાય છે. તો પણ તેના બે ભેદ થયા નથી, કારણકે, તેની ચેતના કંઈ ગઈ નથી. તેથી તે સ્વરૂપમાં જીવ બ્રહ્મજ કહેવાય છે, જેનો મોટો વિસ્તાર તે બ્રહ્મથી ઓળખાય છે.

હું પ્રવાસી, તે વિષે આત્માની અનુભૂતિએ પોતાની સુષુદ્ધિ નામની સખીને કહેલું છે. એક વખતે આત્માનુભૂતિ અને સુષુદ્ધિ બન્ને સખીઓ સાથે મળી, ત્યારે આત્માનુભૂતિએ પોતાની સખી સુષુદ્ધિને કહ્યું કે, હું સખી, જો આ આપણા ઇન્દ્રિય આત્મા સ્વયંમેવ વિશજે છે.

તેની દશા એનેજ શોભા આપે છે. તેને જો લક્ષણથી એકતામાં જોઈએ તો તે એકરૂપજ છે. અને બીજી સજ્જાએ જોઈએ તો તે અનેકરૂપે પણ છે. જો તેને દ્વંદ્વ—દ્વૈતદશામાં જોઈએ એટલે અજ્ઞાનદશામાં તથા જ્ઞાનદશામાં જોઈએ તો દ્વિવિધરૂપ છે. સુષુદ્ધિએ આત્માનુભૂતિને પ્રશ્ન કર્યો—પ્રિય સખી, તે દ્વિવિધરૂપે કેવી રીતે રહેલું છે ? ત્યારે આત્માનુભૂતિએ વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યો—પ્રિય બહેન,

જે એ પોતાના સ્વરૂપને સંભારીને જીવે તો ત્યારે તે જીદારૂપનો અને જે પોતાના સ્વરૂપને જીલી જઈને મોહમાં પડે તો તે જીદારૂપનો છે. એજ ઇંદર અંતર વ્યાપકરૂપ છે, તેથી તે જે જે અવસ્થામાં આપે છે, ત્યારે જ્ઞાનને વિષે અને અજ્ઞાનને વિષે બીજો કોઈ નથી એજ પોતેજ રહેલો છે. સુખદુઃખે પુછ્યું, પ્રિયસખી એ વાત ઉપર કોઈદષ્ટાંત આપી સમજાવો તો વધારેસારું. આમાનુભૂતિ આનંદપૂર્વક બોલી—સખી, જેમ કોઈ નર જે વેષ ભળવે છે, ત્યારે તે વેષની કળા પ્રગટ કરે છે, તે વખત લોકો તેને કુતૂહળથી સમજે પણ તે નર પોતે પોતાની ક્રિયા જાણે છે અને તેણે ધરેલા વેષથી પોતે જીદારૂ છે, એવું તે સમજે છે. તેવી રીતે ધરને વિષે ચેતન રાજા રૂપ નર છે, તે વિભાવ દશા ધરીને રૂપ વિશેષ કરે છે, પણ જ્યારે સુદૃષ્ટિથી જોઈએ ત્યારે તે પોતાના પદને ઓળખે છે અને દ્વંદ્વ વિચારની દશાને પોતે લેખામાં ગણતો નથી.” આવા આમાનુભૂતિના વચન સાંભળી સુખદુઃખ પ્રસન્ન થઈ હતી. હે પ્રવાસી, આ પ્રમાણે તું પણ આમાનુ સ્વરૂપ જાણી તેને તારા અનુભવમાં ઉતારજે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, હવે હું બરોબર સમજ્યો છું. આપના પસાયથી મારી અંતરદૃષ્ટિ જાગત થઈ છે અને મારો આત્મિકભાવ ઉન્નતિમાં જાય છે. હવે કૃપા કરી ચેતન નરની ચેતનાને મારે વિશેષ વિવેચન કરી સમજાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, સાંભળ જેનામાં ચેતનભાવ હોય તે ચિદાત્મા અથવા ચિદરૂપ કહેવાય છે. અને એ ચેતનાભાવથી જે બીજો ભાવ ધારણ કરે તે કોઈ જીદારૂ છે. તેમાં જે ચેતનામંડીત ભાવ છે, તે ઉપાદેય છે એટલે પોતાનો કરી જાણવા જેવો છે અને જે ચેતનાભાવથી પરભાવ છે, તે હેય એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; તે ભાવને પારકો કરી માનીલેવા યોગ્ય છે. પ્રિય પ્રવાસી, જેઓએ સ

મ્યદ્દષ્ટિ ચેતનાને ઉપાદેય રાખેલ છે, તેઓના હૃદયમાં સુ-
ખદિ જન્મત થાય છે. વિષય ભોગ ઉપર વૈરાગ્ય આવે છે. જે
રાગદ્વેષાદિક પરભાવ છે, તેનો ત્યાગ કરવા ઉત્સાહ થાય છે. ધર,
ધન અને પરિવારમાં તેઓ મગ્ન રહેતા નથી. સદા નિશ્ચય દૃષ્ટિથી
દેખી આત્માને સર્વાંગ શુદ્ધ વિચારે છે, તેમના હૃદયમાં વિકલતા
થતી નથી, અને તેઓના નિર્મળ મનમાં આત્મસ્વરૂપ સ્ફુરે છે,
તેવા જીવ સત્વર મોક્ષના સાધક થાય છે. તેઓ ભાવે તો ધરમાં
રહે કે ભાવે તો વનમાં રહે, પણ તેમની દશા સર્વત્ર એકજ હોય
છે. તેવાજ ભાવાર્થનું કાવ્યપદ જૈન સાહિત્યમાં ગવાય છે:—

સવૈયા.

“જે સદૈવ આપકો વિચારે સરવંગશુદ્ધ,
ચિન્હકે વિકલતા ન વ્યાપે કબ મનને;
તેઈ મોક્ષ મારગકે સાધક કહાવૈ જીવ,
જાવૈ રહો મંદિરમેં જાવૈ રહો વનમેં. ” ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનવિલાસના મુખની આ વાણી સાંભળી હૃદયમાં આનંદ-
મય થયેલા પ્રવાસીએ અંજળી જોડીને પૂછ્યું, મહાનુભાવ, આપના
વચનોએ મારા હૃદયમાં વૈરાગ્યરૂપ અમૃતના ફુવારા છોડ્યા છે અને
મારા ચેતનને ચેતન્ય રસનો શુદ્ધ અનુભવ આપ્યો છે, હવે આપ
કૃપા કરી મોક્ષગામી જીવની દશાનું વર્ણન કરો, જે વર્ણનની
વર્ણમાળા મારા હૃદય પીઠ ઉપર હું કોતરી રાખીશ.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, સાવધન થઈને સાંભળ:—

સવૈયા.

“ચેતન મંમિત ંગ અસ્ખંમિત શુદ્ધ પવિત્ર પદારથ મેરો,
રાગ વિરોધ વિમોહ દશા સમુજે અમનાટિક પુદ્ગલ કેરો;

T.—૨૯

જોગ સંયોગ વિયોગ વ્યથા અવિદ્લોકિ કહે, યહ કર્મજ ઘેરો,
 હૈ જિન્હકો અનુજૌ હિ જાંતિ સદા તિન્હિકોં પરમારથ નેરો.” ॥૧॥

પ્રવાસી—વાહ, કવ્યચમત્કાર વિલક્ષણ છે અને ભાવાર્થની
 ખુબી તો ઓરજ છે. મહાનુભાવ, કૃપા કરી તે કવિતાની આખ્યા
 સમજાવો.

જ્ઞાનવિદ્વાસ—ભદ્ર, મોક્ષગામી જીવની કેવી દશા હોય ?
 તેને મારેજ આ કવિતામાં દર્શાવ્યું છે. જેઓ પરમાત્માને વિષે દૃષ્ટિ
 રાખી એવો વિચાર કરે છે કે, “જે મારો પદાર્થ છે, તે ચેતનથી સુશો-
 ભિત છે અને સર્વદા અખંડિત છે. તે સાથે તે વળી અછેદ-નહીં
 છેદી શકાય તેવો, અભેદ-નહીં ભેદી શકાય તેવો, શુદ્ધ અને પવિત્ર
 છે. અને તેનાથી જીદી જે રાગ દ્વેષ તથા મોહની દશા થઈ રહી છે,
 તેને તો તેઓ ભ્રમરૂપ મિથ્યાજાળ અથવા એક પુદ્ગળનું નાટક સમજે
 છે. વળી તેઓ આ પંચેન્દ્રિયના ભોગના સંયોગ અને વિયોગ એ
 બાહ્યાત્માને વિષે વ્યથારૂપ જોઈને એવું કહે છે કે, ‘એ તો કર્મનો ઘેરો
 છે અથવા કર્મનો ઉદય છે.’ આવો અનુભવ જેમના હૃદયમાં નિત્યે
 રહ્યા કરે તેઓ પરમાર્થરૂપ મોક્ષની નજીક છે.”

હું પ્રિયપ્રવાસી, મોક્ષની નજીક રહેનારા તેવા પુરૂષો શાહુકાર
 કહેવાય છે અને મોક્ષથી દૂર રહેનારા પુરૂષો ચોર કહેવાય છે.

પ્રવાસીએ ઇતેજરીથી પૂછ્યું, “મહાનુભાવ, એ શાહુકાર અને
 ચોર વિષે મને સ્પષ્ટ કરી સમજાવો.

જ્ઞાનવિદ્વાસ—ભદ્ર, તે વિષે એક કવિતા છે, તે એક
 ચિત્તે સાંભળ—

દોહરા.

“ જો પુમાન પરધન હરૈ, સો અપરાધી અઙ્ગ;
 જો અપનો ધન વિવહરૈ, સો ધનપતિ ધરમઙ્ગ. ॥ ૧ ॥

પરકી સંગતિ જો રચૈ, બંધ બઢાવૈ સોફ;
જો નિજ સત્તામૈ મગન, સહજ મુક્ત સો હોફ.” ॥ ૧ ॥

તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, “જે પુરૂષ પરધનનું હરણ કરે, તે અ-
પરાધી—અણ કહેવાય છે અને જે પોતાનાજ ધનનો વ્યવહાર રાખે
તે ધનપતિ—શાહુકાર ધર્મ ભાણુનાર કહેવાય છે.” ॥ ૧ ॥

“જે પારકી વસ્તુ—એટલે પુદ્ગળ રૂપથી રાજી થાય તે ચોર કહે-
વાય છે, તે ચોર પોતાના અધને વધારે છે અને જે સદાકાળ પોતાની
સત્તામાં મગ્ન રહે, તે મુક્ત—શાહુકાર કહેવાય છે.” ॥ ૨ ॥

પ્રવાસી—મહાશય, વસ્તુ એટલે શું? અને સત્તા એટલે
શું? તે સમજાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—જે ઉત્પન્ન થાય, નાશ પામે અને સ્થિર થાય,
તે વસ્તુ—પુદ્ગળ કહેવાય છે અને જે વસ્તુની મર્યાદા એટલે પરિ-
ભાણુધર્મ, તે સત્તા કહેવાય છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, કેવી કેવી વસ્તુની કેવી કેવી સત્તા
છે? તે સમજાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, તે વિષે જૈન સિદ્ધાંતમાં જે દર્શાવેલ છે,
તે સાંભળ.

“આકાશ દ્રવ્યની મર્યાદા લોકાલોક સૂધી એક છે, તેથી આ-
કાશ દ્રવ્યની એક સત્તા છે. અને ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકપ્રમાણુ
એક રૂપ છે, તેથી ધર્મદ્રવ્યની એક સત્તા છે તથા અધર્માસ્તિકાય
દ્રવ્ય પણ લોક પ્રમાણુ એક રૂપ છે, તેથી અધર્મ દ્રવ્યની એક સત્તા
છે. કાળ દ્રવ્યના અણુ છે તે લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રદેશ પરિભાણુ અસં-
ખ્યાત છે, તેથી કાળ અણુની અસંખ્યાત સત્તા છે. આ કહેવું જૈન
ધર્મના એક સંપ્રદાયનું છે. તે શિવાય જૂદા જૂદા જૈનાચાર્યોએ તે

વિષે સારું અજવાળું પાડેલું છે. યોગશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, આ લોક તે વિષે પુદ્ગળરૂપી શુદ્ધ પરમાણુની પણ અનંત સત્તા છે અને લોક તે વિષે જીવ અનંત છે, તેથી જીવની પણ અનંત સત્તા છે, તેથીજ જીવાજીવની જૂદી જૂદી ક્ષેત્રાવગાહના કહેલી છે. વળી જે દ્રવ્યની જે સત્તા હોય, તે બીજી કોઈ દ્રવ્યની સત્તા સાથે મળતી નથી. કારણકે, જો તે એકમેક થઈ જાય તો સર્વ સત્તા અસહાયપણે વર્તે છે, મારે તે એકમેક ન થાય એવી અનાદિ કાળની સ્થિતિ છે.

હું મિત્ર પ્રવાસી, એક વિદ્વાન્ ચેતન દ્રવ્યની સત્તાને મારેલખે છે કે, આ જગતજળ પદ્ દ્રવ્યથી વર્તે છે. તે પદ્ દ્રવ્યમાં પાંચ દ્રવ્ય જરૂર પી છે અને એક દ્રવ્ય ચેતનરૂપી છે. તે જાણનાર જે દ્રવ્ય છે, તેમાં પુદ્ગળની અનંત સત્તા છે અને જીવની પણ અનંત સત્તા છે. પણ તે સત્તા જૂદી જૂદી છે. કોઈ કોઈની સાથે મળતી નથી. તે પ્રત્યેક સત્તામાં અનંત ગુણનું જ્ઞાન છે. તે એક એક સત્તામાં અનંત પર્યાય તથા અનંત અવસ્થા ભેદથી ક્રિયા કરે છે. તે વાત સ્યાદ્વાદ મતમાં પ્રમાણ છે. તેમજ સત્પુરૂષના વચનની પણ એજ મર્યાદા છે, તથા એજ મત સુખનું પોષણ કરનાર અને મોક્ષનું મૂળકારણ છે. હું પ્રવાસી, જેમ દહીંના મધનમાં ધીની સત્તા રહેલી છે, અને જેમ ઔષધમાં મધુર રસ રહેલો છે તેમ દરેક વસ્તુમાં સત્તા રહેલી છે. તે સત્તાથીજ વસ્તુ નીપજે છે, તેથી સત્તા વિના કોઈ પણ રસમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. વસ્તુમાં જે સત્તાપણું છે, તેનેજ સત્તા કહે છે. જ્ઞાનરૂપી ભાનુનો ઉદય જીવની સત્તામાં ઉત્પન્ન થાય છે. સુધા-અમૃત પણ સત્તામાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. અને નિધાન પણ સત્તામાંજ છે. સત્તાનું છુપાવવું, તે સંધ્યા છે અને સત્તાનો ઉદય તે પ્રભાત છે. જીવની સત્તાનું જે સ્વરૂપ તેજ મોક્ષ છે અને તે સત્તાનું ભૂલી જવું તે દોષ અથવા અંધ છે. સત્તાનું ઉદ્ધવન કરવાથી ચારે તરફ

પ્રવૃત્તિની ધામધૂમ થયા કરે છે. જે પોતાની સત્તામાં બિરાજમાન રહે તેજ શાહુકાર કહેવાય છે અને જે પોતાની સત્તાથી નીકળી બીજાની સત્તાને અહુણ કરે તે ચોર કહેવાય છે.

પ્રવાસી હૃદયમાં પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—મહાતુભાવ, આપની અમૃત વાણી સાંભળી તેની તૃપ્તિ થતી નથી. હવે કૃપા કરી સત્તાની સમાધિ કેવી હોય ? તે વાત પ્રકાશ કરો.

જ્ઞાનવિદ્યાસ—પ્રાણ પ્રવાસી, તે જેને મારે પૂછ્યું, તેજ વિષય ઉપર અતુલવી જૈન કવિની નીચેની કવિતા શ્રવણીય છે, તે સાંભળો:—

સવૈયા.

“ જામે લોકવેદ નાંહિ થાપના ઉચ્છેદ નાંહિ,
પાપ પુણ્ય સ્વેદ નાંહિ ક્રિયા નાંહિ કરની ;
જામેં રાગ દોષ નાંહિ જામેં બંધ મોક્ષ નાંહિ,
જામેં પ્રજુદાસ ન આકાશ નાંહિ ધરની ;
જામેં કલ્હરીત નાંહિ જામેં હાર જિત નાંહિ,
જામેં ગુરુ શિશુ નાંહિ વિષ નાંહિ જરની ;
આશ્રમ વર્ગ નાંહિ, કાહુકી સરનિ નાંહિ,
એસી શુદ્ધ સત્તાકી સમાધિ જૂમિ વરની.” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી, વાહ મહાશય વાહ ! મારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ કવિતાનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો. હવે વિશેષ કૃપા કરી તેનું વ્યાખ્યાન કહી સંભળાવો:—

જ્ઞાનવિદ્યાસે આનંદ મગ્ન થઈ જણાવ્યું,—“ જેમાં લૌકિક વેદ્યું નથી, જેમાં સ્થાપનાનો ઉચ્છેદ નથી, જેમાં પાપ પુણ્યનો

ખેદ નથી, જેમાં કોઈ ક્રિયા કરવાની નથી, જેમાં રાગ દ્વેષ નથી, જેમાં બંધ મોક્ષ નથી, જેમાં પ્રભુતાને દાસપણું નથી, જેમાં આકાશ અને પૃથ્વી નથી, જેમાં કૂળની રીત નથી, જેમાં હાર કે જીત નથી, જેમાં ગુરુભાવ કે શિષ્યભાવ નથી, જેમાં ચાલવું હાલવું નથી, જેમાં આશ્રમ કે વ્યવહાર નથી, જેમાં વર્ણનો વ્યવહાર નથી અને જે કોઈની શરણરૂપ નથી—એવી શુદ્ધ સત્તાની ભૂમિ તે સમાધિરૂપ છે. તેવી સ્વરૂપની શુદ્ધ સમાધિને વિષેજ શુદ્ધ સત્તાની પ્રાપ્તિ છે.”

પ્રવાસી—ધન્ય છે, એ કાવ્ય કર્તા કવિને. એવી સુખ સમાધિ મારા આત્માને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, તેથી વિપરીત જે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેનું વર્ણન પણ તેજ કવિએ કરેલું છે, તે પણ સર્વદા ચેતવણી રાખવાને માટે સાંભળવા જેવું છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, આપ નિષ્કારણ પરોપકારી છો. તેથી એ પણ મને સંભળાવવાની કૃપા કરો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, સાંભળઃ—

દોહરા.

“ જાકે ઘટ સમતા નહીં, મમતા મગન સદીવ ;

રમતા રામ ન જાનહિ, સો અપરાધી જીવ. ॥ ૧ ॥

અપરાધી મિથ્યામતી, નિરદૈ હિરદૈ અંધ ;

પરકો માને આતમા, કરે કરમકો બંધ. ॥ ૨ ॥

જૂઠી કરની આચરે, જૂઠું સુખકી આસ ;

જૂઠી જગતી હિય ધરૈ, જૂઠો પ્રજુકો દાસ.” ॥ ૩ ॥

“જેના ઘટમાં સમતા નથી, જે સદા મમતામાં મગ્ન રહે છે, અને જે પોતાના ઘટને વિષે રમી રહેલા આભારામને જાણતો નથી, તે જીવ અપરાધી—ચોર કહેવાય છે.” ॥ ૧ ॥

“જે પરની વસ્તુને ગ્રહણ કરે અને પરવસ્તુ રૂપ પુદ્ગલને આત્મા માને, તે અપરાધી, તે મિથ્યામતિ, તેજ નિર્દય, અને અને તેજ હૃદયનો અંધ કહેવાય છે. કર્મનો બંધ પણ તેજ કરે છે.” ॥ ૨ ॥

“જ્યાંસુધી પોતાની વસ્તુ—આત્મ સ્વરૂપને જાણે નહીં ત્યાંસુધી જે ક્રિયા કરે તે સર્વ જૂઠી છે, મોક્ષ સુખની આશા રાખે તે જૂઠી છે, પોતાના પ્રભુને જાણ્યા વિના હૃદયમાં ભક્તિ ધરે તે સર્વ જૂઠી છે. અને પરમેશ્વરને ઓળખ્યા વિના દાસપણું કરવું, તે જૂઠું છે.” ॥ ૩ ॥

હું પ્રવાસી, તેથી દરેક ભવ્ય જીવે પોતાના સ્વરૂપને પ્રથમ ઓળખવું જોઈએ. સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના જે કરવું, તે વ્યર્થ છે. તથાપિ મૂઠ લોકોની દશા વિચિત્ર હોય છે. મૂઠ લોકો સત્યને જૂઠું કરી જાણે છે. પર્વતની મૃત્તિકારૂપ સાત ધાતુને સંપત્તિ કરી માને છે, પોતાની અશુદ્ધ ક્રિયામાં અમૃત જાણે છે, જ્ઞાનમાં ઝેર સમજે છે, એટલે ક્રિયાથી સિદ્ધિ છે, જ્ઞાનથી નથી એમ માને છે. પોતાના ચિદાનંદ સ્વરૂપને તેઓ ગ્રહણ કરતાં નથી, શરીર વગેરેને આભારૂપે જાણે છે, જે શાતાવેદનીય ઉપજે છે તેને સમાધિ કરી જાણે છે, અને અશાતા વેદનીયને ઉપદ્રવ માને છે. કોપરૂપી ખડ્ગને હાથમાં લે છે, અહંકારરૂપ મદનું પાન કરે છે, હૃદયમાં માયાનો મરોડ રાખે છે, લોભનું ભ્રમણ કર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે મૂઠ લોકો અચેતન-જડ પુદ્ગલોની સંગતિથી સત્યથી વિમુખ થાય છે અને અસત્યમાંજ તત્પર થઈ વર્તે છે.

પ્રવાસી મહાનુભાવ, એવા મૂઠ લોકોની સ્થિતિનું સ્વરૂપ જાણી મારા હૃદયમાં અત્યંત ખેદ થાય છે. હવે જ્ઞાની અવસ્થાનું સ્વરૂપ સાંભળાવી મારા ખેદિત મનને આનંદ આપવા કૃપા કરો.

જ્ઞાનવિલાસે ઉમંગથી જાણાવ્યું, ભદ્ર, એ ખરી વાત છે, મૂઠ મતિ અજ્ઞાની લોકોનું સ્વરૂપ સાંભળવાથી મન ખિન્ન થાય છે અને હૃદયનો અંતરાનંદ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી હવે હું તને જ્ઞાની જીવની અવસ્થા કહું, તે એક ચિત્તે સાંભળજો:—

સવૈયા.

“ જિન્ટ્હેકે ધરમ ધ્યાન પાવક પ્રગટ જયો,
સંસે મોહ વિભ્રમ વિરલ્લ તીન્યો વઢે હૈ ;
જિન્ટ્હેકી ચિતૌનિ આગે જડે સ્વાન ચૂસિ જાગે,
જાગે ન કરમ રજ જ્ઞાન ગજ વઢે હૈ ;
જિન્ટ્હેકી સમુજિકી તરંગ અંગ અગમમેં,
આગમમેં નિપુન અધ્યાતમમેં કહે હૈ ;
તેઈ પરમારયી પુનિત નર આગેંજામ,
રામ રસ માઢ કરે યૌહે પાઠ પઢે હૈ. ॥ ૧ ॥

“ જેના હૃદયમાં ધર્મધ્યાનરૂપ અગ્નિ પ્રગટ થયો છે, તેથી તેના સંશય, મોહ અને વિભ્રમ—એ ત્રણે વૃક્ષો દગ્ધ થઈ ગયા છે. જેની જ્ઞાનદૃષ્ટિની આગળ કર્મનો ઉદયરૂપ કૂતરો ભસી ભસીને ભાગી જાય છે. જે જ્ઞાન રૂપી ગજરાજ ઉપર ચઢીને રહેલો છે, તેથી જેને કર્મરૂપી રજ ભાગતી નથી. જેના અંગમાં જ્ઞાનના તરંગો ઉઠી રહ્યા છે એવા જૈન આગમમાં જે નિપુણ થયેલો છે અને જે અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં પૂર્ણ થયેલ છે, તે ખરેખરો સમ્યગ્દૃષ્ટિ

થયેલો કહેવાય છે. તે પુરૂષ પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરનાર, પવિત્રરૂપ થયેલો છે અને તે આત્મારામના અનુભવ રસમાં આઠે પ્રહર પૂર્ણ-મગ્ન થઈ એજ પાઠ ભણ્યા કરે છે. ”

હું પ્રવાસી, વળી તેને માટે લખે છે કે, જેમ હાથની ચપટી અથવા ચીપીયા વડે નાની વસ્તુ પકડી લેવાય છે, તેમ જે પારકા ગુણને ચુટી લે છે, જે વિકૃતિ એટલે પરનિદા સાંભળવાને પોતાના કાન બંધ કરી રાખે છે, જેનું ચિત્ત સરળ અને નિષ્કપટી છે, જે અહંકાર લાગ્યા વિના કોમળ વચન બોલે છે, જે કામ ક્રોધાદિક વિકાર વિના સૌમ્યદૃષ્ટિ રાખે છે, જે મીઠુના ઘડા જેવું કોમળ હૃદય રાખે છે, જે પોતાના અલક્ષ સમાધિ સ્વરૂપને સાધવાને સુમતિને ભગ્ન રાખે છે, જેને અયોગી અવસ્થામાં પરમ સમાધિ થઈ ગઈ છે. અને જેનું હૃદય તે સમાધિ સાધવાને તત્પર રહે છે, તે પુરૂષ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની કહેવાય છે. તેવા પુરૂષો પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરનાર, પવિત્ર અને આત્મારામમાં આઠે પ્રહર મગ્ન થઈ એજ પાઠ પઢ્યા કરે છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, આ આત્મા એવો જ્ઞાની ક્યારે બનશે ?

જ્ઞાનવિલાસ—જ્યારે પૂર્વના પુણ્યનો ઉદય થશે, ત્યારે તારો આત્મા તેવોજ જ્ઞાની બની જશે. ભદ્ર, ધીરજ રાખ. આ તારો તત્ત્વ ભૂમિનો પ્રવાસ તારા આત્માને આત્મિક ઉન્નતિમાં લઈ જશે. તે વખતે તે ખરેખરા રસિક ભાવને પ્રાપ્ત કરશે.

પ્રવાસી—મહાશય, વળી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય દશામાં રસ શેનો હોય ? કે જેથી રસિક થવાય ?

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, તું અહીં ક્યો રસ સમજે છે ?

પ્રવાસી—હું શ્રંગાર વિગેરે રસ સમજું છું, કારણકે, સં-સારમાં તેવા રસને અનુભવનાર હોય, તે રસિક કહેવાય છે.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, તારા સમજવામાં શેર છે. અહીં તો સમાધિરસનો રસિક કહેા છે. એ રસ લૌકિકરસથી જૂદા છે, અને તે રસિકનો આનંદ પણ અવર્ણનીય છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, કૃપા કરી તે રસ સમજવો. કે જેથી સમાધિરસના ઉત્તમ આનંદનો અનુભવ થઈ શકે.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, એક જૈન કવિએ સમાધિસ્વરૂપનું વર્ણન કરી તેના રસિકની સ્થિતિ દર્શાવી છે, તે કવિતા સાંભળઃ—

દોહરા.

“ રામ રસિક અરુ રામરસ, કહન સુનનકો દોહ,
જબ સમાધિ પરગટ જઇ, તબ દુવિધા નહિ કોઇ. ॥ ૧ ॥
નંદન વંદન છુતિ કરન, શ્રવન ચિંતવન જાપ;
પદન પદાવન ઉપદિશન, बहु विध क्रिया कलाप. ॥ ૨ ॥
શુષ્કાતમ અનુજૌ જહાં, સુજાચાર તિહિ નાંહિ;
કરમ કરમ મારગ વિષે, શિવમારગ શિવમાંહિ.” ॥ ૩ ॥

ભદ્ર, આજ કવિતાના આશયમાં સમાધિસ્વરૂપ અને તેની રસિકતા રહેલી છે. તે સાંભળઃ—

“ આત્મારામ—આત્માને વિષે આરામ કરનાર જીવ રસિક છે, એટલે રસનો લોકતા છે, અને રામ એટલે રમવું, તે રસરૂપ છે. તે રસ કહેવાને અને સાંભળવાને એમ—એ પ્રકારે છે, પણ જ્યારે સમાધિ પ્રગટ થાય, ત્યારે તે એ પ્રકાર રહેતા નથી, રસિક અને રસ—બન્ને એકજ થઈ જાય છે.” ૧

“ એવી રસિક અવસ્થાને ધારણ કરનાર આત્મા આ પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે—તે આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે, વંદન—પ્રણામ કરે છે અને

વિવિધ ગુણની સ્તુતિ કરે છે. એવાજ ગુણને સાંભળી એનું જ ચિંતન કરે છે, એનોજ જપ જપે છે અને એનેજ ભક્ત છે તથા ભક્તિ છે—એ રીતે રસિક અવસ્થામાં વિવિધ ભક્તની ક્રિયાઓ થાય છે.” ૨

ઉપર કહેલી એ ક્રિયાઓ કરતાં જ્યારે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે શુભાચાર છુટી જાય છે, કૃતકૃત્ય થઈ અધોગી દશામાં રહે છે, અને જે કર્મ છે, તે કર્મમાર્ગમાંજ રહે છે એટલે તે કર્મ સંસારના માર્ગને વિષે રહે છે. કારણકે શુભકર્મ પણ સંસારમાર્ગમાં છે અને શિવમાર્ગ તે શિવમાં છે અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને વિષેજ છે.” ૩

પ્રવાસીએ પ્રસન્નતાથી જણાવ્યું, મહાશયવર્ધ, આપે જે રસિક શબ્દને માટે મને સમજૂતી આપી, તે મને મહોપકારી થઈ પડી છે. સંસારમાર્ગમાંજ રસિકશબ્દની પ્રવૃત્તિ મારા જાણવામાં આવી હતી પણ શિવમાર્ગમાં તે શબ્દની પ્રવૃત્તિ મારા જાણવામાં ન હતી, આજે તે જાણી મને અદ્ભુત આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે, હવે ખીજે કાંઈ બોધ આપવા કૃપા કરો. આ મારો નવમી ભૂમિકાનો પ્રવાસ સફળ થાય તેવી તાત્ત્વિક વાર્તા કરી મારા દ્વંદ્વને આનંદમય કરી દો.

જ્ઞાનવિદ્યાસે—પ્રેમપૂર્વક જણાવ્યું, ભદ્ર, હવે તારી રી જિજ્ઞાસા છે? તે સ્પષ્ટતાથી જણાવ. તેમજ તારી મનોવૃત્તિમાં જે શંકા હોય, તે પ્રગટ કર.

પ્રવાસી—મહેશ્વર, મહાનુભાવ, આપના વચનોએ મારી શંકાને પરાસ્ત કરી દીધી છે, તથાપિ આપના ઉપદેશના પ્રવાહમાં જે શંકા ઉત્પન્ન થશે, તો હું આપની સમક્ષ જણાવીશ. હવે કૃપા કરી ઉપદેશનો પ્રવાહ પ્રવર્તાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, સાંભળ આ જગતમાં જ્ઞાન એ ઉત્તમ વસ્તુ છે, તેના જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ ઉત્તમ નથી. એ દિવ્ય વસ્તુ માણસને મોક્ષના મહેલ સુધી દારી જાય છે, એવી દિવ્ય વસ્તુ જ્ઞાનની પ્રતિકૂળ એક બીજી એવી વસ્તુ છે કે, જેનાથી દરેક ભવ્ય પ્રાણીએ સર્વદા ચેતીને ચાલવાનું છે.

પ્રવાસી—મહાશય, એ જ્ઞાનની પ્રતિકૂળ વસ્તુ કઈ? તે કૃપા કરી જણાવો.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, આ જગતમાં અભિમાન એ જ્ઞાનની પ્રતિકૂળ વસ્તુ છે. અભિમાનને લઈને માણસ જ્ઞાનનો સંપાદક થતો નથી. અભિમાની અને જ્ઞાની એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. અભિમાની અને જ્ઞાનીને માટે આર્હત શાસ્ત્રમાં ઘણું કહેલું છે, તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે, જેમ પર્વત ઉપર ચડેલો માણસ પર્વતની તલેટીમાં રહેલા માણસને નાનો દેખે છે, અને તલાટીપર રહેલો માણસ તે પર્વતપર ચડેલા માણસને નાનો દેખે છે, પછી જ્યારે તેઓ બંને મળે છે, ત્યારે તેમનો પરસ્પર ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે, તેવી રીતે અભિમાની પુરુષ બીજાને નાના જુદા છે, અને તુચ્છ જાણે છે અને બીજા પુરુષો તે અભિમાની પુરુષને તુચ્છ લેખે છે—એમ અરસપરસ તેમના વિચારમાં વિષમતા રહે છે, જ્યારે તેઓના દૃઢ્યમાં જ્ઞાન જાગૃત થાય છે, ત્યારે તેઓ બંનેના દૃઢ્યમાંથી વિષમતા દૂર થઈ જાય છે. અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રવાસીએ પ્રશ્ન કર્યો—મહાશય, આપે આપેલા દૃષ્ટાંતથી અભિમાની અને જ્ઞાનીની સ્થિતિ મારા સમજવામાં આવી છે, પણ હવે તે અભિમાની અને જ્ઞાની બંનેના જુદાં જુદાં લક્ષણો કહી સંભળાવો કે જે ઉપરથી અભિમાની અને જ્ઞાની જીવ જોળખી શકાય.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, પ્રથમ અભિમાની જીવનાં લક્ષણો કહું, તે સાંભળ:—

જે કર્મનો બંધ કરે છે, દ્વેષને ગુણ જાણે છે, ગુણનો મર્મ જાણતો નથી, અન્યાય તથા અધર્મની રીત મહણ કરી રાખે છે, ચિત્તમાં નરમાસ તથા દયાના પરિણામ રાખતો નથી. દ્વેષના તાપથી ગરમ રહે છે, જ્ઞાનદષ્ટિ ન હોવાથી ચર્મદષ્ટિથી જુવે છે, વિકટ આસન બાંધી બેસે છે, મોઢેથી મિત વચન બોલે છે, આડંબરથી મૈત્ર્ય ધરી રહે છે, કોઈ જ્ઞાની જાણી તેને માથું નમાવે, ત્યારે તે ગંભીરતા ધારણ કરે છે, જૂઠા જૂઠા ડાળ કરી બેસે છે, અને નવા નવા વેષ રાખે છે—એવો અભિમાની જીવ આ માયાની જાળમાં ફસાઈ ફરતો ફરે છે. તેવા જીવનું જીવન નકામું થાય છે અને આ સંસારમાં તે અનેક જાતની વિપત્તિનું પાત્ર બને છે. હું ભદ્ર, એવા અભિમાની જીવનું જીવન ચિઠ્ઠાપાત્ર બની જાય છે અને આ લોક તથા પરલોકથી ભ્રષ્ટ થઈ તે નારકીની મહાવેદનાનો અનુભવી થાય છે. મારે એવું નહાઈ અભિમાન રાખવું ન જોઈએ.

પ્રવાસી—મહાત્મા, આ સંસારમાં મારા આત્માની સ્થિતિ એવા જીવન ઉપર થાય નહીં, એજ મારી ઇચ્છા છે. હવે જ્ઞાની-જીવની સ્થિતિ કહી સંભળાવો કે જેથી પૂર્વની અભિમાનીની સ્થિતિ સાંભળી ખિન્ન થયેલા મારા આત્માને આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, સાંભળ.

સચ્ચૈયા.

“ધીરકે ધરૈયા જવનીરકે તરૈયા,

જયજીરકે હરૈયા વરવીર જ્યોં હમહે હૈ;

મારકે મરૈયા સુવિચારકે કરૈયા,
 સુખદારકે ઢરૈયા ગુનલોસોં લહલહ હૈ;
 રૂપકે રિઝૈયા, સર્વનૈકે સમુઝૈયા,
 સર્વહીકે લઘુજૈયા સર્વકે કુબોલ સહે હૈ;
 વામકે વમૈયા હુઃસ્વદામકે દમૈયા,
 એસે રામકે રમૈયા નર જ્ઞાની જીવ કહે હૈ.” ॥૧॥

પ્રવાસી—વાહુ, વિદાસવાહુ! આવા જ્ઞાની જીવની સ્થિતિજ
 આ જગતમાં કૃતાર્થ છે. મહાશય, તેની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે,
 તથાપિ આપની વાણીને સાંભળવાની ઇચ્છાથી તે વ્યાખ્યા કરવા-
 ની મારી પ્રાર્થના છે.

જ્ઞાનવિદાસ—ભદ્ર, સાંભળ.

“ ધીરજને ધારણ કરનાર, સંસાર સાગરને તરનાર, ભવની ભી-
 ડને હરનાર, મોટા શૂરવીરની જેમ પોતાને સહાય આપવામાં ઉમં-
 ગી રહેનાર, કદર્પને મારનાર, શુભ વિચાર વિચારનાર, સુખ સમા-
 ધિના ઢાળામાં ઢળનાર, આત્માના ગુણના અંશમાં મગ્ન રહેનાર,
 આત્મરૂપને રીઝવનાર, સર્વ નયના સારને સમજનાર, નિરહંકારી-
 પણે સર્વથી લઘુ થઈ વર્તનાર, ક્ષમાવંત થઈ સર્વના દુર્વચન સહ-
 ન કરનાર, વનિતાના સંગને છોડનાર, અને દુઃખની પરંપરાને દમ-
 નાર એવા આત્મારામને વિષે રમનારો મનુષ્ય જ્ઞાનીજીવ કહે-
 વાય છે.”

મિત્ર પ્રવાસી, એ જ્ઞાનીજીવ શુદ્ધ સમકિતી થાય છે. તેના-
 માં વીતરાગપણું પ્રકાશી નીકળે છે એટલે પછી તેનામાં પ્રમાદની
 ક્રિયા પ્રવર્તી શકતી નથી; તે નિર્વિકલ્પ પદનો અનુભવ કરે છે.

પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે અને ત્રણ યોગને સ્થિર કરે છે, તેને નવીન કર્મનો બંધ થતો નથી. તેનામાં રાગ, દ્વેષ, રસ મોહ પ્રગટ થતાં નથી. તેને મોક્ષના સુખનો પ્રારંભ થાય છે. પછી જેમ જેમ તેની આત્મિકસ્થિતિ સુધરતી જાય છે, તેમ તેમ તેનામાં ગુણાવળી વધતી જાય છે. તેને પૂર્વના કર્મબંધનો ઉદય થતો નથી. પુણ્ય પાપના ભેદનો વિચાર આવતો નથી, સાધુના સત્યાવીશ ગુણો દ્રવ્ય તથા ભાવપણે નિર્મળ ધારાએ તેનામાં વહ્યા કરે છે, અને તેનામાં જ્ઞાનના વિવિધ પ્રકારો વિસ્તારથી વધતા જાય છે.

હું પ્રવાસી, જ્યારે તે જ્ઞાનીશુભ આવી સ્થિતિએ પોહોંચે, તો પછી તેના હૃદયમાં આત્માને ઓળખવાની દ્વિવિધા કેમ રહે ? એજ અવસ્થામાં જે મુનિરાજ ક્ષેપકશ્રેણી ઉપર ચઢી ઉર્ધ્વ મુખ થઈ જાય છે, તેને તો કેવળી ભગવાન જાણવા.

મિત્ર પ્રવાસી, એવી રીતે ઉત્તમ સ્થિતિએ આવેલો જ્ઞાની શુભ જે અવસ્થા સૂધી પહોંચે છે, તે અવસ્થા અવર્ણનીય છે, તેનો મહિમા વાણીની અગોચર છે. તેનું નામ મોક્ષ પદાર્થ છે અને તેની પ્રાપ્તિનું સ્થાન આ નવમી ભૂમિકા છે. મોક્ષતત્ત્વનું સ્વરૂપ આ ભૂમિકામાંજ પ્રગટ થાય છે. તે સ્વરૂપનો કંમ કેવો ઉત્તમ છે ? તેને માટે કવિ નીચેની કવિતાથી કવે છે:—

છપ્પય છંદ.

“જયો શુદ્ધ ઝંકુર, ગયો મિથ્યાત્વ મૂલનશિ,
ક્રમ ક્રમ હોત જદોત, સહજ જિમ શુક્લપદ્મ શશિ;
કેવલરૂપ પ્રકાશિ, જાસિ સુખરાશિ ધરમ ધ્રુવ,
કરિ પુરન તિથિ આઠ, ત્યાગિ ગતજાવ પરમ હુવ;

રૂઢિવિધિ અનન્ય પ્રજ્ઞતા ધરત, પ્રગટી બુંદ સાગરજયો,
અવિચલ અરવંદ અનન્ય અરવ્ય, જીવ દરબ જગમહિજયો.” ॥ ૧ ॥

“ન્યારે શુદ્ધતાનો અંકુર પ્રગટ થાય છે, ત્યારે મિથ્યાત્વ મૂલ-
થી નાશ પામી જાય છે. તે વખતે શુદ્ધપક્ષના ચંદ્રની જેમ અનુ-
ક્રમે આત્માનો ઉદ્ધોત થતાં કેવળ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. તે કાળે
આત્માનો નિશ્ચય સુખ સમૂહ ભાસમાન થાય છે. તે પછી
આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિ પૂર્ણ કરી મનુષ્ય ગતિનો ભાવ છોડી તે
પરમાત્મારૂપે થઈ જાય છે. એથી તે અનન્યપ્રભુતા એટલે સ-
ર્વથી શ્રેષ્ઠતા ધારણ કરે છે. જેમ જળના બુદ્ધિદ મળીને સમુદ્ર
થાય છે તેમ આત્મા ગુણ ક્રમે ક્રમે ગુણના અંશ પ્રગટ કરતો
પૂર્ણ પ્રકાશમાન થાય છે. તે પછી એ જીવ દ્રવ્ય અવિચળ,
અભય અને અક્ષય થઈ આ જગતમાં જયવંત થાય છે.”

હું પ્રવાસી, આર્થી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા આત્માના અષ્ટ-
કર્મનો નાશ થઈ જતાં પછી તેનામાં અષ્ટગુણનો પ્રકાશ થાય
છે. તે આ પ્રમાણે પ્રથમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો નાશ થવાથી
સર્વ લોકલોકમાં રહેલી વસ્તુ જણાઈ આવે છે એટલે કેવળ જ્ઞા-
નનો પ્રકાશ થાય છે. દર્શનાવરણીય કર્મનો નાશ થવાથી લોકા-
લોકના ભાવ સામાન્યપણે જોઈ શકાય છે એટલે કેવળ દર્શનગુણ
પ્રગટ થાય છે. વેદનીય કર્મનો નાશ થવાથી નિરાબાધ રસ ઉપ-
જે એટલે આત્મા બાધપણથી મુક્ત થતાં અબાધપણે અનંત સુખ-
રૂપ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. મોહનીય કર્મનો નાશ થવાથી શુદ્ધ ચા-
રિત્ર પ્રગટ થાય છે એટલે યથાખ્યાત ચારિત્રનો સ્પષ્ટ ગુણ પ્રાપ્ત
થાય છે. આયુઃકર્મનો નાશ થવાથી અવગાહનાદિ સાદિ અનંત
સ્થિતિ થાય છે. નામકર્મ ક્ષય થવાથી જીવનું અમૂર્તિકપાણું એ-
ટલે શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપજે છે, ગોત્રકર્મનો નાશ થવાથી અગુરુ લઘુ-

ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે એથી જીવમાં ગુરૂપણું તથા લઘુપણું રહેતું નથી. અને અનંતરાય કર્મનો નાશ થવાથી અનંતબળ અનંત-વીર્યપણાનો ગુણ ઉપજે છે. એ આઠ ગુણ કર્મનો ક્ષય થવાથી આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનવિલાસના આવા વચન સાંભળી પ્રવાસીને અત્યંત આત્મિક આનંદ ઉત્પન્ન થઈ આવ્યો. તે વખતે તેણે પોતાના નેત્ર મીચી આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કર્યું અને જ્ઞાનવિલાસે વર્ણવેલા જ્ઞાની તથા તેના આત્માના સ્વરૂપનું અને સ્થિતિનું સારી રીતે મનન કર્યું.

ક્ષણવાર પછી પ્રવાસી જાગૃત થયો અને તેણે ઉઠીને જ્ઞાનવિલાસના ચરણમાં ઠંડવત્ પ્રણામ કર્યો. જ્ઞાનવિલાસે તેને આ લિંગન કરી બેઠો કર્યો અને મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી કહ્યું, ભદ્ર, તારા કલ્યાણનો માર્ગ પ્રગટ થયો છે. તારી મુસાફરીનો અંત તારા આત્મિક ઉદયને સાતુકૂળ થયો છે. હવે હું મારા સ્વરૂપને અંતર્ધાન કરવા ઈચ્છું છું. ભદ્ર, તું મોક્ષગામી થા અને શુદ્ધ કિયાતું આચરણ કરી આત્મિક ઉદયનો અનુગામી થા.

પ્રવાસી અંજળી જોડી બોલ્યો—મહાનુભાવ, આપ સર્વદા મારી સાનિધ્યમાં રહો. આપના અંતર્ધાન થવાથી મારી શી ગતિ થાય? હું આપનોજ આશ્રિત છું, અને જ્ઞાનનો વિલાસી થવાને સર્વદા ઉત્સુક છું.

જ્ઞાનવિલાસ—પ્રેમી મિત્ર, અધીર થા નહીં. હું તારાથી સર્વ રીતે અંતર્હિત થતો નથી. માફ મૂળ સ્વરૂપ તારાથી ભિન્ન નથી. મારા સ્વરૂપની પૂર્ણ છાયા તારા હૃદય ઉપરજ છે. મેં તને મારો કર્યો છે. જેમ તું મારે શરણ છે, તેમ હું પણ તારેજ શરણ છું. તું અહીંથી થોડે દૂર જઈશ, ત્યાં તને વિશુદ્ધિદ્વારના દર્શન થશે. એ વિશુદ્ધિદ્વાર તને સમાધિ સાથે મેળાપ કરાવશે. પછી

તું તારા પ્રવાસને સારી રીતે સફળ કરીશ અને તારા નિર્ભળ આત્માનો સઘ ઉદ્ધાર કરીશ. આટલું કહેતાંજ જ્ઞાનવિલાસ અંતર્ધાન થઇ ગયો. પ્રવાસી તેના પવિત્ર દર્શનને માટે ચારે તરફ જોવા લાગ્યો, પણ કોઈ સ્થળે એ પવિત્ર પ્રતિમાની છાયા જોવામાં આવી નહીં.

જ્ઞાન વિલાસના ચૈતન્ય સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતો અને તેની ઉપદેશવાણીનું મનન કરતો પ્રવાસી આગળ ચાલ્યો, ત્યાં એક સુંદર વાટિકા જોવામાં આવી. તે વાટિકાની અંદર કુદતી અદ્ભુત રચનાનું અવલોકન કરતો પ્રવાસી આગળ ચાલ્યો ત્યાં એક સુંદર મેહુલ જોવામાં આવ્યો. મેહુલની આસપાસ વિવિધ વૃક્ષો અને કુસુમિત લતાઓ આવેલી હતી. તે મંદિરની પાસે આવી પ્રવાસીએ જોયું, ત્યાં મેહુલના મુખ્યદ્વાર ઉપર નીચેની વર્ણમાળા જોવામાં આવી.

ૐ— “ મુક્તિ મંડપ ” —ૐ

આ વર્ણમાળા વાંચી પ્રવાસી વિચારમાં પડ્યો. “ અહિં મુક્તિ મંડપ ક્યાંથી હોય? શું મારા આત્માનો મોક્ષ અહિં થવાનો? શું હું મારા પ્રવાસનું ફક્ત તત્કાલ પામ્યો? ” આ પ્રમાણે પ્રવાસી ચિંતન કરતો હતો, ત્યાં નીચે પ્રમાણે મધુર ધ્વનિ પ્રગટ થયો.

સવૈયા.

“કામકો કરતા હૈ જોગનિકો જોગતા હૈ,
જાકી પ્રજ્ઞતામેં એસો કથન અહિત હૈ;
જામેં એક इंद्रियादि पंचधी कयन नांहि,
सदा निरदोष बंध मोक्षसों रहित हૈ;

જ્ઞાનકો સમૂહ જ્ઞાન ગમ્ય હૈ સુજાઝ જાકો,
 લોક વ્યાપી લોકાતીત લોકમેં મહિત હૈ;
 શુદ્ધ વંશ શુદ્ધ ચૈતનાકે રસ અંશ જયો,
 એસો હંસ પરમ પુનિતતા સહિત હૈ.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતા શ્રવણ કરી તથાપિ તેનો શુદ્ધ ભાવાર્થ પ્રવા-
 સીના પ્રેમી હૃદયમાં ઉતર્યો નહીં, એટલે તે ઉંડા વિચારમાં પડ્યો—
 તેવામાં તો પાછો અદૃશ્ય ધ્વનિ પ્રગટ થયો.

“જેની પ્રભુતામાં કર્મનું કર્તાપણું અને સુખદુઃખનું ભોક્તા-
 પણું વ્યવહારમાં કહેવાય છે, તે અહિત છે, વળી જેની પ્રભુતામાં
 એકેન્દ્રિય પ્રમુખ પાંચ ભેદનું કથન પણ અહિતકારી છે—અર્થાત્
 સત્ય નથી. કારણકે, જે સદા નિર્દોષ છે. તેના નિશ્ચય સ્વભા-
 વમાં અંધ નથી અને ભોક્ષ પણ નથી.—અહીં શંકા થશે કે, અંધ
 ભોક્ષ વગરનો એ પદાર્થ શો હશે—એ કેવું દ્રવ્ય હશે? તેના ઉત્તરમાં
 કહેવાનું કે, એ પદાર્થ તે જ્ઞાનનો સમૂહ તેજઃપુંજ છે. તેના સ્વ-
 ભાવ જ્ઞાનગમ્ય છે—એટલે જ્ઞાનવડે જાણવામાં આવે તેવો છે. તે આ
 લોકમાં સઘળે સ્થળે વ્યાપી રહ્યો છે, તે ક્ષેત્ર લોકથી અતીત છે,
 લોકમાં ઉપાદેય છે, તે અનાદિકાલનો આદ્યો આવે છે, તેનો શુદ્ધ
 અવતંસ છે, તે શુદ્ધ ચેતનાના રસ પ્રદેશથી ભરપૂર છે, અને
 તે હંસ છે એટલે પરમ પુનિતતા સહિત—ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધતા સહિત છે.”

આ પ્રમાણે આખ્યાનો ઉદ્દગાર સમાપ્ત થયો, તે સાંભલતાંજ
 પ્રવાસીના હૃદયમાં આભાસ થઈ આવ્યો કે, આ ઉદ્દગાર ઉપ-
 રથી સૂચના થાય છે કે, આ વિશુદ્ધિનું દ્વાર છે. અને તેના દ્વાર-
 માંજ પ્રથમ આ મુક્તિમંડપ આવ્યો છે. અહીંથી મારો આત્મા
 મુક્તિ મંડપમાં પ્રવેશ કરે છે. હવે મને અલૌકિક આત્મિક આનંદ

પ્રાપ્ત થશે. હું જીવનની મુક્તદશામાં પ્રવેશ કરું છું. હવે મારા સર્વ અંતરાય દૂર થઈ જાયો. આવું ચિંતવી પ્રવાસીએ અંદર પ્રવેશ કરવા માંડ્યો ત્યાં એક દિવ્યરૂપ દ્વારપાળ નીચેની કવિતા બોલ્યો:—

દોહરા.

“ જો નિહચે નિરમલ સદા, આદિ મધ્ય અરુ અંત;
સો ચિદ્રૂપ મહા કવિ, જગતમાંહિ જયવંત. ” ॥ ૧ ॥

“ જે નિશ્ચય સ્વરૂપમાં સદા નિર્મળ છે. અને આદિ, મધ્ય અને અંત અવસ્થામાં જે એક રૂપ છે, તે તેજ ચિદ્રૂપ છે. તેની મહા કવિ સ્તુતિ કરે છે કે, એવા પરમાત્મા જગતમાં જયવંત થાયો.”

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી ઉભો રહ્યો તે વખતે દ્વારપાળે તેને પ્રશ્ન કર્યો, હું મુક્તિગામી જીવ, મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા પછી તું આ મંડપમાં પ્રવેશ કરજે.

પ્રવાસી—ભદ્ર, તમારો શો પ્રશ્ન છે ? તે જણાવો. હું તેના યથા મતિ ઉત્તર આપીશ.

દ્વારપાળ—મારો એક પ્રશ્ન નથી. ઘણા પ્રશ્નો છે, તેઓનો એકી સાથે ઉત્તર આપવો પડશે, તે ઉત્તર આપ્યા શિવાય આ મંડપમાં પ્રવેશ નહીં થાય.

પ્રવાસી—ખુશીથી ઘણા પ્રશ્ન કરો. હું આ મારા પ્રવાસના પ્રભાવથી બધા પ્રશ્નોના યથામતિ ઉત્તર આપીશ.

દ્વારપાળ—આર્હત શાસ્ત્રમાં કર્મના બે સ્વરૂપ કહ્યાં છે એક પુદ્ગલમય પિંડરૂપ દ્રવ્ય કર્મ અને બીજું ચિદ્રૂપ ભાવ કર્મ. તેમાં દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા જીવ ત્રણે કાળે નથી, ત્યારે ભાવકર્મનો કર્તા કોણ છે ? અને કર્મકળનો ભોક્તા કોણ છે ? પુદ્ગલ કર્તા ભોક્તા છે કે આત્મા

કર્તાભોક્તા છે ? અથવા પુદ્ગલ અને આત્માનો સંયોગ તેના કર્તાભોક્તા છે ?

દ્વારપાળના મુખથી આવા પ્રશ્નો સાંભળી પ્રવાસી વિચારમાં પડ્યો. ક્ષણવાર વિચાર્યું, ત્યાં તેના હૃદયમાં પેલા જ્ઞાનવિદ્યાસે પ્રકાશ કર્યો એટલે તેનામાં સમાધાન કરવાની શક્તિ સ્ફુરણાયમાન થઈ આવી.

પ્રવાસી—ભદ્ર, ક્રિયા એક હોય અને તેના કર્તા બે થાય, એવી વાત જૈનશાસ્ત્રમાં હોયજ નહીં. તેમ વળી ક્રિયા બીજાની છે અને કર્તા બીજો છે. એ વાત પણ અધ્યતિ છે. એટલે પુદ્ગલની ક્રિયા જીવ ન કરે અને જીવની ક્રિયા પુદ્ગલ ન કરે. તેમજ કરે એક અને તેનું ફળ ભોગવનાર બીજો હોય એવું પણ બને નહીં. એટલે પુદ્ગલની ક્રિયાનું ફળ જીવ ભોગવે નહીં, કારણ કે, જે કર્તા હોય તેજ ભોક્તા હોય છે, જે કર્મ કરે તેજ ભોગવે.

વળી જે ભાવકર્મ છે તે સ્વયંસિદ્ધ નથી, તેથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, જગતની ક્રિયા જે ગમનાગમન, તેને કરનાર તે ભાવ કર્મનો કર્તા જગતવાસી જીવ છે. તેથી જીવજ કર્તા અને જીવજ ભોક્તા છે. જીવની ચળવિચળતાથી ભાવકર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ભાવકર્મજીવ જીવની ચાલ છે. એ ભાવકર્મને પુદ્ગલ કરી શકતા નથી તેમ ભોગવી શકતા પણ નથી, તેને માટે મિથ્યાત્વીઓ જૂદી જૂદી કલ્પના કરે છે, તે સર્વ રીતે મિથ્યા છે. સ્યાદ્વાદવાદી તો તેને માટે કહે છે કે, જે મિથ્યાત્વી જીવ છે, તે અજ્ઞાનપણાથી કર્તા છે અને ભોક્તા છે, અને જે સમકિતી જીવ છે, તે નિશ્ચયથી કર્તા નથી અને ભોક્તા પણ નથી. જ્યાંસુધી જીવ મિથ્યામતિ અહંબુદ્ધિમાં છે, ત્યાંસુધી તે જીવ કર્મનો કર્તા છે અને જ્યારે તેનામાં સુમતિ પ્રગટે છે, ત્યારે તે સદા અકર્તા છે, જેને

પોતાના ઘટમાં પોતાનો જ્ઞાયક સ્વભાવ જગત થાય ત્યારથી તે આ જગતની જાળથી નિરાલો થાય છે અને તે અર્થ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં આ સંસારને લાવી મૂકે છે.

સંસારીના મુખથી આવા સમાધાનના શબ્દો સાંભળી તે દિવ્ય દ્વારપાળ ઘણાજ પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં પ્રતીતિ થઈ કે, આ પ્રવાસી ખરેખરે અધિકારી છે. આ પુરૂષ મોક્ષપદને યોગ્ય છે અને આ મુક્તિમંડપમાં પ્રવેશ કરવાને પાત્ર છે. આવું વિચારી દ્વારપાળે પ્રસન્નતાથી પ્રવાસીને કહ્યું, ભદ્ર, તમે સર્વ રીતે અધિકારી છો. તમારાં વચનોએ મારા પ્રશ્નનું અચ્છું સમાધાન કર્યું છે. તમારી વાણીમાં ઓધનો રસિક પ્રવાહ છુટે છે, તમારી બુદ્ધિ ઓધામૃતનો સ્વાદ આખનારી થઈ છે. જે કે મને આ મનોહર મંડપમાં પ્રવેશ કરવાની તમારી યોગ્યતા લાગી છે, તથાપિ મારા હૃદયને આનંદ આપવાને માટે મારે તમને બીજા પ્રશ્નો પૂછવાના છે, તેનો ઉત્તર આપવાની કૃપા કરજો.

પ્રવાસી મંદહાસ્ય કરી બોલ્યો—ભદ્ર, તમે મારી ઉપર પ્રસન્ન થયા છો. એ જાણી મને અતિ સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. તમારા હૃદયની પ્રસન્નતાએ મને તમારી સાથે વાર્તાલાપ કરવાને પ્રોત્સાહિત કર્યો છે. જે ઈચ્છા હોય તે ખુશીથી પુછો. હું યથામતિ ઉત્તર આપવા પ્રયાસ કરીશ.

દ્વારપાળ—ભદ્ર, અનેકાંતમતનો મહિમા કેવો છે ? અને તેની સર્વથી ઉત્કૃષ્ટતા શી રીતે છે ? તે કહી બતાવો.

પ્રવાસી હૃદયમાં વિચારવા લાગ્યો, ત્યાં તેના હૃદયમાં જ્ઞાનવિલાસનો પ્રકાશ થતાં તે નીચેની કવિતા બોલ્યો:—

કવિત,

“કેડ કહે જીવ ઝિનજંગુર, કેડ કહે કરમ કરતાર;
કેડ કરમ રહિત નિતજંપહિ, નય અનંત નાના પરકાર.

જે એકંત ગ્રહૈ તે મૂરખ, પંક્તિ અનેકાંતપચધાર ;
જેસે જિન્ન જિન્ન મુગતાગન, ગુનસો ગહત કહાવે હાર. ॥ ૧ ॥

દોહા

જયા સૂત સંગ્રહ વિના, મુક્તમાલ નહિ હોઈ ;
તથા સ્યાદ્વાદી વિના, મોલ ન સાધે કોઈ.” ॥ ૧ ॥

દ્વારપાલ—વાહ ! વાણી વાહ ! હવે તેની સાથે જે તેને
ગદ્યમાં કરી સમજાવો.

પ્રવાસી—“કોઈ મતવાળા (બૌદ્ધ) જીવને ક્ષણ ભંગુર કહે
છે, કોઈ (મીમાંસક) કર્મને કર્તા માને છે, કોઈ (સાંખ્યવાળા)
જીવને સદા કર્મરહિત કહે છે, અને કોઈ જીવને નાના પ્રકારે કહે
છે. તેમાં જે એકાંત પક્ષ ગ્રહી રહે છે, તેઓ ખરેખરા મૂર્ખ છે.
અને જે અનેકાંતમત સ્વીકારે છે, તેઓ પંડિત છે. જેમ એક મા-
તીની માળામાં માતીના સમુદાય પોતપોતાની સત્તામાં જૂદા જૂદા
છે પણ તે સૂત્રમાં પરોવ્યાથી તે સર્વાતું દ્વાર એવું એક નામ પડે
છે, તેવીજ રીતે અનેકાંતમત છે. જેમ સૂત્રના સંગ વિના માતીની
માળા બનતી નથી, તેમ સ્યાદ્વાદમત ધારણ કર્યા વિના મોક્ષ સિદ્ધ
થતો નથી.”

દ્વારપાળ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો—ભદ્ર, તમારું કહેલું યથાર્થ
છે. પણ તે મતભેદ થવાતું શું કારણ છે ? તે જણાવો.

પ્રવાસી—મને તો તેનું કારણ પાંચનય લાગે છે. તે નયને
લઘને કોઈ વસ્તુ સ્વભાવ માને છે, કોઈ પૂર્વ કર્મના ઉદય માને
છે, કોઈ નિશ્ચય માને છે, કોઈ ઉદય માને છે, અને કોઈ કાળમાને
છે. તેમાં પક્ષપાત કરી જે એકાંત માને તે મિથ્યાત્વનો માર્ગ
કહેવાય છે.

જીવ વસ્તુતાએ એક છે અને તેના ગુણ અનેક છે. ૩૫ અનેક અને નામ અનેક છે. તે જીવ નિર્યોગ છે એટલે પરસંયોગ વિના પોતાના સ્વભાવમાં રહ્યા હોય તો શુદ્ધ છે. જૈમિનીય—મીમાંસકો તેને કર્મ કહે છે, શિવમતી અને વૈશેષિક તેને શિવ કહે છે, બૌદ્ધમતી તેને બુદ્ધ કહે છે, જૈની તેને જિન કહે છે. ન્યાયવાદી તેને કર્તા કહે છે. એવી રીતે પદ્ધર્શનવાળા તે શુદ્ધ જીવને કહેવામાં એક એકથી જૂદા પડે છે, પણ તેમાં જે વસ્તુનું સ્વરૂપ ઓળખે તેજ પ્રવીણ ગણાય છે.

ભદ્ર, તે દર્શનવાળાઓના કેવા કેવા આશય છે, તે સાંભળવા જેવા છે. વેદાંતીઓ જીવ વસ્તુને બ્રાહ્મ માની નિશ્ચય સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે. એટલે અદ્વૈતમત ધારણ કરે છે. મીમાંસકો યજ્ઞના કર્તા જીવને કર્મરૂપ માને છે અને ઉદિત થયેલા સંસ્કારને ગ્રહણ કરે છે. બૌદ્ધમતી જીવને બુદ્ધમાની ક્ષણભંગુરપણાથી તેનો સૂક્ષ્મ સ્વભાવ સાધે છે, તેથી વસ્તુના સ્વભાવનેજ કર્તા માને છે. શિવમતી વૈશેષિક તે જીવને કાળરૂપ માને છે અને શિવને કર્તા માને છે. નૈયાયિકો સોળ પદાર્થને પ્રમાણ ગણી શુદ્ધ જીવને જ કર્તા માને છે અને ઉદ્યમની ઉદ્દીરણમાં ચિત્તને આનંદમાં મગ્ન કરી રહે છે. એવી રીતે પાંચ દર્શનિઓ વસ્તુ સ્વભાવિક પાંચ નયના એક એક અંગ પોષે છે, એટલે એકાંત પક્ષને પોષે છે. પણ જે સ્યાદ્વાદમતનો માર્ગ છે, તે સર્વાંગી સર્વનય ગ્રહણ કરે છે. તેથી તેનો સર્વમાં વિજય થાય છે. કારણ કે, સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતમાં એવું માન્ય છે કે, એક દ્રવ્યમાં અનંત પર્યાય છે અને અનેક પર્યાયમાં એક દ્રવ્ય છે. એથી હરકોઈ વસ્તુ એકજ છે અથવા અનેક જ છે, એમ કહી શકાતું નથી. વ્યવહારમાં કર્તા છે અને નિશ્ચયમાં અકર્તા છે. વ્યવહારથી ભોક્તા અને નિશ્ચયથી અભોક્તા

છે. વ્યવહારથી ઉત્પત્તિ છે અને નિશ્ચયથી ઉત્પત્તિ નથી. વ્યવહારથી મરે છે અને નિશ્ચયથી અમર છે. વ્યવહારથી બોલે છે તથા વિચારે છે અને નિશ્ચયથી બોલે નહીં તથા વિચારે નહીં. નિશ્ચયથી ભોધનું સ્થાન છે અને વ્યવહારથી ભોધનો ધરનાર છે. આવો ચેતનાવાન ઇન્દ્રિય પુદ્ગલિક અચેતનની સંગતથી ઉલટ પાલટ થઈ રહ્યો છે. જાણે તે નરની બાજીનો ખેલ કરતો હોય, તેમ આ ખેલકમાં ખેલ્યા કરે છે. ભદ્ર, વળી આ પ્રસંગ એક વાત મારા દ્વંદ્વમાં સ્ફુરે છે કે, પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપ કર્મનો કર્તા અલક્ષ પુરૂષ આત્મા છે, એ વ્યવહારથી કહેવાય છે અને નિશ્ચયથી તો 'જેવું' જે દ્રવ્ય હોય, તેવું તેવું ભાવસ્વરૂપ હોય, તેથી પુદ્ગલ દ્રવ્યની ક્રિયા પુદ્ગલ વડેજ બને છે. તે છતાં જે વિપરીત ભાવ બુદ્ધિમાં ભાસે છે, તે વ્યવહારથી છે.

ભદ્ર, તેને મારે આપણા આર્હત વિદ્વાનો ઘણી સારી રીતે સમજાવે છે. આ જગતમાં જે ઘટપટ પ્રમુખ જોયપદાર્થ છે, તેનો જે આકાર છે, તે રૂપે આત્માનું જ્ઞાન પરિણમે છે, જે કે એ વાત પ્રમાણ ભૂત છે, તથાપિ જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનરૂપ કહેવાય, જોયરૂપ ન કહેવાય. અને જે જોયપદાર્થ છે, તે જ્ઞાનમાં પરિણમ્યો છે, તોપણ જોયરૂપજ કહેવાય છે. જ્ઞાનરૂપ ન કહેવાય, એવી અનાદિ કાળની મર્યાદા છે. વળી બીજી એવી પણ મર્યાદા છે કે, કોઈ વસ્તુ બીજી વસ્તુના સ્વભાવને ગ્રહણ કરે નહીં, તેમ જૂદા જૂદા સ્વભાવ પણ ધારણ કરે નહીં. આ જગતના સર્વ ભાવ અસહાય-પણે વર્તે છે. કોઈ કોઈનો સહાયકારી નથી. એટલે એક વસ્તુ બીજી વિલક્ષણ વસ્તુ સાથે મળતી નથી. આ જગતમાં જેટલી વસ્તુ છે, તેટલી વસ્તુને જીવ જાણી શકે છે—એટલે સર્વ જોય વસ્તુ જીવના જ્ઞાનમાં પરિણમે છે, તથાપિ જીવ સર્વ વસ્તુથી જૂદા-

જ રહે છે.

પ્રવાસીના મુખની આવી વાણી સાંભળી દ્વારપાલ આનંદ મમ થઈ ગયો. તેના સર્વ અંગ રોમાંચિત થઈ ગયા. તેણે અંજ-ળિ બેઠી પ્રવાસીને પ્રણામ કર્યો. મહાશય, તમે આ મુક્તિમંડ-પમાં પ્રવેશ કરવાને પૂર્ણ અધિકારી છો. તમે ખુશીથી તેમાં પ્રવે-શ કરો. પણ એ દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં નીચેની કવિતાનો જપ કરતાં જાઓ, એ કવિતા તમને સિદ્ધિમાર્ગની દર્શિકા થશે.

પ્રવાસી—ભદ્ર, મારા અહોભાગ્ય છે. એ કવિતા ગાઈ બતાવો.

પ્રવાસીના આવા વચન સાંભળી દ્વારપાળ નીચે પ્રમાણે કવિતા બોલ્યો—

સવૈયા.

“રાગ વિરોધ હદે તબક્ષોં,
જવક્ષોં યહ જીવ મૃષા મૃગ ધાવે;
જ્ઞાન જગ્યો જવ ચેતનકો,
તવ કર્મ દશા પરરૂપ કહાવે;
કર્મ વિદ્વેછિ કહેરે અનુજૌ તવ,
મોહ મિથ્યાત પ્રવેશ ન પાવે;
મોહ ગયે હપજે સુખ કેવલ,
સિદ્ધ જયો જગમાંહિ ન આવે.” ॥ ૧ ॥

દ્વારપાળે જેવી આ કવિતા કહી, તેવીજ પ્રવાસિએ પોતાના સ્મરણમાર્ગમાં ઝીલી લીધી અને ક્ષણવારમાં તો તેને તે કંઠ-

સ્થ થઇ ગઇ. પછી પ્રવાસીએ દ્વારપાળને કહ્યું કે, એ કવિતાની વ્યાખ્યા કરો તો મને અતિશય આનંદ થશે. દ્વારપાલે નમ્રતાથી કહ્યું, મહાશય, એ વ્યાખ્યા તો તમારા મુખથી થવી જોઇએ. કારણ કે, એ વ્યાખ્યા મારાથી કહી શકાય નહીં. એ અમારી મર્યાદા છે.

પ્રવાસીએ—ક્ષણવાર વિચારીને કહ્યું, ત્યારે સાંભળો, મહાનુભાવ જ્ઞાનવિદાસની કૃપાથી મારા હૃદયમાં એની વ્યાખ્યા સ્ફુરી આવી છે.

“જ્યાં સુધી આ જીવ મિથ્યાત્વના માર્ગમાં દોડે છે, ત્યાં સુધી તેનામાં રાગ દ્વેષનો ઉદય છે. અને તેથી તે સત્ય માર્ગને પામતો નથી. જ્યારે તેનામાં શુદ્ધ ચેતનવસ્તુનું સ્વરૂપ જાગૃત થાય છે, ત્યારે તેને કર્મની દશા પરરૂપે જણાય છે અને આત્મા તેનાથી જુદો જણાય છે. જ્યાં ચેતનનો અનુભવ થાય ત્યાં તેને સત્યાર્થપણે જાણવું હોવાથી કર્મની વિલક્ષણતા દેખાઈ આવે છે. એટલે પછી મોહરૂપ મિથ્યાત્વ પ્રવેશ કરી શકતું નથી. અને જ્યારે મોહનો અભાવ થાય એટલે મુખ્ય સમાધિમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે અને જીવ સિદ્ધ થાય છે. જે ફરીવાર આ જગતમાં આવતો નથી.”

પ્રવાસીના મુખથી આ વ્યાખ્યા સાંભળી દ્વારપાળ ખુશી ખુશી થઇ ગયો અને તેણે પ્રવાસીના ચરણમાં દંડવત પ્રણામ કર્યો. પછી તેણે પોતાની છડીથી મુક્તિમંડપનું દ્વાર ઉઘાડી તેમાં પ્રવાસીને પ્રવેશ કરાવ્યો.

ઉપરની કવિતાના પાઠને પઠન કરતો પ્રવાસી તે મંડપમાં આગળ ચાલ્યો, ત્યાં એક બીજો દિવ્ય પુરૂષ તેની આગળ આવી ઉભો રહ્યો. તેને જોઇ પ્રવાસી સાનંદાશ્ચર્ય થઇ ગયો. પ્રવાસીની

તેવી સ્થિતિ જોઈ તે દિવ્ય પુરૂષે કહ્યું—હું મોક્ષાધિકારી મહા પુરૂષ, તમે મારા દર્શનથી ચક્રિત થશો નહીં. હું આ ભૂમિના અંતર્દ્વાર-પાળ છું. અહીં આવેલા અધિકારી પ્રવાસીની પરીક્ષા કરી અંદર પ્રવેશ કરાવાની મને આજ્ઞા છે.

પ્રવાસી—અહીં શી રીતે પરીક્ષા થાય છે?

અંતર્દ્વાર-પાળ—અહીં આવેલા અધિકારીને માત્ર એ કવિતા પૂછાય છે.

પ્રવાસી—ભદ્ર, તે કવિતામાં શું પૂછાય છે?

અંતર્દ્વાર-પાળ—માત્ર કવિતાની વ્યાખ્યા પૂછાય છે. જે અધિકારી તે એ કવિતાની વ્યાખ્યા કરી આપે તેને પ્રવેશ કરાવાય છે.

પ્રવાસી—તે કવિતા કહો જોઈએ?

પછી અંતર્દ્વાર-પાળ નીચે પ્રમાણે એક કવિતા બોલ્યો:—

સવૈયા.

“ જહાં શુદ્ધ જ્ઞાનકી કમ્પા ઉદ્યોત દિસે તહાં,
શુદ્ધ પરવાન શુદ્ધ ચારિત્રકો અંસ હૈ ;
તા કારન જ્ઞાની સવજાને કોય વસ્તુ મર્મ,
વૈરાગ વિદ્વાસ ધર્મ વાકો સરવંસ હૈ ;
રાગ દ્વેષ મોહકી દશાસોં જિન્ન રહે યોતે,
સર્વથા ત્રિકાલ કર્મ જાલકો વિધ્વંસ હૈ ;
નિરૂપાધિ આતમ સમાધિમેં વિરાજે તોતે,
કહિયે પ્રગટ પૂરન પરમહંસ હૈ. ” ॥ ૧ ॥

દોહા.

“ જ્ઞાયક જાવ જહાં તહાં, શુદ્ધ વરનકી વાસ ;
તોતે જ્ઞાન વિરાગ મલ, શિવ સાધે સમ કાલ.”

અંતર્દર્શિપાળના મુખથી આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી ક્ષણ-વાર વિચારમાં પડ્યો, ત્યાં જ્ઞાનવિલાસના પ્રભાવથી તેની મનો-વૃત્તિમાં તેની વ્યાખ્યા સ્ફુરી આવી—એટલે તે નીચે પ્રમાણે ગંભીર વાણીથી બોલ્યો:—

“ જે પ્રાણીને વિષે શુદ્ધ જ્ઞાનની ક્ષાન્તો ઉદ્યોત દેખાય છે, તે પ્રાણીને વિષે તેજકાળે આત્માની શુદ્ધતા પ્રજ્ઞામ કરી શુદ્ધ ચારિત્રનો પણ અંશ થાય તે કારણથી જે જ્ઞાતા હોય તે હેય ઉપાદેય સર્વ જાણવા યોગ્ય વસ્તુને જાણે છે ત્યારે તે હેયનો ત્યાગ કરે છે અને ઉપાદેયને બ્રહ્મ કરે છે. એવા વૈરાગ્યના વિલાસનો સ્વભાવ સર્વ અંશે કરી પ્રગટ થાય છે અને વૈરાગ્યના બળથી પ્રાણી રાગ, દ્વેષ અને મોહની દશાથી ભિન્ન રહે છે, તેથી તેને પૂર્વકૃત કર્મની નિર્જરા થાય છે અને તે વર્તમાન કાળે કર્મનો બંધ કરતો નથી, કારણકે જે પ્રકૃતિ તુટી ગઈ છે, તે આગામિક કાળમાં બંધ કરતી નથી. એમ સર્વ પ્રકારે કર્મનો દ્વંસ થઈ જાય છે. કર્મનો દ્વંસ થવાથી જીવ રાગ દ્વેષાદિક ઉપાધિથી રહિત એવા આત્માની સમાધિમાં વિરાજે છે, તેથી તે પૂર્ણ પરમહંસ કહેવાય છે.”

“ જ્યાં જ્ઞાયક ભાવ છે, ત્યાં શુદ્ધ ચારિત્રની ચાલ પ્રાપ્ત કરાય છે અને તેથી જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય મળવાથી જીવ સમકાળે શિવ-માર્ગને સાધે છે.”

પ્રવાસીના મુખથી આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા સાંભળી તે અંતર્દર્શિપાળે પોતાનું મસ્તક ધ્રુણવ્યું અને કહ્યું, ભદ્ર, તમે આ મંડ-

પમાં પ્રવેશ કરવાને પૂર્ણ અધિકારી છે. એવી મારા દૃઢ્યમાં પ્રતીતિ થાય છે. તથાપિ આ દ્વારની મર્યાદા પ્રમાણે તમને બીજી કવિતા પણ પૂછવામાં આવશે. તેનું તમારે યથાર્થ આખ્યાન કહી સંભળાવવું.

પ્રવાસી—ભદ્ર, તે કવિતા સંભળાવો. હું તેની યથામતિ આખ્યા કરીશ.

દોહરો.

“યથા અંધકે અંધ પરિ, ચઢે પંગુ નર કોઈ ;
વાકે દગ વાકે ચરણ, હોહિ પથિક મિટ્ટી દોઈ ;
જહાં જ્ઞાન કિરિયા મહે, તહાં મોક્ષ મગ સોઈ ;
વહ જાનૈ પદકો મરમ, વહ પદમે ચિર હોઈ.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસી ક્ષણવાર વિચારી બોલ્યો:—

ભદ્ર, આ કવિતાના બે ભાગ પડી શકે છે. તેમાં પહેલા ભાગમાં જ્ઞાનક્રિયા ઉપર આંધળા અને પાંગળાનું દૃષ્ટાંત છે. અને બીજા ભાગમાં જ્ઞાન તથા ક્રિયાના જૂદા જૂદા રૂપ છે. હવે હું તેની વ્યાખ્યા કરું તે સાંભળો.—“જેમ પાંગળો માણસ આંધળાના ખભા ઉપર ચઢવાથી ચાલી શકે છે અને ખભા ઉપર ચડેલો પાંગળો તે આંધળાને રસ્તો બતાવે છે, એટલે પાંગળાની આંખ અને આંધળાના પગ—એ બન્નેથી પંથમાં ગમન થઈ શકે છે, તેવી રીતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મળવાથી મોક્ષ માર્ગ ચાલી શકાય છે.”

બીજી કવિતાના ભાવાર્થ એવો છે કે, “જ્યાં જ્ઞાન અને ક્રિયા બે એકઠા થઈને રહે છે, ત્યાં મોક્ષનો માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કારણકે, જ્ઞાનથી વસ્તુનો મર્મ જાણવામાં આવે છે અને ક્રિયાથી પોતાના વસ્તુ સ્વભાવમાં સ્થિર થવાય છે.”

આ પ્રમાણે પ્રવાસીના મુખથી કવિતાની વ્યાખ્યા સાંભળી અંતર્દર્શિપાળ સંતુષ્ટ થઈ બોલ્યો—મહાશય, તમે પૂર્ણ અધિકારી છો. ખુશીથી આ દ્વારમાં પ્રવેશ કરો. આ મુક્તિમંડપનું ગર્ભ-દ્વાર છે. આ દ્વાર તમને સિદ્ધ શિલાના પ્રદેશ સૂધી પોહાયાડનાર છે. મિત્ર, તમારી તાત્ત્વિક પરીક્ષા થઈ ચૂકી છે. તમે તત્ત્વ પરીક્ષામાં પ્રસાર થયા છો, તથાપિ તમારી વાણી સાંભળવાની ઈચ્છા થાય છે, તો તમે જે કવિતાની વ્યાખ્યા આપી તેને ઉદ્દેશીને કાંઈક વિશેષ વિવેચન કહી સંભળાવો.

અંતર્દર્શિપાળના આવા વચનો સાંભળી પ્રવાસી હૃદયમાં આનંદિત થઈ બોલ્યો—ભદ્ર, જ્ઞાન અને ક્રિયાનું સ્વરૂપ જે મારી બુદ્ધિમાં સ્ફુરી આવ્યું છે, તે વિષે કહું, તે સાંભળો—જ્ઞાન એ દિવ્ય વસ્તુ છે, તે જીવને જાગ્રત કરનાર છે. અને કર્મ જે ક્રિયા છે તે જીવની ભૂલ છે. એટલે જ્ઞાન એ મોક્ષનું મૂળ કારણ છે અને ક્રિયા-કર્મ એ ભવભ્રમણનું મૂળ છે. જે ચેતના છે તે બે પ્રકારની છે. જ્ઞાનચેતના અને કર્મચેતના, તેમાં જ્ઞાનચેતનાના જાગવાથી કેવળ શુદ્ધ પરમાત્મા પ્રગટે છે અને કર્મચેતનાના જાગવાથી આત્માનો બંધ પરિણામ ઉપજે છે. હું ભદ્ર, એ બન્ને ચેતના આ મારી પ્રવાસ ભૂમિકામાં મને પ્રત્યક્ષ થઈ હતી. તેમાં જ્ઞાનચેતનાએ મારો ભારે ઉપકાર કર્યો હતો.

હું ભદ્ર, તેમાં જ્ઞાનનો અને ક્રિયાનો પ્રભાવ જૂદા જૂદા છે. જ્યાંસુધી ક્રિયા પરિણમે છે, ત્યાંસુધી જ્ઞાનચેતના ભારે થાય છે એટલે ચેતના કર્મરૂપ થઈ જાય છે. અને ત્યાંસુધી સંસારી જીવ વિકળરૂપ થઈ રહે છે. અને ઘટમાં જ્ઞાનચેતના જાગ્રત થઈ ત્યારે તે જીવ સમક્રિતી કહેવાય છે. વળી જ્ઞાનચેતનાના જાણવાથી પ્રાણી પાતાના રૂપને નિશ્ચય સિદ્ધ સમાન જાણે છે અને પરપુરુષગણના સંયોગથી જે ભાવ ઉપજે તેને તે પરરૂપ માને છે. એમ કરતાં જો તે શુદ્ધાત્માના અનુ-

(૨૫૬)

લવિનો અભ્યાસ રાખે તો તે દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નામકર્મ—
એવા ત્રણ જાતિના કર્મની મમતાનો નાશ કરે છે.

પ્રવાસીના આવા વિશેષ ઉપદેશના વચનો સાંભળી અંતર્દ્વા-
રપાળે આનંદપૂર્વક જણાવ્યું, મહાશય, હવે આપને કાંઈ પૂછવાનું
નથી. માત્ર નીચેની કવિતા યાદ કરી તેનો પાઠ ભણતાં આ મંડ-
પમાં આલ્યા જાશે.

પ્રવાસી—ભદ્ર, તે પાઠ કહો, હું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળું છું.

સવૈયા.

“ હિરદે હમારે મહા મોહકી વિકલ્પતા હી,
તાતે હમ કરુના ન કીની જીવ ઘાતકી;
આપ પાપકીને ઓરનકો ઉપદેશ દીને,
હૂતી અનુમોદના હમારે યાહી વાતકી;
મન વચ કાયમેં મગન કૌઐ કમાઈ કર્મ,
ધાઈ ભ્રમજાલમેં કહાઈ હમ પાતકી;
જ્ઞાનકે બદે જઈ હમારી દસા એસી જઈ,
જેસી જ્ઞાન જાસત અવસ્થા હોત પાતકી. ” ॥ ૧ ॥

આ કવિતા સાંભળી પ્રવાસીએ તેને મનોમંદિરમાં સ્થાપિત
કરી દીધી. ક્ષણવારે તેણે અંતર્દ્વારપાળને પૂછ્યું કે, આ કવિતાની
વ્યાખ્યા કહેશો? દ્વારપાળે નમ્રતાથી જણાવ્યું, મહાશય, એ વાર્તા
અમારી મર્યાદાની બાહર છે. તેમ વળી એ કવિતાની વ્યાખ્યા કર-
વાનો તમારોજ અધિકાર છે. જે ઉત્તમ અધિકારી હોય તે વ્યાખ્યા
ઉપરાંત વિશેષ વિવેચન કરે છે, મધ્યમ અધિકારી માત્ર વ્યાખ્યાજ
કરે છે અને કનિષ્ઠ અધિકારી તેનો માત્ર સારજ કહે છે. તેમાંતમે તો

ઉત્તમ અધિકારી દેખાઓ છે, મારે તમારે તેની વ્યાખ્યા કરી તે ઉપરાંત કાંઈ વિવેચન કરવું જોઈએ.

અંતર્દર્શપાળનાં આવાં વચન સાંભળી પ્રવાસી સાનંદવદને બોલ્યો—ભદ્ર, સાંભળો આ કવિતામાં જ્ઞાતાણવ પૂર્વકૃત કર્મની આલોચના કરે છે. તે પોતે હૃદયમાં ચિંતવે છે કે, “અમારા હૃદયમાં પૂર્વકાળે મહા મોહની વિકળતા થઈ હતી, તેથી અમારા હૃદયમાં જીવંતાની કરૂણા ઉત્પન્ન થઈ નહતી. અમે સર્વદા નિર્દયતા રાખી હતી. અમે પૂર્વે પોતાની કાયાથી પોતેજ પાપ કર્યા હતાં અને બીજાને વચનથી પાપ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમજ કોઈને પાપ કરતાં અવલોકી અનુમોદના આપી હતી. એવી રીતે મન, વચન તથા કાયાના અશુદ્ધ વ્યવહારમાં મગ્ન થઈને અમે કર્મની કમાણી કરી મિથ્યાજાળમાં દોડ્યા હતા. તેથી અમે પાતકી કહેવાયા. પણ હવે અમારા હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો છે, તેથી સૂર્યના ઉદયથી જેમ પ્રભાતકાળની અવસ્થા થાય, તેમ અમારી અવસ્થા થઈ છે.”

ભદ્ર, તે કવિતાનો ભાવાર્થ એટલો છે. હવે તે વિષે વિશેષ વિવેચન કરવા ઈચ્છા રાખું છું. જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો પ્રકાશ હોવાથી જ્ઞાતાપુરૂષ પોતાના હૃદયમાં ચિંતવે છે કે, મારું સ્વરૂપ કરૂણાનિધાન છે, તે સર્વને પોતાના જેવું સ્વરૂપ બાણી સર્વવું હિતકરક છે; નિર્મળ છે અને શાશ્વત છે. એવા આત્માને કર્મની ચાલનો ભય નથી, મન, વચન અને કાયાના યોગના જાળથી તે અજિત છે, તે અંતરમાં જાણે છે કે, આ જગતનો વાસ તે મોહનો વિલાસ છે, મારો વિલાસ નથી. આ જગતમાં ભવ ભ્રમણ છે, તેનાથી હું શૂન્ય છું. મારા સ્વરૂપમાં પાપ તથા પુણ્ય અધિકૃત સમાન છે, એથી પાપ કોણે કીધું અને હવે કોણે કરે

છે ? અને આગળ કોણ કરશે ? આવો જે ક્રિયા વિચાર બેવામાં આવે છે, તે સ્વમાની દાડના જેવું મિથ્યા છે. ‘મેં આણું કંઈ’ આ કામ માફ છે એ રીતે જ્ઞાનચેતના બળ્યા વિના મન, વચન કથામાં મિથ્યા પરિણામ વસે છે. જે મન, વચન કાયાના યોગ છે, તે કર્મનું ફળ છે અને કર્મની દશા જડરૂપ અંગ છે. વળી જે મન, વચન અને કાયા છે, તે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પિંડ છે, તેથીજ આ મિથ્યા તરંગ ભાવ ઉપજ્યા કરે છે, તે માટે આત્માનો ભાવિત ધર્મ જે શુદ્ધ બાહ્યપણું, તેનાથી મિથ્યા તરંગરૂપ કર્મસ્વભાવ વિપરીત છે, તેથી કોણ કરે, કોણ કરાવે અને કોણ અનુભવે એ સર્વ પ્રપંચ ભૂટો છે.”

હવે આ પ્રસંગે એક વાત ખાસ બાજીવાની છે કે, જ્ઞાતા-પુરૂષ કેવો હોવો જોઈએ ? એ વિષે તેનાં ઉત્તમ લક્ષણો બાજીવાં જોઈએ. બે કે જ્ઞાતાપુરૂષને માટે શાસ્ત્રમાં અનેક જાતનાં લક્ષણો દર્શાવેલાં છે, તથાપિ તેનું એક લક્ષણ ખાસ મનન કરવા જેવું છે, જે લક્ષણ એક જૈન કવિએ પોતાની મધુર કવિતામાં વર્ણવેલું છે.

ચોપાઈ.

“મૃષા મોહકી પરિનતિ પૈલી,
તાતે કરમ ચેતના મૈલી;
જ્ઞાન હોત હમ સમુજીણી,
જીવ સદૈવ જિમ પરસેતી.” ॥ ૧ ॥

દોહા.

“જીવ જ્ઞાનાદિ સરૂપ મમ,
કરમ રહિત નિરૂપાધિ;

અવિનાશી અશરન સદા,
સુત્રમય સિદ્ધ સમાધિ.” ॥ ૧ ॥

“અમારામાં પહેલાં મિથ્યાભાહુની પરિણતિ ફેલાણી હતી, એટલે તે ભાહુથી અશુદ્ધ થઈ ત્યારે ફેલાણી હતી. તેનો ગાઢ ઉદય થવાથી જે ચેતના શુદ્ધ હતી, તે અશુદ્ધ થઈ ગઈ હતી. કર્મસંહિત ચેતના મલિન થઈ ગઈ. પછી જ્યારે અમારામાં જ્ઞાનચેતના પ્રગટ થઈ ત્યારે અમે એટલી વાત જાણી કે, જે જીવ છે, તે સદા પરચોગથી જુદો છે. અનાદિ કાળથી જે જીવ પ્રાણધારી કહેવાય છે, તે માંડે સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપ, કર્મસંહિત, નિરૂપાધિ, અનંતર, ઈંદ્રિય, પરશરણુસંહિત અને સ્વરૂપસિદ્ધસ-માધિના સુખમય છે. આત્મજ્ઞાની જીવ વિચારે છે કે, ‘હું ત્રણેકાળ ક્રિયા—કરણીયી જુદો છું. મારે કર્મનો સંગ નથી. માંડે પદ ચિદ્ વિલાસ તથા જ્ઞાનવિલાસ રૂપ છે. આ જગતમાં જે રાગ, દ્વેષ ભાહુભાવ વર્તે છે, તે માંડે સ્વરૂપ નથી. મારો અવલંબ-આધાર મારા સ્વરૂપમાંજ છે, આવું ચિંતવન કરનારો આત્મા સમકિત-જીવ કહેવાય છે. તે પોતાના ગુણોને પ્રગટ કરે છે. તે કહે છે કે, “હું રાગ, દ્વેષ તથા ભાહુથી રહિત છું. હું જે ક્રિયા કરું છું, તે નિઃકામપણે કરું છું. જે આ વિષયરસ છે, તે મને વિરસ લાગે છે. હું શુદ્ધ ચેતનાનો અનુભવ કરી સજ્જ થયો છું. તેથી મેં આ જગતમાં રહેલ ભાહુરૂપ મહા સુભરતને જીતી લીધો છે. મારું એ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી હું ભોક્ષની સન્નિધિ થયો છું. હવે હું અનંત કાળ સુધી એવોજ રહું, એવી આશા રાખું છું.” ભદ્ર, અંતર્દર્શિપાળ હવે હું મારું વિવેચન કરી આ સુક્તિમંડપના ગર્ભ-ગૃહમાં પ્રવેશ કરું છું.

અંતર્દર્શિપાળ—મહાશય, આપ ખુશીથી તેમાં પ્રવેશ કરો.

आप सर्व रीते आ स्थगना अधिकारी छी, तेथी आपनी
भनोबिलापा पूर्ण थरो. आरुहुं कही अंतर्द्वारियाण तेज स्थजे
अदृश्य थर्गगयो. प्रवासी सानंदार्थ थर्ग, पेदी कवितानु पठन—
भनन करतो त्यांथी आगण आदयो.

जैन प्रवासी थोडे दूर गयो त्यां अदृश्य ध्वनिथी नीच्येनी
कविता सांलगवामां आवी:—

सवैया.

“ निरजै निराकुळ निगमवेद निरजेद,
जाके परगासमें जगतमाई यतु है ;
रूप रस गंध फास पुद्गलको विद्वास,
तासों उदवंश जाको यश गाहयतु है ;
विग्रहसों विरत परिग्रहसैं न्यारो सदा,
जामें जोग निग्रहको चिन्ह पाहयतु है ;
सोहे ज्ञान परबान चेतन निधान ताहि,
अविनाशी इश मानी सीसनायतु है. ” ॥ १ ॥

जैसो नर जेदरूप निहचें अतीत हुं तो,
तेसो निरजेद अब जेदको न गहैगो ;
दीसे कर्म रहित सहित मुखसमाधान,
पायो निजयान फिरि बाहिर न बहेगो ;
कबहु कदाचि अपनो मुजाज त्यागि करी,
राग रस राचिके न परवस्तु गहेगो ;

અમલ્લાન જ્ઞાન વિદ્યમાન પરગટ જયો,
યાહી જાંતિ આગમ અનંતકાલ રહેગો. ” ॥ ૨ ॥

જવહિતેં ચેતન વિજાઝસોં ઉલટિ આપુ,
સમૌ પાઠ અપનો સુજાઝ ગહિલીનોં હૈ ;
તવહીતેં જો જો લેન જો સોસે સવલીનો,
જોજો ત્યાગ જોગસો સો સવ ઝાંખિ દીનોં હૈ ;
લેવેકૌ ન રહી ઝોર ત્યાગિવેકોં નાંહી ઝૌર,
બાકી કહા ઝવયોં જું કારજ નવીનોં હૈ ;
સંગત્યાગિ ઝંગ ત્યાગિ વચન તરંગ ત્યાગિ,
મન ત્યાગિ બુદ્ધિ ત્યાગિ આપા સુદ્ધ કિનોં હૈ. ”

આવી વિસ્તારવાળી કવિતા સાંભળી પ્રવાસી વિચારમાં પડી ગયો.—“ અહા! કવિતા અદ્ભુત છે. ! તે છતાં વિસ્તીર્ણ છે તેની અંદર શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યનું વર્ણન કરેલું છે. આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે. અહિં વિશુદ્ધિ દ્વાર હશે. આત્મદર્શનને કરાવનારી વિશુદ્ધિની પ્રભાવના આ કવિતા ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. વિશુદ્ધિ દ્વારમાં જે તાત્ત્વિક વર્ણન હોયું બેઠાયે, એવું તાત્ત્વિક વર્ણન આ કવિતામાં ઝસકે છે. હવે જો આ કવિતાની સવિસ્તાર વ્યાખ્યા પ્રગટ થાય, તો આત્માને વિશેષ આનંદ પ્રાપ્ત થાય ” આ પ્રમાણે પ્રવાસી મનોવૃત્તિમાં ચિંતવતો હતો, તેવામાંજ તે કવિતાની વ્યાખ્યા રૂપે બીજે ધ્વનિ પ્રગટ થયો— “ જે નિર્ભય, નિરાકુળ, ઊત્કૃષ્ટ અને જ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે, જેનો ભેદ નથી એવો જે પ્રકાશમાન પદાર્થ છે, તે અદ્ભુત છે. તેમાં આ સર્વ જગત સમાય છે. રૂપ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શ જે વિનાશી. પુદ્ગલના પદાર્થો છે, તેનાથી

જે રહિત છે. જે શરીરથી જુદા છે, જે દ્રવ્યભાવરૂપ પરિમલથી ભિન્ન છે. જેમાં સર્વદા ત્રણે યોગથી રહિતપણાનું લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે— એવો જે પદાર્થ તે જ્યાં જ્ઞાન હોય ત્યાં રહે છે. તેથી જ્ઞાન એ પ્રમાણ અને ચેતનાનું નિધાન છે—તેનેજ અમે અવિનાશી ઇશ્વર માનીને મસ્તકનમાવીએ છીએ.” હવે બીજું સિદ્ધનું શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ કેવું છે તેને માટે વર્ણન કરે છે. અતીતકાળમાં પણ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય નિશ્ચયનયથી અભેદરૂપ હતું અને વ્યવહાર નયથી ભેદરૂપ હતું હવે તો તેને કેવળરૂપ પ્રાપ્ત કરી ભેદ રહિત બાણીએ છીએ. એવી દશામાં હવે કયો મૂર્ખ પુરૂષ તેને ભેદરૂપ ઠરાવશે? જે નૈયાયિક લોક છે કે જે પોતાની પ્રરૂપણામાં સમાધિયોગ આત્માને કર્મ રહિત માની અને ફરી આ સંસારમાં અવતાર પ્રાપ્ત કરી તેને નમસ્કાર કરે છે કારણકે, તે અવતારમાં તે કર્મરહિત અને સમાધાન સહિત થયેલો છે. વળી તે સ્વસ્થ મને પ્રાપ્ત કરી પાછો બાહ્ય સંકટમાં કેમ પડશે? મિથ્યાદ્રષ્ટિ માને છે કે, ઇશ્વર વૃદ્ધિનો ભાર ઉતારવા અવતાર લઈને દુઃખ પામે છે. પણ તે અસંબદ્ધ છે. કારણકે, જીવ શુદ્ધ થઈને ફરી રાગરસમાં રાજ થઈ કોઈ કાળે પોતાનો સ્વભાવ ત્યાગ કરી પર વસ્તુને ગ્રહણ કરતા નથી. તે શુદ્ધજીવને અમ્ભાન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તે વિદ્યમાન કાળે પ્રગટ થતાં તે આગામી કાળમાં અનંતા કાળસૂઝી રહેવાનું છે. તે ફરીથી અવતાર લેતા નથી તેનું બીજું પણ કારણ દર્શાવે છે. જે ચેતન અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વ ભાવરૂપ વિભાવમાં રમી રહ્યો હતો તે સમય પ્રસ્તાવ પ્રાપ્ત કરી વિભાવથી કંઠાળો પામી પોતાનો જે શુદ્ધ સ્વભાવ હતો તેને પોતેજ લઈ લીધો છે અને તેથી જ્ઞાનદર્શનાદિક ભાવ લેવાની પોતાની યોગ્યતા સંપાદન કરી છે તે માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય એવો જે રાગદ્વેષાદિ ભાવ તેને તેણે ત્યજ દીધો છે. હવે તે લેવાનું તેને બીજું કંઈ કારણ નથી અને તેવું સ્થાન પણ રહ્યું નથી. તો તે ફરીવાર અવતાર શામાટે લે? તેનું કંઈ નવું

કાર્ય કરવું' બાકી રહેતું નથી. તેણે તો મન, વચન અને કાયા યોગ તથા બુદ્ધિ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરી લીધો છે." આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા સમાપ્ત થઈ એટલે તે ધ્વનિ વિરામ પામી ગયો તેવામાં એક દિવ્ય મૂર્તિ પ્રગટ થઈ પ્રવાસીની સન્મુખ આવી ઉભી રહી. તે સુંદર મૂર્તિની આસપાસ દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું હતું. મૂર્તિના દરેક અવયવ ઘણાં સુશોભિત હતાં. મુખચંદ્રનું સૌંદર્ય અલૌકિક હતું. નેત્ર કમલ વિશાળતા અને ચંચલતાને ધારણ કરતા હતા. આવી તે મનોહર મૂર્તિના દર્શન કરી જૈન પ્રવાસી પ્રસન્ન થઈ ગયો. તે સ્વરૂપ જોતાંજ તેને ખાતરી થઈ કે, આ તો સાક્ષાત્ વિશુદ્ધિદ્વારની અધિષ્ઠાયિકા વિશુદ્ધિ પોતેજ છે. મારાં અહોભાગ્ય છે કે આ સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વમૂર્તિનાં મારે દર્શન થયાં. હવે સંપૂર્ણ કૃતાર્થ થઈ ગયો. અહિં મારા પ્રવાસનો છેડો આવશે. તેમજ પૂર્વે મળેલા તત્ત્વો પણ મને આ સ્થળે પુનઃ દર્શન આપી તેમના સ્વરૂપનું ભાન કરાવશે. મારી કાર્ય સિદ્ધિ સફળ થઈ અને હું મારા જીવનની મુક્ત દશાનો અનુભવી થવા અધિકારી થયો. "

આ પ્રમાણે વિચારી પ્રવાસીએ તે દિવ્યમૂર્તિને પ્રણામ કર્યો. તે દિવ્યમૂર્તિ ક્ષણવાર પ્રવાસીની સામે એક દષ્ટિએ જોઈ રહી. બન્નેની દષ્ટિ પરસ્પર મળી ગઈ. થોડીવારે દિવ્યમૂર્તિએ કહ્યું, "ભદ્ર, તમે શુદ્ધ આત્મા છો. મારું સ્વરૂપ તમારા જાણવામાં આવ્યું છે. તથાપિ મારું વિશેષ જ્ઞાન થાય તેવા હેતુથી હું તમને જણાવું છું હું પોતે વિશુદ્ધિષ્ઠ. મારા દ્વારનું સ્વરૂપ જાણવાથી મોક્ષનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તમારો પ્રવાસ હવે પૂર્ણ થવા આવ્યો છે, તમે આટલે સુધી આવ્યા તેમાં જે જે તત્ત્વનો અનુભવ થયો હોય, તે તે તત્ત્વના સ્વરૂપનું અહિંજ મનન કરવાનું છે. આ મારા દ્વારમાં તમારા આત્માની વિશુદ્ધિ થશે એટલે તમે

સમદષ્ટિ વાળા થશે. સમભાવ પ્રગટ થયો એટલે શુદ્ધાત્માનું દર્શન થશે.

પ્રવાસીએ વિનયતાથી જણાવ્યું, મહાદેવી, આપના દર્શનથી અને આપના ઉપદેશથી મારું કાર્ય સિદ્ધ થશે, એવી મને ખાત્રી થાય છે. આ વખતે આપે જે સમભાવ વિષે કહ્યું, તે વાતમાં મને એક શંકા રહે છે.

વિશુદ્ધિ—ભદ્ર, જે શંકા હોય તે સત્વર જણાવો.

પ્રવાસી—આપે કહ્યું કે, સમભાવ રાખવો. પણ જે ઉત્તમ, પંડિત, ગુણી અને સમકિતી હોય, તેના ઉપર જેવો પ્રેમ રહે છે, તેવો પ્રેમ ધૂર્ત, આડંબરી, એવા મિથ્યાત્વી ઉપર રહેતો નથી. તો સમભાવ શી રીતે રાખવો?

વિશુદ્ધિ—ભદ્ર, તમે પોતે સમભાવ રાખી શકો છો કે નહીં?

પ્રવાસી—માતા, હું તો યથાશક્તિ રાખી શકું છું તે જ્ઞાન-વિલાસના પ્રભાવથીજ રાખી શકું છું. પણ બીજા પ્રાણીઓએ તે કેવી રીતે રાખવો? તેને મારે કોઈ ઉપાય આપની પાસેથી જાણવાને માગું છું.

વિશુદ્ધિ—લિંગી મિથ્યાત્વીઓને મારે સમકિતી જીવે કેવી ભાવના રાખવી જાઈએ? તેને મારે એક જૈન કવિ નીચેની કવિતા ગાય છે.

સવૈયા.

“ જ્ઞેષ ધેર લોગનિકો વંચે સો ધરમ ઝગ,
ગુરુસો કહાવે ગુરુ વાઈ જાતે ચહિયેં ;
મંત્ર તંત્ર સાધક કહાવે ગુની જાદૂગર,
પંક્તિ કહાવે પંક્તિાહ જામે લહિયે ;

કવિત્તકી કલ્પામેં પ્રવીન સો કહાવે કવિ,
 વાત કહિજાને સો પવાર ગિર કહિયે;
 एतो सब विषेके जिखारी माया धारी जीव,
 इन्हको बिद्वोकीकेँ दयालरूप रहिये.” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી—વાહ, આ કવિતા ખરેખરી બોધક છે. હવે કૃપા કરી
 વ્યાખ્યા કહી સાંભળાવો.

વિશુદ્ધિ—ભદ્ર, આ કવિતા તો સુગમ છે. તે છતાં વ્યાખ્યા સાંભ-
 લવાની કેમ ઇચ્છા કરો છો?

પ્રવાસી—આપવિશુદ્ધિની શુદ્ધ વાણી સાંભળવાને કોણ
 ઇચ્છા ન કરે?

વિશુદ્ધિ ત્યારે સાંભળો—

“ ભ્રેખ ધરીને લોકોને ઠગે તે ધર્મઠગ કહેવાય છે. જે ગુ-
 રતા કરવાને ચાહે તે ગુર કહેવાય છે, મંત્રતંત્રાદિક ગુણના જે
 સાધક હોય, તે જાદૂગર કહેવાય છે, જેમાં પંડિતાશ્ચ રહી હોય
 તે પંડિત કહેવાય છે, જેમાં કવિતા કરવાની ચતુરાઈ હોય તે
 કવિ કહેવાય છે; અને જે વાતો બનાવી કહી જાણતો હોય તે
 પવારગર—ભાટચારણ કહેવાય છે—એ બધી અવસ્થાના ધરનારા
 જે જીવ છે, તે સર્વ ઇંદ્રિયોના વિષયના ચાચક માયાધારી
 જીવ છે, તેમને જોઈને એવું વિચારવું કે, “અહો! આ બીચારા
 પોતાનો સ્વાર્થ ગુમાવે છે” એ રીતે એમના ઉપર દયાળુ
 થવું જોઈએ.”

ભદ્ર, આવી રીતે કરવાથી પ્રાણીને તેમની ઉપર પણ સમભાવ
 સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા સમભાવથી જૈન મહાજનો આ સંસાર-
 સાગરને તરી જાય છે.

T—૩૪.

પ્રવાસી—મહાનુભાવા, આપે કહેલી એ કવિતા ખરેખર લોકો-પકારિણી છે, જે સમભાવ કરવાની ઉત્તમ તાલમ લેવી હોય તો—આ કવિતા એક ઉત્તમ ઉસ્તાદનું કામ કરશે.

હવે કૃપા કરી આપનું વિશુદ્ધિસ્વરૂપ સમજાવો. અને તેને માટે આ આત્માની ચોખ્ખતા દેખાય તો તેનો ઉદ્ધાર કરવા સહાય આપો.

વિશુદ્ધિ—ભદ્ર, પ્રથમ તો પ્રાણીને નિઃસંદેહ શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે. એ શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાથી નિર્વાણ પદનાં દર્શન થાય છે. અને તેને માટે નીચેના ક્રમ જૈનકવિ દર્શાવે છે.

સવૈયા.

“ જોઈ દગજ્ઞાન ચરણાતમે ઠરી ઠોર,
જયો નિરદોર પરવસ્તુકો ન પરસે;
શુદ્ધતા વિચારે ધ્યાવે શુદ્ધતામેં કેલિ કરે,
શુદ્ધતામેં થિર વહેં અમૃત ધારા વરસે;
ત્યાગી તન કષ્ટ વહેં સપષ્ટ અષ્ટ કરમકોં,
કરે ધ્યાન ભ્રષ્ટ નષ્ટ કરે ઓર કરસે;
સોઈ વિકલ્પ વિર્જઈ અલ્પ કાલમાંહિ,
ત્યાગિ જો વિધાન નિરવાન પદ દરસે.” ॥ ૧ ॥

“જે કોઈ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપી આત્માને વિષે જ્ઞાનને ડોકાણે ડેરાવીને વાટ બાંધે છે, તે સંશયરહિત થઈને પરવસ્તુનો સ્પર્શ કરતો નથી. તે નિશ્ચય નયથી શુદ્ધતાનો જ વિચાર કરે છે. અને તેનું જ ધ્યાન ધરે છે. જ્યારે તે અપ્રમાદી થઈને શુદ્ધતાના સ્વરૂપમાં કીડા કરે છે એટલે તે શુદ્ધ ધ્યાનના પ્રથમ પાયામાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધતામાં સ્થિર થાય છે.

જ્યાં તે મહા આનંદરૂપ અમૃતની ધારા વરષાવે છે. અહીં અવયવરૂપ લક્ષણ હોવાથી તે લીનતાને લઈને શરીરના કષ્ટને જાણતો નથી ત્યારે તે સ્પષ્ટપણે વીર્ય ફેરવી આઠે કર્મને તેની સત્તાથી ચલાવમાન કરે છે. જ્યારે કર્મસત્તા ભ્રષ્ટ થઈ નષ્ટ થઈ જાય છે એટલે તે જીવ કર્મોનું આકર્ષણ કરીને નિર્જરાવે છે. નિર્જરાને પામેલો તે જીવ પછી વિકલ્પ જાતનો વિજય કરી અલ્પકાળમાં જ આ સંસાર શ્રેણીનો ત્યાગ કરી મોક્ષપદને અવલોકે છે.

હું ભદ્ર પ્રવાસી, આ ક્રમ આહુત શાસ્ત્રના અનુભવીઓએ સારી રીતે મનન કરી દર્શાવ્યો છે. આ પ્રસંગે વળી એક એવી પણ શિક્ષા દર્શાવે છે કે જે શિક્ષા જાણવાથી જીવ આત્મિક ઉદયની સંબંધીમાં આવી શકે છે.

પ્રવાસી—હું આત્મેશ્વરી, એ શિક્ષા મારી યુદ્ધિમાં સ્થાપિત કરો.

વિશુદ્ધિએ વિમર્શ કરી વાણી ઉચ્ચારી—

“આત્માનો અનુભવ કરવા મુશ્કેલીનારા પુરૂષે વિચારવાનું છે કે, “આત્માના ગુણુપયોગ અનેક છે; તેમાં દૃષ્ટિ નહીં આપતાં માત્ર નિર્વિકલ્પરસનો અનુભવરસ પીવાનો છે. વળી તેવા જીવે આત્માના આધારમાં આત્માનો સમાસ કરી લેવો એટલે તેમાં લય જગાડવો અર્થાત્ જે આપણે શરીર ધારીએ છીએ તે દશા કાયયોગ છે તે દૂર કરી આત્મસ્વરૂપ કરી દેવું. આત્માનો જે મૂળ સ્વભાવ છે તે શિવાય બીજે સર્વ વિભાગ છે. તેનો ત્યાગ કરી આત્માના શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વભાવમાં મગ્ન થઈને રહેવું. એજ અદ્વિતીય મોક્ષનો માર્ગ છે; તે શિવાય બીજે મોક્ષમાર્ગ નથી.

તેવાજ ભાવાર્થનું કાવ્યપદ નીચે પ્રમાણે ગીતાર્થ પુરૂષે જૂદી જૂદી ભાષામાં ગાયા કરે છે, તેને તમે સ્મરણમાં રાખજો:—

દોહા.

“ ત્યજિ વિજાવ હુફ જે મગન, શુદ્ધાતમ પદ માંહિ ;
 એક મોક્ષમાર્ગ યહે, ઔર દૂસરો નાંહિ.” ॥ ૧ ॥

હું પ્રવાસી, આ પ્રભાણે મનન કરવાથી મારા વિશુદ્ધિદ્વારનું સ્વરૂપ સમજાય છે. એ દ્વારના સ્વરૂપને માટે આર્હત સૂરીશ્વરોએ ધણું લખ્યું છે અને ધણું સમજાવ્યું છે. તે જો આ પ્રસંગે કહેવા બેસીએ તો અતિ વિસ્તાર થઈ જાય તેમ છે. તે બધાનો સાર એક સમર્થ જૈન યોગીએ માત્ર એ પદમાં જ દર્શાવ્યો છે. તે લખે છે કે:—

દોહરા.

“ શુદ્ધાતમ અનુજૌ ક્રિયા, શુદ્ધ જ્ઞાન દગ દૌર ;
 મુગતિપંથ સાધન વહે, વાગ જાણ સબ ઔર.” ॥૧॥

“જે ક્રિયાથી શુદ્ધઆત્માનો અનુભવ થાય, તેજ ક્રિયા છે અને જે શુદ્ધજ્ઞાનદષ્ટિનો દોર છે, તેજ મુક્તિપંથનું કારણ છે બીજો સર્વ વચનનો આડંબર છે.”

ભદ્ર પ્રવાસી, હવે તમે આ છેલ્લી ભૂમિકામાં આવ્યા છો. આ પવિત્ર ભૂમિનો તમારો પ્રવાસ પૂર્ણ થયો છે. હવે નીચેની કવિતાના આશયને તમારા શુદ્ધાશયમાં સ્થાપિત કરજો.

દોહરા.

“ જગતચક્ષુ આનંદમય, જ્ઞાન ચેતના તાસ ;
 નિર્વિકલ્પ શાશ્વત સુધિર, કીજે અનુજો તાસ. ॥૧॥
 અચલ અલંકિત જ્ઞાનમય, પૂરન વીત મમત્વ ;
 જ્ઞાનગમ્ય વાધા રહિત, સો હૈ આતમ તત્ત્વ.” ॥૨॥

“ જે પદાર્થ જગતમાં ચક્ષુ જેવો છે, જે સર્વદા આનંદ મય છે, જેની જ્યોતી જ્ઞાન તથા ચેતના છે, જેમાં કોઈ વિકલ્પ કે ભેદ રહેલો નથી, અને જે શાશ્વત તથા સ્થિર છે, તે પદાર્થનો અનુભવ કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.” જે કોઈ કાળે પોતાના સ્વભાવથી ચલાયમાન થતો નથી, જે અખંડિત જ્ઞાનમય છે, સંપૂર્ણ સમાધિવંત અને મમત્વરહિત એવા પુરૂષને જે ઉપાસ્ય છે, જે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય નથી અને જે જ્ઞાનગમ્ય તથા અછેદપણાથી બાધારહિત છે, તેજ આત્મતત્ત્વ કહેવાય છે.

હે ભદ્ર પ્રવાસી, આ કવિતાનું મનન કરી તમે તમારા આત્મતત્ત્વનું અવલોકન કરજો અને તેમાં નવરસને ધરાવજો.

પ્રવાસી—મહેન્દ્રી વિશુદ્ધિ, તેમાં નવરસ શી રીતે ઘટી શકે? તે નવરસ તો વ્યવહારમાંજ ઘટે છે. શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વગેરે નવરસોને ચતુર કવિઓ વ્યવહારમાં ધરાવે છે. અને તમે તત્ત્વસ્વરૂપમાં ધરાવા કહો છો, તે શી રીતે સાંભલે? ક્યાં વ્યવહાર! અને ક્યાં આત્મસ્વરૂપ! વિશુદ્ધિએ ઉમંગથી દર્શાવ્યું, મહાશય, તે નવરસ જેવા વ્યવહાર દશામાં ધરાવાય છે, તેવી રીતે આત્મિક દશામાં પણ ધરાવાય છે.

પ્રવાસી—તે કેવી ધરાવાય? તે આપ કૃપા કરી સમજાવો.

વિશુદ્ધિ—સાવધાન થઈને સાંભળો.

છપ્પય છંદ.

“ ગુન વિચાર સિંગાર, વીર હૃદય ઉદારરૂપ;
કરુના સમરસરીતિ, હાસ હિરદે ઉછાહ મુખ.
અષ્ટ કરમ દક્ષમન્નન, રુદ્ર વરતે તિહિ યાનક;
તનવિદ્વેષ બીજચ્છ, હૃદ હૃલ્લસા જયાનક.

અદ્ભુત અનંત વદ્ધ ચિંતવત, શાંત સહજવૈરાગ ધ્રુવ ;

નવરસ વિદ્વાસ પરગાસ તબ, જવસુવોધ ઘટ પ્રગટ હુવ.” ॥૧॥

પ્રવાસી, વન્ય છે આ નવરસમય કાચને ! હુવે આખ્યાન કરી
એ નવરસની ઘટના કરવા કૃપા કરો.

વિશુદ્ધિ-૨ જ્યારે જ્ઞાનાદિક ગુણે કરી આત્માને વિભૂષિત
દેખીએ, ત્યારે શ્રંગારરસ ઊપજે છે.

૨ જ્યારે આત્માને વિષે નિર્જરા પ્રમુખનો ઊત્તમ જોવામાં આવે
ત્યારે ઉદાર વીરરસ જણાય છે.

૩ જ્યારે આત્માને ઉપશમરસની રીતિએ અવલોકીએ ત્યારે
કરુણારસ પ્રગટ થાય છે.

૪ જ્યારે આત્માને અનુભવમાં ઉત્સાહ અને સુખ ઉપજે ત્યારે
હાસ્ય જોવામાં આવે છે.

૫ આઠ કર્મના મહાખળવાન અનંત પ્રદેશી દલિયાને દલન કરતાં
વિચારીએ ત્યારે રૌદ્રરસ જોવામાં આવે છે.

૬ જ્યારે પુદ્ગલનું સ્વરૂપ વિચારીએ ત્યારે બિભત્સરસ સ્ફુટ
થાય છે.

૭ જ્યારે આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના દુઃખ દશામાં પડેલા
આત્માને અવલોકીએ ત્યારે ભયાનકરસ પ્રગટ થાય છે.

૮ જ્યારે આત્માના અનંત વીર્યનું ચિંતવન કરીએ ત્યારે આ
અદ્ભુતરસની સ્પષ્ટતા મોલમ પડે છે.

૯ જ્યારે આત્મા રાગદ્વેષ નિવારી સહજ વૈરાગ્યને નિશ્ચળ ધારે છે
ત્યારે આત્મામાં શાંતરસ પ્રાપ્ત કરાય છે.

હે પ્રવાસી, જ્યારે ઘટમાં સુશુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે આત્મામાં

એ રીતે નવરસના ભાવવિલાસનો પ્રકાશ થાય છે. ઘટમાં થયેલા મુખોદ્ધના પ્રકાશથી આત્માને ‘આ રસ છે કે આ વિરસ છે’ એવો બોધ થાય છે. એટલે વિપયનો મમતાભાવ સર્વથા નાશ પામી જાય છે; કારણકે, તે આત્મા એ નવરસને એક ભાવરસમાંજ આત્માનું રહેવું થાય છે.

પ્રવાસી—મહેદેવી, મહાન, ઉપકાર થયો. આ આત્માને આ નવરસની ઘટનાનો બોધ કરી તમે તેને ઉચી સ્થિતિમાં મૂકી દીધો. હવે મને વિશેષ આપી આ અસાર સંસારમાંથી મુક્ત કરો. હવે જીવ વિષે કાંઈક નવો બોધ આપી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનું અસ્તિનાસ્તિત્વ સમજાવો, એટલે મારા હૃદયમાં નિઃશંકતા પ્રગટ થશે. અને પછી હું આત્માના ઉદયમાર્ગનો પથિક બની આત્મસ્વરૂપને સંપાદન કરીશ.

વિશુદ્ધિ—ભદ્ર, આ જગતમાં આત્માને ઝોળખાતો જીવ એ પદાર્થ છે અને તે આપણે સ્વાધીન છે. તે એક છે, તો પણ ગણત્રીએ અનેક છે. માત્ર લક્ષણથીજ એક છે. જે પર્યાયનય પ્રમાણ કરીએ તો જીવ પરાધીન છે અને કર્મધીન છે તેમજ અવચિત્ત મરણ દેખતાં ક્ષણભંગુર છે. વળી ગતિ વિગેરે દેખતાં અનેક રૂપ છે. પણ અજીવ પદાર્થ સ્થાપનાની અવેક્ષાએ તે નથી.

આ જગતમાં જે વસ્તુ છે, તે સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી વિચારીએ ત્યારે અસ્તિરૂપે છે. અને એ ચારને જે પરવસ્તુથી વિચારીએ તો એ વસ્તુ નાસ્તિરૂપે છે. એટલે પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવથી સર્વ વસ્તુ નાસ્તિરૂપે છે. તે અસ્તિનો ભેદ નિશ્ચયનયથી દ્રવ્ય પર્યાયથી જાણવો. એ ચારે ભેદમાં દ્રવ્યથી વસ્તુ કહેવાય છે. તે વસ્તુની સત્તાની ભૂમિને ક્ષેત્ર કહેવાય છે. વસ્તુની પરિણામની ચાલને

કાળ કહે છે અને સહજની મૂળ શક્તિને સ્વભાવ કહે છે. એ રીતે બુદ્ધિની કલ્પનાથી પરદ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિકના જે વિકલ્પ છે, તે ગ્રહણ કરવા. જેમકે ઘટવસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી તે પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની કલ્પનાથી નાસ્તિ છે. એવી રીતે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી વસ્તુના અંશ—ભેદ પ્રમાણ થાય છે.

‘એ નથી’ એમ કહેવામાં સ્વદ્રવ્યાદિકનું અસ્તિપણું લઇને પરદ્રવ્યાદિકથી નાસ્તિપણું લેવાય છે. ‘નહીં તે છે’ એમ કહેવામાં પ્રથમ પરદ્રવ્યાદિકનું અસ્તિપણું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. અને ‘નથીજ’ એમ કહેવામાં ફરી પરદ્રવ્યાદિકનું કેવળ નાસ્તિપણુંજ ગ્રહણ કરાય છે. એથી તેના સાત ભાંગા ઉપજે છે. આ સ્થળે સર્વોગ નયને માનનાર સ્યાદ્રાદી સર્વ વસ્તુમાં સર્વ ભાંગા માને છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવા, હવે મારા બોધમાં સારો પ્રકાશ પડ્યો છે. પણ એક અલ્પશંકા રહે છે, તેનું સમાધાન આપી મારા આત્માને નિઃશંકાવસ્થાનો અનુભવ કરાવો.

વિશુદ્ધિ—તે કઈ શંકા છે, તે જણાવો.

પ્રવાસી—મેં પૂર્વે સાંભળ્યું હતું કે, ચૈદ નય કહેવાય છે તો તેમનાં નામ કયા? તે કૃપા કરી જણાવો. આ તત્ત્વભૂમિની છેલ્લી ભૂમિકામાં મને એ ચૈદ નયનો બોધ ઉપયોગી થઈ પડશે.

વિશુદ્ધિ—મહાશય, શાંત થઈ એ ચૈદ નયની નામ સ્થાપના શ્રવણ કરો.

૧ પહેલા નયનું નામ જ્ઞેય છે જેનાથી જ્ઞેય વસ્તુમાં જ્ઞાન ઉપજે છે. અને તે જ્ઞાનનું કારણ છે.

૨ બીજા નયનું નામ ત્રિલોકમય છે. આ આત્મા ત્રણલોક પ્રમાણે છે. એવું તેમાં મનાય છે.

૩ ત્રીજા નયનું નામ અનેકજ્ઞાન છે. તેથી જેમ જેય અનેક છે, તેમ જ્ઞાન પણ અનેક છે, એમ સાબિત થાય છે.

૪ ચોથા નયનું નામ મેલનજેય છે. જ્ઞાનમાં જેયની છાયા છે. તેથી તે મેલનજેય કહેવાય છે.

૫ પાંચમા નયનું નામ યાવદ્જેય એવું નામ છે, તેનો અર્થ જ્યાં લગી જેય એવો થાય છે. જ્યાંસુધી જેય છે, ત્યાંસુધી જ્ઞાન છે, જેય ઉપરાંત જ્ઞાન નથી, આ વાત તે નયથી સિદ્ધ થાય છે.

૬ છઠ્ઠા નયનું નામ સર્વ દ્રવ્યમય વિજ્ઞાન છે. તેનું નામ તેના અર્થ પ્રમાણે છે.

૭ સાતમા નયનું નામ જેય ક્ષેત્રમાન એવું છે. તેથી 'જેય ક્ષેત્ર પ્રમાણેજ જ્ઞાન છે' એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

૮ આઠમા નયનું નામ નાસ્તિભવ છે. તેથી 'ભવ વસ્તુ જગતમાં નથી'—એ વાત પ્રમાણ થાય છે.

૯ નવમા નયનું નામ ભવનાશ છે. એમાં 'દેહનો તારા થવાથી ભવનો પણ નાશ થાય' એવું સાબિત થાય છે.

૧૦ દશમા નયનું ભવોત્પાદ એવું નામ છે 'દેહ ઉપજવાથી ભવ વિરાજે છે' તેથી એ વાત સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

૧૧ અગીયારમા નયનું નામ અચેતન જ્ઞાતા છે. તે કહે છે કે, આત્મા છે તે અચેતન પદાર્થ છે.

૧૨ બારમા નયનું નામ સત્તાંશ એવું છે. સત્તાના અંશ તે ભવ કહેવાય પણ આત્મા અંશ માત્ર છે, એમ તે જણાવે છે.

૧૩ ત્રીસમા નયનું નામ ક્ષણભંગુર છે. તે 'ભવ ક્ષણભંગુર છે' એમ કહે છે.

૧૪ 'ચૌદમા નયનું' નામ અજ્ઞાયક જ્ઞાન એવું છે, તેમાં ' જ્ઞાન છે તે જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં નથી ' એવું જણાય છે.

હું ભદ્ર, આવા ચૌદ નયના ભેદથી અજ્ઞાન લોકો એવી એવી મૂઠ અવસ્થા પામે છે. આ ભેદ જો બરાબર સમજવામાં આવ્યા હોય તો સમક્ષિતી જીવ પોતાના સમક્ષિતને સાચવી શકે છે. અને કોઈ જાતના મિથ્યાત્વમાં તે આવતો નથી.

આ બધાં નયનું સ્વરૂપ જાણવાથી ભવિજીવના હૃદયમાં સ્યાદ્વાદ મતનું સ્વરૂપ વધારે દઢ થાય છે અને સ્યાદ્વાદરૂપ અ-મૃતના ઝરામાં તે સર્વ રીતે મગ્ન થાય છે. જે સ્યાદ્વાદને માટે આર્ય જૈન વિદ્વાનો ગીતાર્થ થઈ નીચે પ્રમાણે તેની સ્તુતિ કહ્યું છે

દોહરા.

“ ફહ વિધિ આતમ જ્ઞાનહિત, સ્યાદ્વાદ પરવાન ;

જાકે વચન વિચારસોં, મૂરખ હોઈ સુજાન.

સ્યાદ્વાદ આતમ સદા, તા કારન વઠ્ઠવાન ;

શિવસાધક વાધારહિત, અસ્થે અસ્થંક્ષિત આન.” ॥ ૧ ॥

“આવી રીતે આત્માના જ્ઞાનનો હિતકારી સ્યાદ્વાદમત છે; તેજ સર્વ રીતે પ્રમાણ છે. જે સ્યાદ્વાદની વચન યુક્તિમાં પૂર્વે મુખ હોય તે સુખાણુ થઈ જાય છે. જે સ્યાદ્વાદસ્વરૂપ છે, તેજ આત્માની દશા છે; તેથી તે મહાખળવાન, મોક્ષનો સાધક, અભંગ, નિર્બાધ અને અક્ષય છે. તેમજ તે સર્વ નયમાં ફેલી રહ્યો છે; તેથી તેની અખંડિત આજ્ઞા પ્રવર્તે છે.

પ્રવાસી—મહુધરી, આપનાં વચનો યથાર્થ છે. સ્યાદ્વાદ સર્વથા સ્તુતિપદનેજ યોગ્ય છે. એ પવિત્ર સ્યાદ્વાદ પોતાના સિદ્ધાં-

તથી આ ભારતવર્ષ ઉપર ભારે વિજય મેળવ્યો છે. અને તેની ધર્મકીર્તિ ભારતના ચારે ખૂણામાં પ્રસરેલી છે. એ પવિત્ર સત્ય-સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદ મારી બુદ્ધિમાં અને મારા હૃદયમાં સર્વદા સ્થાપિત થાયો. તેના પવિત્ર પ્રભાવ મારા આત્માના બુદ્ધિતત્ત્વમાં પ્રવર્તેો અને મારા આ તાત્ત્વિક પ્રવાસને સફળ કરેો.

હું વિશુદ્ધિમાતા, આપે મારી ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. આપનાં તાત્ત્વિક વચનોએ મારા અંતઃકરણને નિર્મળ કરી દીધું છે. એથી આપ મારા સદ્ગુરૂરૂપ થયા છો. આપ જેવા સદ્ગુરૂરૂપી મેઘ મારી ઉપર ઉપદેશરૂપ જળ વર્ષાવે તો પછી મારા હૃદય-રૂપ ક્ષેત્રમાં સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતરૂપ બીજનો ઉદય કેમ ન થાય ?

વિશુદ્ધિ—ભદ્ર, તમે સદ્ગુરૂને મેઘની ઉપમા આપી, તે વાત કોઈ ઠેકાણે આવી છે કે નહીં ?

પ્રવાસી—મહેશ્વરી, એ વાત મને યાદ આવતી નથી, તથાપિ જ્ઞાનવિલાસના પ્રસાદથી મારા હૃદયમાં સદ્ગુરૂને મેઘની ઉપમા દર્શાવનારી એક અદ્ય કવિતા રુકુરી આવી છે.

વિશુદ્ધિ—ત્યારે એ કવિતા બોલો બેઠંએ.

પ્રવાસી—સાંભળો, તે કવિતાનું સૂક્તમરૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

દોહરા.

“જ્યોં વરસે વરસા સમે, મેઘ અસંખિત ધાર ;

ત્યોં સદ્ગુરુવાની સ્વિરેં, જગત્ત્રીવ હિતકાર.”

“જેમ વર્ષાકાળમાં મેઘ અખંડિત ધારાએ વર્ષે છે, તેમ સદ્ગુરૂ આ જગત્ત્રવાસી જીવને હિતકારી અમૃત વાણી વર્ષે છે.”

વિશુદ્ધિ—ધન્ય છે, તમારી પવિત્ર બુદ્ધિને—હવે તમે આ

તત્ત્વભૂમિના પ્રવાસના પૂર્ણ અધિકારી થયા છે. હવે હું મારા સ્વરૂપને અદૃશ્ય કરવા ઇચ્છું છું. તમે અદૃષ્ટ વખતમાંજ આ ભૂમિકામાં નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થશો. અહીંથી થોડે દૂર જતાં તમને પૂર્વભવની સ્મૃતિ આવશે અને તે વખતે તમારા હૃદયમાં વૈરાગ્ય-ભાવના પ્રગટ થશે. પછી તમે ભાવચારિત્ર લેશો, તેવામાં તો તમારા હૃદયમાંથી કેવળ જ્ઞાન પ્રગટ થશે અને તેજ ક્ષણે તમારું આયુષ્ય સમાપ્ત થવાથી તમે નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થશો.

પ્રવાસી—મહેશ્વરી, આપે મારા ભવિષ્યની શુભ વાર્તા કહી, તે સાંભળી મને અત્યંત હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તથાપિ આપે જે કહ્યું કે, ‘તમને પૂર્વભવની સ્મૃતિ આવશે,’ એ શી રીતે આવશે ? એ વાતનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવા કૃપા કરો.

વિશુદ્ધિ—મહાશય, તમે અહિંથી આગળ જશો ત્યાં અદૃશ્ય ધ્વનિથી ઉપદેશ સાંભળશો. તે ઉપદેશ સાંભળતાંજ તમને જાતિ-સ્મરણ થઈ આવશે.

આટલું કહી વિશુદ્ધિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને જૈન પ્રવાસી એકાકી થઈ રહ્યો. તેણે ત્યાંથી આગળ ગમન કર્યું. તત્ત્વભૂમિની વિવિધ રચના જોતો જોતો તે થોડે દૂર ગયો ત્યાં નીચે પ્રમાણે અદૃશ્ય ધ્વનિ પ્રગટ થયો.

સવૈયા.

“ચેતનજી તુમ જાગી વિલોક હું,

લાગરહે કહો માયાકી તાંડ;

આય કહીસું કहीं તુમ જાગો,

માયા રહેગી જહાંકી તહાંઈ;

(૨૭૭)

માયા તુલ્સારી ન જાતિ ન પાતી,
વંસકિ વેલી ન અંસકી જાંદિ;
દાસિ કિણ બિનુ લાતનિ મારત,
એસિ અનીતિ ન કી ગુંસાંદિ.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતાની સાથેજ નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા સાંભળવામાં આવી.

“અહો ચેતનજીવ, તમે મોહનિદ્રા છોડીને જાગૃત થાઓ. તમે સત્યસ્વરૂપ દેખો છો, તે છતાં આ માયાસ્વ સંપત્તિને શું વળગી રહ્યા છો? પૃથ્વી વગેરે અદ્વારભાર વનસ્પતિ અને ખીજી જીવાયોનિ છે, તેમાંથી તમે ક્યાંથી આવ્યા છો? અને કઈ દિશામાં જાશો? જેની સાથે તમે રાચી રહ્યા છો, તે તો માયાજાળ જ્યાં છે ત્યાંજ રહોશો. તે તમારી માયાજાળ સાથે જાતી નથી તેમ તમારું રક્ષણ પણ કરતી નથી. તે માયા તમારા વંશની વેલ નથી તેમ તમારા એક દેશની અંશરૂપ નથી, તેથી તમારે અને માયાને કોઈ જાતનો સંબંધ નથી, તે છતાં તમે તેને પોતાની કરી માનો છો. આ ઉપરથી જે કહુવત છે કે, ‘દાસી કર્યા વગર લાત મારવી’ એના જેવું તમે કરો છો. પણ એમ કરવામાં ઉત્પાત થશે. તેથી હું મહાપુરૂષો, એવી અનીતિ કરશો નહીં.” ૧

આ વ્યાખ્યા પૂરી થઈને તરત નીચે પ્રમાણે ખીજી કવિતા અદૃશ્યરૂપે પ્રગટ થઈ:—

દોહરા.

“માયા છાયા એક હૈ, ઘટે બઢે છિનમાંહિ;
ફન્દ્હકી સંગતિ જે લગે, તિનહી કહું સુત્રનાંહિ.” ॥૨૫॥

(૨૭૬)

“ માયા અને છાયા સરખી છે, તે કાણુમાં ઘટે છે અને કાણુમાં વધે છે. તેવી માયાના જે સંગ કરે તેને કોઈ ઠકાણે સુખ થતું નથી. ” ૨

તરતજ ત્રીજી કવિતા અદૃશ્યરૂપે પ્રગટ થઈ :—

સવૈયા.

“ લોગનીંસો કહુ નાંતો ન તે રાં,
ન તોસાં કહૂ ફહ લોગકો નાતો ;
एतो रहे रमि स्वारथके रस,
तूं परमारथके रस मातो ;
एतनसों तनमें तनसे जरु,
चेतन तुं तनसों नित हांतो,
होही सुखी अपनो बस तोरिक्कें,
राग विराग विरोधको तांतो.” ॥ ૩ ॥

કવિતાની સાથેજ વ્યાખ્યા પ્રગટ થઈ :—“ જે આ પુત્ર સ્વ. વગેરેને તું પોતાના બાણે છે, તે તો પારકા છે. એ લોકોની સાથે તારે કાંઈ નાતો નથી. અને તેઓને તારી સાથે કાંઈ નાતો નથી. તેઓ પોતાના સ્વાર્થના રસથી તારી સાથે રમી રહ્યા છે. અને હું ચેતન, તું તો પોતાની ચેતનારૂપ પરમાર્થના રસમાં રાચી રહ્યો છે. અને એ લોકો પણ તારા તનથી તન્મય થઈ રહ્યા છે એટલે તારાજ શરીરથી મોહિત છે. વળી એ શરીર તો જડ છે અને તું તો ચેતન છે, તેથી તે જડથી તારી સદા ભિન્નતા છે, માટે તું રાગદ્વેષરૂપ મોહ-કર્મની સાથેના નાતો તોડી અને પોતાનું બળ ફાલ્ગુનીને સદા સુખી થા.” ૩

(૨૭૬)

પાછી નીચે પ્રમાણે પાછો અદૃશ્ય ધ્વનિ થયો.

સોરઠો.

“જે દૂર્બુદ્ધિ જીવ, તે જતંગ પદવી ચહે ;

જે સમરસી સદૈવ, તિન્હકો કત્તૂ ન ચાહિહે.” ॥ ૪ ॥

તરતજ વ્યાખ્યા ધ્વનિ સાથે પ્રગટ થયો—

“જે જીવ રાગદ્વેષથી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે, તે જીવ ઇંદ્રાદિકની ઉંચી પદવી ચાહે છે અને જે જીવ સદા સમભાવના રસમાં રહે છે, તે જીવ કોઈ ઉંચ પદ્વીની ચાહના કરતો નથી.” ૪

પાછો નીચે પ્રમાણે અદૃશ્ય ધ્વનિ થયો.

સવૈયા.

“હાંસીમેં વિષાદ બને, વિદ્યામેં વિવાદ બસે ;

કાયામેં મરન ગુરુ વર્તનમેં હીનતા ;

સુચિમેં ગિજ્ઞાન બસે, પ્રાપતિમેં હાનિ બસે,

જેમેં હારિ સુંદર, દશામેં ઝબિ ઝિનતા ;

રોગ બસે જોગમેં, સંયોગમેં વિયોગ બસે,

ગુનમેં ગરવ બસે, સેવામાંહિ દીનતા ;

ઞૌર જગ રીતિ જેતી ગર્જિત અસાતા સેતી,

સાતાકી સહેઝિદૈ, અકેઝી જદાસીનતા.” ॥ ૫ ॥

તરતજ નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા પ્રગટ થઈ.

“હાંસીમાં વિષાદ રહેલ છે, વિદ્યામાં વિવાદ રહે છે, કાયામાં મરણ છે, અગાધમાં હીનતા રહેલી છે, પવિત્રતામાં દુગંધા રહેલ છે,

પ્રાપ્તિની સાથે હાનિ રહેલી છે, છતની સાથે હાર રહેલી છે, સુંદર દશામાં કાંતિની ક્ષીણતા રહેલી છે, ભોગમાં રોગ રહેલ છે, સંયોગની સાથે વિયોગ રહેલ છે, ગુણમાં ગર્વ રહેલ છે અને સેવામાં દીનતા રહેલી છે—આ વગેરે બીજી જોડેલી જગતવાસી જીવની સારી રીત ગણાય છે, તે બધી ગર્ભિત રીતે દાષ વાળી છે. તેથી તેમાં અશાતા રહેલ છે, મારે એક ઉદાસીનતા કે જે સમરસ ભાવથી શ્રેષ્ઠ છે, તેજ શાતાથી ભરપૂર છે.” ૫

પછી પાછી નીચે પ્રમાણે ઉપદેશક કવિતા અદૃશ્યરૂપે પ્રગટ થઈ:—

દોહરા.

जिहि उतंग चढि फिरि पतन,

नहिं उतंग बहि कूप ;

जिहि सुख अंतर नय वसे,

सो सुखहै दुःखरूप.” ॥ ૬ ॥

આખ્યા પણ સાથેજ આવીભાવને પામી.

“જે ઉંચે ઠેકાણે ચઢીને પછી નીચે પડે, તે ઉંચું ઠેકાણું ન કહેવાય, પણ તે ઠેકાણું કૂવાના જેવું ગણાય. તેવી રીતે સુખનો અંદર જે દુઃખ વસે છે, તે સુખ નહીં પણ દુઃખરૂપજ કહેવાય છે.” ૬

પુનઃ ધ્વનિ પ્રગટ થયો:—

દોહરા.

“ जो विद्वसे सुख संपदा, गये ताहि दुःख होइ ;

जो धरती बहु त्रिणवती, जरे अगनि सों सोइ.” ॥ ૭ ॥

“જે સુખસંપત્તિ વિલાસ કરે છે, તે જો ચાલી જાય તો પછી દુઃખ થાય છે. જે પૃથ્વી ઘાસ વાળી છે, તે અગ્નિથી બળી જાય

છે, પણ જે પૃથ્વી ઘાસ વગરની છે, તે કદિ પણ બળતી નથી.” ૭
આ પ્રમાણે ઉપદેશક કવિતાઓ અને તેની વ્યાખ્યાઓ બોલાયા
પછી નીચેની સંક્ષિપ્ત કવિતાનો ધ્વનિ થયો :—

“શબ્દ માંહિ સદ્ગુરુ કહે, પ્રગટરૂપ જિનધર્મ ;

સુનત વિચક્ષણ સદ્ગુરુ, મૂઢ ન જાને મર્મ.” ૮ ॥

“જે સદ્ગુરુ છે, તે શબ્દમાંજ જિનધર્મને પ્રગટપણે કહે છે
અને તે સાંભળી જે વિચક્ષણ પુરૂષ છે, તે શ્રદ્ધા રાખે છે અને જે
મૂઢ પુરૂષ છે, તે તેનો મર્મ જાણતો નથી.” ૮

આ પ્રમાણે કવિતાઓ અને તેની વ્યાખ્યા સાંભળી તે પ્રવાસીને
જાતિસ્મરણ થઈ આવ્યું, તેણે પોતાના હૃદયમાં ચિંતવ્યું, “આવો
ઉપદેશ મેં કોઈ ભવે સાંભળ્યો છે, અને તે વખતે મારો એકમિત્ર
સાથે હતો અને અમોએ પરસ્પર ઠરાવ કર્યો હતો કે, મિત્ર, આપણા-
માંથી જે પ્રથમ સદ્ગતિએ જાય, તેણે બીજાને બોધ આપવો.” આ
ઠરાવ મારા સ્મરણમાંથી ચાલ્યો ગયો હતો. પણ તે મારા મિત્રે
દેવતારૂપે પ્રગટ થઈને મને અદૃશ્યરૂપે આ બોધ આપ્યો છે. ધન્ય
છે, એવા ઉપકારી મિત્રના જીવિતને. આવા મિત્રોજ પોતાનો મિત્ર-
ધર્મ યથાર્થ બજાવે છે. અને પોતે તરીને બીજાને તારે છે. આ
ઉપરથી મને તો ખાત્રી થાય છે કે, આ તત્ત્વભૂમિની કલ્પના અને
તત્ત્વોના પાત્રરૂપે પ્રત્યક્ષ દર્શન—એ બધું પણ એ મિત્રેજ રચ્યું
હોય તેમ લાગે છે. તત્ત્વ એ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થતો નથી. તત્ત્વનું
સ્વરૂપ જ્ઞાનથીજ પ્રકાશિત છે. તે પોતે જ્ઞેય વસ્તુ છે, તે છતાં તે
પ્રત્યક્ષ થઈમને બોધ આપે છે, એ બધી રચના મારા મિત્ર દેવ-
તાનીજ છે અને આ પ્રવાસનો પ્રદેશ મુનિરૂપે પણ તેણેજ બતાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે પ્રવાસી પોતાના હૃદયમાં ચિંતવતો હતો, તેવામાં
આકાશમાંથી ધ્વનિ થયો—તે ધ્વનિમાં નીચેની કવિતા સાંભળ-

વામાં આવી :—

દોહરા.

“કુંઘા મનુ કુંઘા ચતુર, કુંઘા રોચક શુદ્ધ ;

કુંઘા દુરબુદ્ધિ વિકલ્પ, કુંઘાઘોર અબુદ્ધ.” ?

આ સાંભળી પ્રવાસીએ વિચાર્યું કે, આ કવિતામાં જે દર્શાવવામાં આવ્યું તે, તે કેને ઉદ્દેશીને હશે? આ કવિતાનો આશય મારા જાણવામાં આવી ગયો છે. તેમાં પાંચ પ્રકારના જીવના નામ કહેલા છે. પહેલા કુંઘા જીવ જે પ્રભુવાળા જીવ કહેવાય છે. બીજા ચુંઘા જીવ છે. તે ચતુર છે. ત્રીજા સુંઘા જીવ તે રૂચિવાળા જાણાય છે, ચોથા ઉંઘા જીવ તે દુર્બુદ્ધિ વિકલ છે અને પાંચમા ઘુંઘા જીવ તે ઘોર બુદ્ધિવાળા કુબુદ્ધિ છે.” ૧

આ પાંચ પ્રકારના જીવોનું સ્વરૂપ કહેવાનો હેતુ એવો હોય એમ લાગે છે કે, ‘હું ચોતે કયા પ્રકારનો જીવ છું’ એ મારે જાણવું જોઈએ. હવે એ પાંચ પ્રકારના જીવોના જૂદા જૂદા લક્ષણો જાણવા જોઈએ. પ્રવાસી આ પ્રમાણે ચિંતવતો હતો ત્યાં તો નીચે પ્રમાણે એક કવિતા પ્રગટ થઈ:—

દોહા.

“જાકી પરમ દશા વિષે, કરમ કલંક ન હોઈ;

કુંઘા અગમ અગાધપદ, વચન અગોચર સોઈ” ॥ ૨ ॥

આ કવિતામાં તો કુંઘા જીવનું લક્ષણ કહ્યું, બહુ સારી વાત થઈ—“જેની ઉત્કૃષ્ટ દશા વર્ણવેલી છે, જેમાં કોઈ કર્મરૂપ કલંક દેખાતું નથી એવા અગમ તથા અગાધ પદ જે સિદ્ધપદ છે, તે વચનનો વિષય થઈ શકે નહીં. તેના અનુભવી જીવ કુંઘા જીવ કહેવાય છે.” ૨

(૨૮૩)

અદ્યકાળે પાછી બીજી કવિતા નીચે પ્રમાણે પ્રગટ થયું:—

દોહા.

“જે ઉદાસ વૈ જગતસોં, ગહે પરમ રસ પ્રેમ ;

સો સુંવા ગુરુકે વચન, સુંવે વાત્સલ્ય જેમ.” ॥ ૩ ॥

પ્રવાસીએ ચિંત્યું, આ સુંવાતું લક્ષણ યથાર્થ રીતે દર્શાવ્યું છે—“જે જીવ જગતથી ઉદાસી થઈ રહે છે, જે પરમ દશામાં રહી તેના પ્રેમ-સ્વાદને ગ્રહણ કરે છે.—અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ દશા ભોગવે છે, તે ગુરૂના વચનને બાળકની જેમ સુંવે છે અને તેથી પુષ્ટ થાય છે, તે સુંવા જીવ કહેવાય છે.” ૩

આ કવિતા પૂર્ણ થઈ ત્યાં તો તરતજ પાછો કવિતાનો ઉદ્ગાર પ્રગટ થયો:—

દોહા.

“જો સુવચન રુચિસોં સુને, હિંદુ દુષ્ટતા નાંહિ ;

પરમારથ સમુજે નહીં, સો સુંવા જગમાંહિ.” ॥ ૪ ॥

“જે રૂચિથી આગમના અંગ જે સુવચન તેને સાંભળે છે અને જેમના હૃદયમાં દુષ્ટતા રહી ન હોય—આવા છતાં તેઓ પરમાર્થને એટલે સૂક્ષ્મ તત્ત્વને સમજે નહીં, તે આ જગતમાં સુંવા જીવ કહેવાય છે.” ૪

તેની સાથે બીજો ધ્વનિ આવીભાવને પામ્યો—

દોહા.

“જાકો વિકલ્પા હિત લગે, આગમ અંગ અનિષ્ટ ;

સો સુંવા વિકલ્પી વિકલ્પ, દુષ્ટ સિદ્ધ પાપિષ્ઠ.” ॥ ૫ ॥

“ જોને વિકલા—પારકી વાતો કરવી તે હિતકારી લાગે છે અને આગમ—શાસ્ત્રના અંગ અનિષ્ટ લાગે છે. તે વિષયી તથા વિકલ—એવા ઉંઘા જીવ કહેવાય છે. તે દાષવાળા, રોષ ધરનારા અને પાપ આચરનારા છે. ” ૫

તરતજ પાછો ધ્વનિ પ્રગટ થઈ આવ્યો—

દોહા.

“ જાકે શ્રવન વચન નહિ, નહીં મન સુરતિ વિરામ ;

જમતા સો જમવતજયો, ઘૂંઘા તાકો નામ.” ॥ ૬ ॥

“ જોને વચન નથી એટલે જો એકેન્દ્રિય જીવ છે અને શ્રવણ નથી એટલે જો બેરિન્દ્રિય, તેરિન્દ્રિય અને ચોરિન્દ્રિય જીવ છે, તેમજ જોને મનની સુરતા નથી એટલે જો અસંજી જીવ છે અને જો અજ્ઞાનરૂપ જડતાથી જડરૂપ થઈ રહ્યા છે, તે ઘૂંઘા જીવ કહેવાય છે.” ૬

આ કવિતાઓ સાંભળી પ્રવાસી તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્યાંજ તે પાંચે પ્રકારના જીવના સ્વરૂપને સૂચવનારો નીચે પ્રમાણે ધ્વનિ પ્રગટ થયો—

ત્રોપાઈ.

“ ઢૂંઘા સિદ્ધ કહે સર્વ કોઝ, ઘૂંઘા ઊંઘા મૂર્ખ દોઝ ;

ઘૂંઘા ઘોર વિકલ સંસારી, ઘૂંઘા જીવ મોક્ષ અધિકારી. ॥ ૧ ॥

દોહા.

“ ઘૂંઘા સાધક મોક્ષકો, કરે દોષ દુઃખ નાશ ;

લહે પોષ સંતોષ સો, વરનો લક્ષ્મણ તાસ. ” ॥ ૧ ॥

આ કવિતાના ઉચ્ચારની સાથેજ તેનો ભાવાર્થ પ્રગટ થયો—
 “જે કુંઘા જીવ તેને સર્વે સિદ્ધ કહે છે, કુંઘા તથા કુંઘા—
 એ બન્ને મૂર્ખ જીવ કહેવાય છે, કુંઘા જીવ તે ધાર, વિકલ અને
 સંસારી જીવ છે અને કુંઘા જીવ તે મોક્ષના અધિકારી છે.
 તે કુંઘા જીવ મોક્ષના સાધક હોવાથી દોષ તથા દુઃખનો નાશ
 કરે છે અને સંતોષથી પુષ્ટતા પામે છે. તેના લક્ષણો વર્ણનીય છે.

આરલો ઉચ્ચાર થયા પછી તરતજ એવી વાણી પ્રગટ થઈ
 કે, હે પ્રવાસી, તું એ પાંચ પ્રકારના જીવ માંહેલો કુંઘા જા-
 તિનો જીવ છું. તું મોક્ષનો સાધક અને ધર્મનો આરાધક છું.
 હવે તને ચૈદ રત્નોની પ્રાપ્તિ થશે. તે રત્નોનું રક્ષણ કરી તારા
 જીવનને શિવસુધાકરની શીતળ કાંતિમાં આક્રિત કરજે.

તે પ્રવાસી વિચારમાં, પડ્યો “શું ચૈદ રત્નો અહીં છે?” તે તો
 સમુદ્રના મથન કરવાથી પ્રગટ થાય છે. તો અહીં સમુદ્ર ક્યાં છે?
 એ ચૈદ રત્નો કેવા હશે? અને મને શી રીતે મળશે?

આ પ્રમાણે પ્રવાસી ચિંતવન કરતો હતો, ત્યાં નીચે પ્રમાણે
 કવિતા આવીભાવને પ્રાપ્ત થઈ:—

સવૈયા.

“લક્ષ્મી સુબુદ્ધિ અનુચૂતિ કઠસ્તુજમનિ,
 વૈરાગ કટ્વપટ્ક સંત સુવચન હૈ ;
 ણેરાવત હૃદયમ પ્રતીતિરંજા હૈ વિષ,
 કામધેનુ નિર્જેરા સુધા પ્રમોદધન હૈ ;
 ધ્યાન ચાપ પ્રેમરીતિ મદિરા વિવેક વૈષ્ણ,
 ગુહ્યજાવ ચંદ્રમા તુરંગરૂપ મન હૈ ;

ચૌદ રતન એ પ્રગટ હોઈ જહાં તહાં,
જ્ઞાનકે હદોત ઘટ સિંધુકો મથન હૈ.” ?

દોહા.

“કિંઁ અવસ્યામેં પ્રગટ, ચૌદહ રતન રસાલ,

કહુ ત્યાગે કહુ સંગ્રહૈ, વિધિ નિષેધકી ચાલ.” ૨

પ્રવાસી—અહા! આતો ખરેખરા ચૌદ રતનો છે, એ રતનો મારી પાસેજ હતા. પણ આજ પર્યંત તેને હું મેળવી શક્યો નહીં; હવે આ કોઈ અદૃશ્ય પુરૂષે મારા આત્માનો ઉપકાર કરવાને માટેજ આ ચૌદ રતનો મને ઓળખાવ્યા છે. હવે આ ઓધક કવિતાનું વ્યાખ્યાન થાય અથવા બીજી રીતે તેનું સ્પષ્ટીકરણ થાય તો મારો આત્માનુભવ સર્વ રીતે કૃતાર્થ થાય.” આ પ્રવાસી ચિંતવતો હતો, ત્યાં જાણે તેની વિનંતિ ધ્યાનમાં લીધી હોય, તેમ આકાશમાંથી નીચેની વ્યાખ્યાનવાણી પ્રગટ થઈ.”

હે પ્રવાસી તારા ઘટમાં જ્ઞાનરૂપ સમુદ્ર મંથન કર્ય, એટલે તેમાંથી ચૌદ રતનો પ્રગટ થશે. તેમાં જે રતન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય તેનું ગ્રહણ કરજે અને જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોય, તેનો ત્યાગ કરજે ૧. પેહેલું સુખ્યુદ્ધિ રૂપ લક્ષ્મી રતન ઉત્પન્ન થશે. ૨ આત્માનો અનુભવ થવો એ બીજું કૌસ્તુભમણિ પ્રગટ થશે. ૪ વૈરાગ્ય ઉપજવો એ ત્રીજું કલ્પવૃક્ષ રતન આવિર્ભાવને પામશે. ૪ જે ભાષા સુમતિ ઉપજે તે ચોથું શાંખ રતન છે. ૫ ઉદ્ધમ ઉત્પન્ન થવો એ પાંચમું ઐશવત હાથી રતન છે. ૬ પ્રતીતિ ખાત્રી થવી એ છઠું રંભા રતન છે. ૭ કર્મનો ઉદય આવવો એ સાતમું વિષ રતન છે. ૮ કર્મની નિર્જરા થવી એ આઠમું કામધેનું રતન છે. ૯ આનંદ પ્રગટ થવો એ નવમું અમૃત રતન

છે. ૧૦ ધ્યાન ઉપજવું, એ દશમું શાર્કું ધનુષ રૂપ રત્ન છે. ૧૧ પ્રેમનો લય પ્રગટ થાય, તે અગીયારમું મદિરા રત્ન છે. ૧૨ વિવેક ઉત્પન્ન થાય, તે બારમું ધન્યંતરિ વૈર રત્ન છે. ૧૩ શુદ્ધભાવ પ્રાપ્ત થાય, તે તેરમું ચંદ્ર રત્ન છે અને ૧૪ મનની શુદ્ધિ થવી એ ચૌદમું અર્ધરત્ન છે. હે પ્રવાસી, એ ચૌદ તારામાં પ્રગટ થવાની તૈયારી છે. હવે તું જ્ઞાનરૂપ ઘટ સમુદ્રનું મથન કર. તે ચૌદરત્નમાં આઠ રત્ન ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને છ રત્નો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તે તારા ધ્યાનમાં રાખજો. ૧ અનુભવ રત્ન, ૨ પ્રતીતિ રૂપ રંભા, ૩ ઉદ્યમરૂપ ઐરાવત ૪ વૈરાગ્યરૂપ કલ્પવૃક્ષ, ૫ આનંદ રૂપ અમૃત અને ૬ શુદ્ધભાવ રૂપ ચંદ્ર—એ છ રત્નોને ગ્રહણ કરજો. ૧ સુખુદ્ધિરૂપ લક્ષ્મી, ૨ સુવચનરૂપ શંખ, ૩ કર્મના ઉદ્યરૂપ વિષ, ૪ ધ્યાનરૂપ ધનુષ, ૫ પ્રેમ રૂપ મદિરા, ૬ વિવેકરૂપ વૈદ્ય, ૭ નિર્જરારૂપ કામધેનુ અને ૮ મનઃશુદ્ધિરૂપ અર્ધ, એ આઠ રત્નોનો ત્યાગ કરી દેજો, કારણ કે, તે અસ્થિર છે. વળી તેમાં નીચેની કવિતા સ્મરણમાં રાખજો.

દોહા.

“ફહ વિધિ જો પરજાવ વિષ, વમે રમે નિજ ક્રુપ;

સો સાધક શિવપંથકો, ચિદ વિવેક ચિદ્રૂપ.” ॥ ૧ ॥

આ કવિતાનો ભાવાર્થ તારા જેવા અધિકારીને સુગમ છે, તથાપિ સ્પષ્ટતાને માટે તે કહી સંભળાવું છું,—“આ રત્નોમાં પરવસ્તુ જે કર્માદિક ભાવ છે, તે વિષ છે. તેને જે વમન કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં રમે છે, તે પુરૂષને મોક્ષમાર્ગનો સાધક બાણવો. તે સાધક જ્ઞાનભાવનો જ્ઞાતા અને જ્ઞાન સ્વરૂપી છે.”

ભદ્ર, હવે તારા હૃદયમાં અંતરની જ્ઞાનદૃષ્ટિ બ્રહ્મ તથા, એટલે તું સર્વ દ્રવ્યને યથાર્થરૂપે જોઈ શકીશ. અને તેના ગુણને બાણી

શકીશ. જ્યારે તે જાણીશ એટલે ગુણના પર્યાય તારી જ્ઞાનદષ્ટિ આગળ દૃશ્યમાન થશે અને સહજરૂપના જ્ઞાનથી ક્ષણે ક્ષણે તને સ્યાદ્રાદત્તું અધિક સાધન પ્રાપ્ત થશે. એટલે તું કેવળી ભગવંતે કહોલા માર્ગની સન્મુખ થઈશ. જ્યારે એ પવિત્ર માર્ગમાં તારા ચરણને—પક્ષે—ચારિત્રને તું સ્થિર કરીને રાખીશ એટલે તું પ્રવીણ થઈ મોહરૂપ મળતો ક્ષય કરી પરમપદમાં અવિચળ થઈશ. ”

આવા અદૃશ્ય રાખેલા સાંભળી જેના હૃદયમાં જાતિજ્ઞાનનો પ્રકાશ પડેલો છે એવા પ્રવાસી વિચાર કરવા લાગ્યો—“ અહા ! મને મારા હૃદયમાં જુદોજ આભાસ થાય છે. જેમ ચક્રવાક પક્ષી રાત્રિને વિષે ફરતો ફરતો રહે છે અને જ્યારે સૂર્યોદય થાય, ત્યારે તેના ફરવાનો અંત આવે છે, તેવીરીતે આ સંસારમાં ફરતો ફરતો હું તત્ત્વભૂમિમાં આવ્યો અને ત્યાંથી પણ ફરતો ફરતો સન્માર્ગે થઈ શિવમાર્ગની નજીક આવ્યો છું. હવે મારા હૃદયમાં સમ્યક્ત્વની સ્ફુરણા થઈ છે. મિથ્યાત્વનો નાશ કરી રાગ દ્વેષાદિકથી રહિત એવી મનની શુદ્ધ ભૂમિ મેં સાધી લીધી છે. અને આ પ્રવાસમાં શુભ ધ્યાન ધરી મારી પોતાની અવસ્થા મોક્ષપદના કારણરૂપ કરી લીધી છે. હવે હું સમ્યગ્દષ્ટિના શુદ્ધ અનુભવનો અભ્યાસી થયો છું. અને કર્મરોગને ગુમાવી અવિનાશી થયો છું. એટલે જન્મમરણ મારાથી દૂર થઈ ગયેલ છે. મને આ વખતે ખાત્રી થાય છે કે, સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા વિના મિથ્યાત્વી પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી શકતો નથી. તે આ જગતની જાળમાં અનંત કાળ સુધી ડાલે છે—એજ ભાવાર્થની કવિતાનું અંતિમ વાક્ય જૈન કવિએ નીચે પ્રમાણે ગાયા કરે છે:—

મિથ્યા મતિ આપનો સરૂપ ન પિઝાને તામેં,
મોલે જગજાલમેં અનંતકાલ જરિકે.” ॥

પ્રવાસીએ હૃદયમાં વિચારીને કહ્યું, અરે હૃદય, તને આત્મા-
નુલવ પ્રાપ્ત થયો હોય તો તું તે વિલાસમાં મગ્ન રહેજે. દ્રવ્યાધિક
અને પર્યાયાધિક—એ બન્ને નય પ્રમાણ કરી તું વસ્તુની શુદ્ધતા
ગ્રહણ કરજે. તેથી તું આત્માના અશુદ્ધ ભાવ જે રાગ, દ્વેષ તથા
મોહ છે, તેનો સર્વથા ત્યાગી થજે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયથી વિમુખ
થઈ વૈરાગ્ય રસમાં મગ્ન થઈ રહેજે. ઉપર કહેલા ચૌદ રત્નોમાં જે
છ રત્નો ઉપાદેય છે અને આઠ રત્નો અસ્થિર હોવાથી હેય છે, તેમાં
ઉપાદેયને ગ્રહણ કરજે અને હેયનો ત્યાગ કરજે. તેમજ તે બન્ને
ભાવની એકતા કરજે. એટલે દ્રવ્યમાં દૃષ્ટિ રાખજે અને પર્યાયમાં
દૃષ્ટિ રાખીશ નહીં. આવી રીતે કરવાથી તારો આત્મા મોક્ષનો
સાધક થશે. અને ફરીથી તેને કર્મની રહેશે નહીં—એટલે તે
અબાધક, મહિમાવંત પૂજનીય થશે. હે ચપળ હૃદય, તારામાં જે
સહજ ચપળતા છે, તેને દૂર કરવાને નીચેની કવિતા તારામાં સ્થાપિત
કરજે :—

દોહરા.

“જગી શુદ્ધ સમકિત કલા, વગી મોહજગ જોડ;

વહે કરમ ચૂરન કરે, ક્રમ ક્રમ પૂરન હોડ.

જાકે ઘટ એસી દશા, સાધક તાકો નામ ;

જેસે દીપક જો ઘરે, સો ઝજિયારો ધામ.” ॥ ૧ ॥

આ બોધક અને રસિક કવિતાનો આશય એવો છે કે,—“જે
જીવે મોક્ષના મુખમાં જનારી શુદ્ધ સમકિતની કળા બાણી છે, તે
જીવ કર્મને ચૂર્ણ કરી અતુકને પૂરાય છે. અને જેના ઘટમાં એવી
દશા થઈ રહી હોય, તે ‘પુરુષત્વ’ નામ સાધક કહેવાય છે. તેથી જેમ
T.—૩૭

દીવાના પ્રકાશથી ઘરમાં પ્રકાશ થાય, તેમ મોક્ષના સાધક જ્ઞાન તથા ક્રિયાથી તેના ધારક જીવના હૃદયમાં પ્રકાશ થાય છે.”

આ પ્રમાણે હૃદયને સંબોધન આપ્યા પછી પ્રવાસી આગળ આલ્થો ત્યાં તેણે નીચે પ્રમાણે કવિતાનો મધુર ધ્વનિ સાંભળ્યો :—

સવૈયા.

“જાકે ઘટ અંતર મિથ્યાત અંધકાર ગયો ;
જયો પરગાસ સુદ્ધ સમક્તિ જ્ઞાનકો ;
જાકી મોહ નિદ્રા ઘટી મમતા પલક ફટી,
જાન્યો જિનમરમ અવાચી જગવાનકો ;
જાકો જ્ઞાનતેજ વગ્યો હૃદિમ હૃદાર જગ્યો,
લગ્યો સુસ્વપોષ સમરસસુધા પાનકો ;
તાહી સુવિચક્ષનકો સંસાર નિકટ આયો,
પાયો તિનિ મારગ સુગમ નિરવાનકો.” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી—આ કવિતાનો અમત્કાર વળી જુદોજ છે. જે આ કવિતાનો અર્થ મારા આત્માને લાગુ પડતો હોય તો હવે મારા પ્રવાસની સાથેકતા પૂર્ણ રીતે થઈ કહેવાય. પ્રવાસી આવો વિચાર કરતો હતો ત્યાં તો તેની આખ્યા અદૃશ્યતાથી પ્રગટ થઈ—હું પ્રિયાત્મા, આ કવિતાનો ઉદ્દેશ તારા આત્મા ઉપર ઘટે છે. તું હવે મોક્ષ માર્ગની નજીક આવ્યો છે. તારા ઘરમાંથી અનાદિ કાળનું મિથ્યાત્વરૂપ અંધકાર નાશ પામી ગયું છે. અને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વરૂપ સૂર્યનો પ્રકાશ થયો છે. તારી રાગદ્વેષ તથા મોહરૂપ નિદ્રા ઉડી ગઈ છે. મમતારૂપ પલક ફીટી ગઈ છે. સિદ્ધ સ્વરૂપનો મર્મ

તને પ્રાપ્ત થયેલ છે. તારું જ્ઞાનરૂપ તેજ વૃદ્ધિ પામ્યું છે. ઉદ્યમ જામત થયેલ છે. ઉપશમરૂપ અમૃતના પાનનું તને પોષણ મળ્યું છે. તારા જેવા વિચક્ષણ પુરૂષને હવે સંસાર અંત નજીક આવી ગયો છે અને હવે તું સુગમ રીતે મુક્તિના માર્ગને પ્રાપ્ત થયો છું”

પ્રવાસી—અહા! શું મારા ભાગ્યનો ઉદય થયો? હું આત્મા, હવે સાવધાન રહેજે. તું તારી મુસાફરીને છોડ આવ્યો છું. હવે પ્રમાદનો અંતરાય કરીશ નહીં. પ્રવાસી આવી વિચારણા કરતો હતો, ત્યાં પાછો અદૃશ્ય ધ્વનિ શ્રવણ ગોચર થયો:—

સવૈયા.

“જાકે હિરદેમેં સ્યાદ્વાદ સાધના કરત,
શુદ્ધ આત્માકો અનુજૌ પ્રગટ જયો હૈ;
જાકો સંકલ્પ વિકલ્પકે વિકાર મિટી,
સદા કાલ એકી જાવ રસ પરિનયો હૈ;
જિનિ બંધ વિધિ પરિહાર મોક્ષ અંગીકાર,
એસો સુવિચાર પત્ર સોઝ છાંતી દયો હૈ;
જાકી જ્ઞાન મહિમા બદોત દિનદિન પ્રતિ,
સોફ જવસાગર હલંધી પાર ગયો હૈ.” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી—અહા! આ કવિતાએ તો વળી અમૃતવૃષ્ટિ કરી. હવે તો સુવર્ણ ને સુગંધ—અન્ન પ્રાપ્ત થયા. ત્યાં તેજ કવિતાની આખ્યા અદૃશ્યરૂપે આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થઈ:—

પ્રિય પ્રવાસી, હવે તારા હૃદયમાં સ્યાદ્વાદ સ્વરૂપની સાધનાથી શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ પ્રગટ થયો છે. સંકલ્પવિકલ્પનો જે વિવિધ

પ્રમરનો વિકાર હોતો તે દૂર થઈ ગયો છે. અને સર્વકાળ જે એક ચેતનારસ—એકી ભાવ છે તે તારા હૃદયમાં પરિણમ્યો છે, તેથી તને કર્મબંધનો પરિહાર જે સંવર તે સંપાદન થયેલ છે. વળી નિઃસ્પૃહ દશાથી મોક્ષનો અંગીકાર તને થતો આવે છે અને દિન પ્રતિદિન તારા જ્ઞાનનો મહિમા ઉઘોતવંત થતો જાય છે—હવે તું આ ભવ-સમુદ્ર ઉતરી તેના પારને પહોંચ્યો છું.

આ વાણી સાંભળી પ્રવાસીની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહીં. તેણે અનિર્વચનીય આનંદ અનુભવવા માંડ્યો. પછી તે અદૃશ્યવાણીનો વિચાર કરતો આગળ ચાલ્યો ત્યાં પૂર્વે જોયેલ જ્ઞાનવિલાસની પવિત્ર મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી. એ મનોહર મૂર્તિ શાંત સ્વરૂપે ઉભી રહી અને તેના મસ્તકપર નવપદ્મવિત થયેલું અને દિવ્ય જ્યોતિને પ્રકાશિત કરતું એક આમ્રવૃક્ષ જોવામાં આવ્યું. આમ્રવૃક્ષની શીતળ છાયામાં ઉભેલા જ્ઞાનવિલાસને પુનઃ જોઈ પ્રવાસી અતિશય આનંદ પામ્યો. તેણે અંજળિ જોઈ જ્ઞાનવિલાસને પ્રણામ કર્યો. એટલે જ્ઞાનવિલાસે કહ્યું, ભદ્ર, તમે પ્રણામ કરો નહીં. હવે તો મારે તમને પ્રણામ કરવો જોઈએ. તમે ઉત્તમ અધિકારી મોક્ષગામી જીવ બન્યા છો. પવિત્ર સિદ્ધ શિલા ઉપર તમારું સિંહાસન સજ્જ થઈ ચુક્યું છે. વિધના પૂર્વના સિદ્ધાના સમાજમાં તમારું નામ નોંધાઈ ચુક્યું છે. હવે તમે જગતને વંદનીય થતા જાઓ છો.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, એ બધો આપનોજ પ્રભાવ છે. જે વંદનીય હોય તેના સમાગમથી વંદનીય બનાય છે. આનંદધનને પૂજવાથી આનંદધન થવાય છે. આપતું પુનર્દર્શન થયું, તેને મારે હું મારા અહોભાગ્ય સમજીશું. હવે આપને યતર્કિચિત્ પુછવાનું છે, તે જોઈ જા હોય તો પૂછું.

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્રાત્મા, હવે તમારે કાંઈ પૂછવાનું નથી. તમે અદ્યસમયમાં સર્વજ્ઞ થવાના છો. તે છતાં દ્રશ્યથી પૂછવાનું હોય તો પૂછો. ભાવથી તો તમારે કાંઈ પૂછવાનું છેજ નહીં.

પ્રવાસી—મારે કાંઈ બીજું પૂછવાનું નથી. એટલુંજ પૂછવાનું છે કે, થોડા વખત પહેલાં જે અદૃશ્યધ્વનિ થયા હતા, તે ક્યાંથી થયા હતા ?

જ્ઞાનવિલાસ—એ ધ્વનિ તમારા કોઈ પૂર્વોપકારી મિત્રના મુખના હતા. એ દેવ રૂપે છે અને તમારા આત્માના ઉદ્ધારને માટે આ બધી પ્રવાસની રચના તેણેજ કરી છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, હવે હું સમજી ગયો. એ મારા ઉપકારી દેવ મિત્રે મારે માટે બહુ કર્યું છે. તે મહોપકારી મહાપુરૂષે કોઈ લખિયવાળા જ્ઞાનીની સહાયથી મને મારા પ્રવાસમાં પ્રત્યક્ષપણે તત્ત્વ દર્શન કરાવ્યું અને છેવટે આ ભયંકર ભવાટવી-માંથી મારા આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો. ધન્ય છે એવા મહોપકારી મહાન નરને !

જ્ઞાનવિલાસ—સન્મિત્રનું એ લક્ષણ છે. ધાર્મિક શિરોમણી સન્મિત્ર એક ગુરૂનું કામ બજાવે છે. પોતે તરી બીજાને તારે છે અને પોતે જાણી બીજાને જણાવે છે.

પ્રવાસી—એ યથાર્થ વચન છે. હવે આપને બીજું એક પૂછવાનું છે કે, જેની છાયા નીચે આપ ઉભા છો, એ આત્મવૃક્ષ આપું જ્યોતિઃસ્વરૂપ કેમ દેખાય છે ?

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્રાત્મા, એનો ઉત્તર એ વૃક્ષજ આપશે. એ જડ છતાં ચૈતન્યમય છે અને તેની અંદર કોઈ દિવ્ય આત્મા રહેલો છે.

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, એ જડ—વૃક્ષ કયારે ઉત્તર આપશે?
જ્ઞાનવિદ્યાસ—મહાશય, તમે એ વૃક્ષને પ્રાર્થના કરો એટલે તેમાંથી મધુર અને યોગ્ય કવિતા પ્રગટ થશે.

જ્ઞાનવિદ્યાસના આ વચનો સાંભળી પ્રવાસી તે વૃક્ષને ઉદ્દેશીને બોલ્યો—હું ચેતન સ્વરૂપ મહાવૃક્ષ, આપ દિવ્ય જ્યોતિ રૂપ છો. તેથી આપ કોણ છો? અને આપ આ સ્થળે શામાટે પ્રગટ થયા છો?

પ્રવાસીનાં આવાં વચન સાંભળી તે વૃક્ષમાંથી નીચે પ્રમાણે ગંભીર વાણી પ્રગટ થઈ:—

સર્વેયા.

“જैसे एक पाको आंबफल ताके चारि अंस,
रसजास्त्री गुठली ठीलक जब मानिये;
यो तो न बनें पैं एसें बने जैसे फल,
रूपरस गंधपास अखंड प्रवानिये;
तेसें एक जीवको दरब क्षेत्र कालजाव,
अंसजेद करि जिन्न जिन्न न बखानिये;
दर्वरूप खेतरूप काळरूप जावरूप,
चारोरूप अक्षर अखंड सत्ता मानियें.” ॥ १ ॥

આમ્રવૃક્ષમાંથી આ કવિતાનો ધ્વનિ સાંભળી પ્રવાસી બોલ્યો—
વાહ! આ વૃક્ષ પોતેજ પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંતરૂપ થઈ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ
અને ભાવ—એ ચાર પદાર્થને સમજાવે છે.

જ્ઞાનવિદ્યાસ—ભદ્ર, તમે એ કવિતાનો ભાવાર્થ સમજ્યા
હશે. હવે તેનો ભાવાર્થ કહી સંભળાવો. જેથી મને અતિ-
શય આનંદ થાય.

(૨૯૫)

પ્રવાસી—મહાનુભાવ, આ કવિતાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, આ એક આંખાનું વૃક્ષ છે. તેનો રસ, રસો, ગોઠણી અને છાલ—એવા ચાર અંશ છે. તે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ—એ ચાર વિષયને સૂચવે છે. તેવી રીતે આત્માને વિષે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ—એ ચાર અંશ ઘટે છે. જે આત્મસત્તા છે, તે દ્રવ્યથી અખંડિતપણે છે એટલે દ્રવ્યરૂપ આત્મા છે, ક્ષેત્રથી અખંડપણે એટલે આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહી છે. કાળથી અખંડિત—એટલે ત્રિકાળવર્તી છે અને ભાવથી અખંડિત એટલે તે અખંડ જ્ઞાયક છે. એવી રીતે જીવાત્માના ચાર અંશ આ આશ્રવૃક્ષ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

જ્ઞાનવિલાસ—ધન્ય છે પ્રવાસી મિત્ર ધન્ય છે. તારા હૃદયમાં મારો પ્રકાશ વિલાસપૂર્વક પ્રવર્તે છે. હવે તારા ઉદયનું શિખર નજીક છે. તારો આત્મિક ભાવ વિશુદ્ધિ દ્વારથી પ્રસાર થઈ ગયો છે. તે હવે આત્માનંદ મગ્ન થવાને તૈયાર છે.

આ પ્રમાણે કહી જ્ઞાનવિલાસે પ્રવાસીના નેત્ર ઉપર હાથ ફેરવ્યો, ત્યાં ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચાનીચી ચૈાદ પગથીયાની સીડી જોવામાં આવી. તે જોઈ પ્રવાસી ચકિત થઈ ગયો. તેણે જ્ઞાન વિલાસને નમ્રતાથી પૂછ્યું, મહાનુભાવ, આ શું થયું? શું આપે કાંઈ ઇંદ્ર-જાળ પ્રયોગ કર્યો? આ સીડી શેની છે? આ ચૈાદ પગથીયાની શ્રેણીમાંથી શા બાંધ લેવાનો છે?

જ્ઞાનવિલાસ—ભદ્ર, એ તારો સદેહ એમાંથીજ દૂર થઈ જશે.

તેવામાં તો નીચેની કવિતાનો આવિર્ભાવ થયો.

સવૈયા.

“પ્રથમ મિથ્યાત દૂજો સાસાદન તીજો મિશ્ર,
ચતુરયો અવ્રત પંચમો વ્રત રંચ હૈ;

ઠગો પરમત્ત સાત્મો અપરમત નામ,
 આઠમો અપૂરવ કરન સુત્ર સંચહે;
 નૌમો અનિવર્ત જાવ દશમો સૂઝમ લોજ,
 એકાદશમો સુઝપસંત મોહ વંચ હૈ;
 દ્વાદશમો છિન મોહ તેરહોં સયોગી જિન,
 ચૌદહો અયોગિ જાકી યિતિ અંકપંચ હૈ.” ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી, આ ચૌદ પગથીઆની શ્રેણી એ ચૌદ ગુણસ્થાનની શ્રેણી. આ પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ આત્માને ઉપકારી થયું. હવે આદ્ય આત્મિક ભાગ્યનો ઉદય થયો. આ વખતે જ્ઞાનવિદ્યાસે જણાવ્યું, આ ચૌદ ગુણસ્થાનકતું આરોહણ કરી ઉપર ચડી જાઓ. હવે હું તમારા આત્મસ્વરૂપમાં દીન થઈ જઈ છું. જ્ઞાનવિદ્યાસનાં આ વચ્ચેનાં માન્ય કરી પ્રવાસીએ ગુણસ્થાનકતું કુમારોહણ કર્યું. તે વખતે અનુક્રમે અગીયારમા ગુણસ્થાન ઉપર આવતાં તેને નીચેની કવિતા સ્ફુરી આવી.

ચોપાદ.

“અવ ડપસંત મોહ ગુનયાના, કહો તાસુ પ્રજુતા પરવાના;
 જ્યાં મોહ ડપશમે ન જાસે, યથારવ્યાત ચારિત પરગાસે.” ॥૧॥

દોહા

“ જાહિ ફરસકે જીવગિરિ, પૈ કરૈ ગુનરથ ;
 સો એકાદશમી દશા, ડપશમકી સરહથ.” ॥ ૨ ॥

પ્રવાસી—અહા! આ ગુણસ્થાનનો મહિમાજ પ્રભાવિક છે. જે ગુણસ્થાનમાં સર્વ મોહનીય કર્મ ઉપશામી બને છે, પણ ઉદયમાં

તે ભાસતા નથી. અને યથાખ્યાત ચારિત્રનો પ્રકાશ થઈ નેવું આત્માનું નિઃસંગ સહજરૂપ છે, તેવું તે પ્રગટે છે.

જે ઉપશમ શ્રેણીપર ચડીને અને જે ગુણસ્થાનકે સ્પર્શિને જીવ ત્યાંથી અવશ્ય પડે અને જે ગુણ પ્રગટે તે સર્વ રદ કરે એ અગી-યારમા ગુણસ્થાનની દશા થઈ એટલે તે ઉપશાંત મોહમાં આવ્યો; ત્યાં ઉપશમની મર્યાદા આવી રહી.

આ પ્રમાણે ભાવના ભાવતો પ્રવાસી ઉપર ચડ્યો, ત્યાં બીજી કવિતા પ્રગટ થઈ.

ચોપાદ.

“ કેવલજ્ઞાન નિકટ જ્યાં આવે, ત્યાં જીવ સર્વ મોહ શિખાવે;
પ્રગટે યથાખ્યાત પરધાના, સો દ્વાદશમ ઢીન ગુનધાના.” ॥૧॥

પ્રવાસી—આ તો બારમું ક્ષીણ મોહ ગુણસ્થાનક અહીં આવેલા જીવને કેવળ જ્ઞાન નિકટ આવે છે. આ વખતે જીવ મોહનીય કર્મ ખપાવી બીજા સર્વ ઘાતી કર્મને ખપાવે છે. તેમજ આ સ્થાનકે જીવને ઉત્કૃષ્ટ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટે છે. એ સ્થાનની ભાવના ભાવતો પ્રવાસી આગળ પ્રવર્ત્યો, ત્યાં નીચેની કવિતા સાંભળવામાં આવી.

સવૈયા.

“ જાકી હુઃસ્વ દાતા ઘાતી ચોકરી વિનસર્ગે,
ચોકરી અઘાતી જરી જેવરી સમાન હૈ ;
પ્રગટજયો અનંત દર્શન અનંત જ્ઞાન,
વીરજ અનંત સુખસત્તા સમાધાન હૈ ;
જામેં આરુ નામ ગોત વેદની પ્રકૃતિ એસી,
એક્યાસી, ચોરાશી વા પંચાશી પરવાન હૈ ;
સોહે જિન કેવલ્લી જગતવાસી જનવાન,
તાકી જો અવસ્થા સો સજોગી ગુનધાન હૈ. ॥ ૧ ॥

પ્રવાસી—અહા! સયોગી ગુણુ સ્થાનનો મહિમા આ કવિ-
તામાં દર્શાવ્યો છે. આ સ્થાનમાં આત્મગુણનો ધાત કરનારા
એવા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય—
એ ધાતી કર્મની ચોકડી જે ઘણી દુઃખદાયક છે, તે તદ્દન નાશ
પામી જાય છે. અને આત્માના ગુણનો ધાત નહીં કરનારા એવા
વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર—એ ચાર અધાતી કર્મની ચો-
કડી દ્વંધ થયેલી દારીની જેમ અસાર થઈને રહે છે. દર્શના-
વરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્યાં અનંત કેવળ દર્શન પ્રગટ
થાય છે, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ક્ષય થવાથી જ્યાં કેવળ જ્ઞાન પ્ર-
ગટ થાય છે, અંતરાય કર્મ ક્ષય થવાથી જ્યાં અનંતવીર્ય પ્ર-
ગટ થાય છે અને મોહનીય કર્મ ક્ષય થવાથી જ્યાં અનંત સુખ
સત્તામય અને સમાધિ પ્રગટ થાય છે. અને જેમાં આયુઃકર્મ, નામ-
કર્મ, ગોત્રકર્મ, અને વેદનીયકર્મ—એ ચાર કર્મની પંચાશી
પ્રકૃતિ રહી જાય છે તેમ વળી તેમાં કોઈના આહારક અંગોપાંગ,
આહારક સંધાતન, આહારક બંધન તથા જિનનામ શિવાય
એંશી પ્રકૃતિ રહેલી છે અને કોઈને જિનનામ સહિત છે, તેથી
એકાશી પણ રહેલી છે. તેમ કોઈને આહારક ચતુષ્ક છે અને
જિનનામ નથી, માટે ચોરાશી રહેલી છે. તેમ વળી કોઈને જિનનામ
સહિત પંચાશી પ્રકૃતિ પ્રમાણ છે, એવી દશાને ધારણ કરનાર
આત્મા તે જિન, કેવળી ભગવાન કહેવાય છે. અને તે અવસ્થા
તેજ આ સયોગી ગુણુ સ્થાનક છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં પ્રવાસીએ આકાશ તરફ જોયું,
ત્યાં શ્યામરંગના મલકાવાળો એક ઘેરખો તેના જોવામાં આ-
વ્યો. તે ક્ષણવાર દૃશ્યમાન થઈને પાછો તે પ્રવાસીની દૃષ્ટિએજ
વીખરાઈ ગયો. તે જોઈ પ્રવાસી આશ્ચર્ય પામ્યો પણ તેના
સ્વરૂપની સ્થિતિ તેના જાણવામાં આવી ગઈ. તરતજ તે વખતે
અદૃશ્યધ્વનિથી નીચેની કવિતા પ્રકાશિત થઈ. જેનો પ્રતિધ્વનિ
ચારે તરફ પ્રસરી ગયો:—

કુંડલિયા.

“દૂષન અદ્ગરહ રહિત, સો કેવલિ સંયોગ;
જનમ મરન જાકે નહિ, નહિ નિદ્રા જયરોગ,

નહિ નિદ્રા જયરોગ, સોગ વિસ્મય ન મોહમતિ ;
 જરા સ્વેદ પરસ્વેદ, નાહિં મદ વૈર વિષે રતિ,
 ચિંતા નાહિ સનેહ, નાહિ જહ પ્યાસ ન જુષત ;
 ધિર સમાધિ સુખ સહિત, રહિત અદારહ દૂષન. ॥ ૧ ॥

“આ કવિતા ઉપરથી જણાય છે કે, જે અદાર મલુકાનો રયામ બેરખો જોવામાં આવ્યો, તે અદાર દૂષણથી સૂચના કરવાતું ચિન્હ હતું અને પાછો તે વિલય થઈ ગયો, તે ઉપરથી જણાય છે કે, આ ગુણસ્થાનકે તે અદાર દોષ દૂર થઈ ગય છે અને સિદ્ધ ભગવાનની પવિત્ર પદવી પ્રાપ્ત કરાય છે.

આ પ્રમાણે વિચારતાં પ્રવાસીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ ગયું. પ્રવાસભૂમિનો બધો દેખાવ અંતર્હિત થઈ ગયો. આ ચૌદ રજજી પ્રમાણ લોકાલોક તેને હસ્તામલકવત દેખાયું. તાત્વિક અને તાત્વિક પદાર્થો તેની જ્ઞાનમય દૃષ્ટિ આગળ ખડા થઈ ગયા. પ્રવાસી કેવળી થઈ ઉભા ત્યાં તે પૂર્વની ભૂમિ તેમના જોવામાં આવી. ક્ષણવારે તેમની પાસે પવિત્ર વેષને ધારણ કરનારા જૈન મુનિઓ આવ્યા અને ત્રિકરણ શુદ્ધિથી તેમને વાંદવા લાગ્યા. કેટલાએક આવકો અને આવિકાઓ પણ તેમના દર્શન કરવાને આવ્યા. પરમ તપસ્યાને આચરનારી સાધ્વીઓએ આવી તેમને વંદન કર્યું. ચતુર્વિધ સંધનો સમાજ એકત્ર થયેલો જોઈ કેવળી ભગવાને તેમને દેશના આપી, જે દેશના સાંભળી અને ભવ્ય જીવો પ્રતિબોધને પામ્યા હતા.

દેશના સમાપ્ત થયા પછી જેણે આ પ્રવાસભૂમિની કદપના ઉભી કરી હતી એવો તેનો પેલો ઉપકારી દેવ ત્યાં આવ્યો અને તેણે કેવળીને વંદના કરી. કેવળીએ પ્રસન્ન થઈ તેની તરફ જોયું અને વાણીનો. ઉચ્ચાર કર્યા વગર હૃદયમાં તેના ઉપકારતું સ્મરણ કર્યું.

આ વખતે કેવળી પ્રવાસીના આયુષ્ય કર્મની સમાપ્તિ થઈ. તરતજ તેમ કેવળી ભગવંત શૈલેષીકરણથી ધ્યાનસ્થ થયા અને તે સાથેજ નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા. તે કાળે આવી દેવતાઓએ તેનો નિર્વાણ મહોત્સવ કર્યો હતો.

આ પ્રસંગે જૈન કવિ જ્ઞાનનો પ્રભાવ પ્રગટ કરવાને નીચેની છેલ્લી કવિતા ઉચ્ચારે છે અને તેના પ્રતિધ્વનિ ભારતની જૈન પ્રજાને શ્રવાણ ગાયર કરાવે છે.

સવૈયા.

“જગતકે પ્રાની જીવ વ્હૈ રહ્યો ગુમાની एसो,
આશ્રવ અસુર દુઃસ્વ દાની મહાજીમ હે;
તાકો પરતાપ સંઘિવેકો પરગટ જયો,
ધર્મકો ધરૈયા કર્મ રોગકો હકીમ હે;
જાકે પરજાવ આગે જાગે પરજાવ સવ,
નાગર નવલ સુખ સાગરકી સીમ હે;
સંવરકો રૂપ ધરે સાથે શિવરાહ एसो,
જ્ઞાની પાતસાહ તાકો મેરી તસમીલ હે.” ॥ ૧ ॥

“જે આશ્રવરૂપી અસુર આ જગતના જીવોને જીતી ગુમાની થઈ રહ્યો છે અને સર્વને ધણા દુઃખદાયક છે, તેના પ્રતાપ તોડવાને મારેજ જ્ઞાનરૂપી આદેશાહ પ્રગટ થયો છે. તે આદેશાહ ધર્મને ધારણ કરનારો છે, કર્મરૂપી રોગને નાશ કરનારો એક હકીમ છે, તેના પ્રતાપ આગળ કામ, ક્રોધ રાગ, દ્વેષ વગેરે સર્વ પુદ્ગળોના ભાવ નાસી જાય છે. તે સાથે તે ધણા ચતુર, સુખસાગરની સીમાવાળો સંવરરૂપને ધરનારા અને સુખિ માર્ગને સાધનારો છે. એ જ્ઞાનરૂપી આદેશાહને અમારી સલામ છે.

